

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM. XXXV. KÖTET.

A TULAJDON
ÉS
KEZDETLEGES ALAKJAI

IRTA

ÉMILE DE LAVELEYE

A BELGIUMI, MADRIDI, LISSABONI KIR. AKADÉMIÁK TAGJA,
AZ „INSTITUT DE FRANCE“ LEV. TAGJA STB. STB.

MÁSODIK KÖTET.

(AZ 1898. ÉVI ILLETMÉNY MÁSODIK KÖTETE.)

ÉMILE DE LAVELEYE.

A TULAJDON ÉS KEZDETLEGES ALAKJAI.

II.

A TULAJDON ÉS KEZDETEGES ALAKJAI.

IRTA

ÉMILE DE LAVELEYE,

A BELGIUMI, MADRIDI, LISSABONI KIR. AKADÉMIÁK TAGJA,
AZ „INSTITUT DE FRANCE“ LEV. TAGJA STB. STB.

A NEGYEDIK ÁTVIZSGÁLT ÉS TETEMESEN BŐVÍTETT FRANCZIA KIADÁS UTÁN

FORDÍTOTTA :

BEVEZETÉSSSEL ELLÁTTA :

D^R. BARTHA BÉLA,

JOGAKAD. TANÁR.

D^R. PULSZKY ÁGOST,

L. TAG.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST,

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1898.

A M. Tud. Akadémia könyvkiadó-bizottsága eszközzésére az Akadémia kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata jelenik meg. E vállalat célja: a tudományokat mai színvonalukon előadó művek által a tudományos műveltség terjesztése.

A bizottság kiváló gondot fordít a munkák megválasztására és különösen a fordítások megbírlására és ellenőrzésére is.

Ennek megfelelőleg minden fordított munkát egy e végből fölkért szakember előzetesen átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

A jelen munka fordítását *Pulszky Ágost* lt. úr vizsgálta fölül.

A M. T. Akadémia könyvkiadó-bizottsága.

HUSZADIK FEJEZET.

A kezdetleges tulajdon különféle népeknél.

Az algíri agrár-szervezet nagyon hasonlít a régi Germánia agrár-szervezetéhez, mert az arabok körülbelől azon fokáig jutottak a gazdasági fejlődésnek, melyen a germánok állottak Tacitus idejében. Oly pásztornép ez, mely mellékesen a földművelést is űzi s a mezőgazdasági rendszer kezdetén van. Csakhogy az arabok e ponton maradtak a történelem kezdete óta, míg a germánok az egyéni tulajdonhoz és az intensív gazdálkodáshoz jutottak el.

Algirban nagyon különböző gazdasági rendszerekkel találkozunk. Kabyliában körül vannak határolva a szántóföldek, sőt gyakran még el is kerítve; a tulajdoni okiratok rendezve vannak s nagyon részletesek, még az ingatlanon levő különféle fákat is elsorolják. A pálmákkal beültetett oázokon szintén feltalálható az egyéni tulajdon. A muzulmán felfogás szerint a föld az uralkodóé, de tényleg a törzs gyakorolja a főtulajdont. Egy-egy család osztályrésze, *mechetas*, osztatlanul marad a jogosultak közt; közösen művelik s a termést elosztják. A tulajdonostárs eladhatja a maga részét, de a többi családtagot a *seffa* joga illeti, vagyis az ár megtérítése mellett visszaválthatja az eladott részt; ez nem más mint a

rokonok ősiségi elővásárlási joga, mely hajdan egész Európában érvényben volt s most is feltalálható minden ország falusi közösségeiben.

Némely törzseknél, főkép Constantine vidékén, évenként osztják ki a sejkek a földet; másoknál ismét megtartják a családok, de el nem idegeníthetik. Eladás esetén a szomszédoknak előjoguk van.¹ A szántóföldek *dzsebdán*nak nevezett részekre vannak felosztva, az ily rész megfelel egy pár ökör által megművelhető darabnak, vagyis 7—10 hektárnak. A muzulmán jogtudomány négyféle földet ismer: az államét, *blad-el-beylick*, a szerzetes-rendekét *blad-el-habusz*, az egyesekét *blad-el-melk*, s végül a községekét, *blad-el-dzsemáa*. Az utóbbi fajta tulajdon a germán Marknak felel meg.²

Jól mondja Leon *Aucoc* („La question des propriétés primitives“ cz. művében), hogy seholse lehet oly jól látni,

¹ Ugyanazon falu lakosait megillető elővásárlási jogra nézve lásd G. *Rohlf's*: „Abhandlungen des naturw. Vereines zu Bremen III. 334.

² Az algíri török kormánynak 40 millió hektár földje volt, ebből 14 millió a Tellben (Algir északi termékeny része. *Ford.*) 26 millió a Szaharában. A Tellben 1.500,000 hektár képezte az államvagyon, mint a beylick földje. 3.000,000 hektár erdő, puszt, fátlan síkság, alfamezők, bokros helyek, sziklák, folyó- és hegyipatak-medrek, hegy-szakadások, melyeket a muzulmán közösség (*Bled-el Islam*) tulajdonának tekintettek, mert semmiféle egyéni, családi, vagy közös hovatartozandóságuk nem volt.

5.000,000 hektár, *archnak* nevezett terület, közös használat czéljából a törzseknek volt kiosztva.

3.000,000 hektár római eredetű, vagy legalább ilyennek tartott föld egyéni magántulajdont képezett.

1.500,000 hektár muzulmán jellegű *melk* a családok használatában állt; de az uralkodót visszakövetelési jog illette.

A Szaharában 3.000,000 hektár oáz, vagy *keszur*, tehát emberi munkával meghódított terület, a holt földnek élővé tételére vonatkozó jog szerint, magántulajdont képezett.

mint Algirban, hogyan tér át valamely nép a közös tulajdon rendszeréről az örökölhető egyéni tulajdonra, midőn felhagy a nomád-élettel, hogy állandó megtelepülést kívánó gazdaságot folytasson. A Szaharában és a fensíkokon számos törzs csakis pásztorkodással foglalkozik a teljesen osztatlan legelőkön. A Tell síkságain állattenyésztést s egyúttal földművelést is űznek az arabok; de ez még olyan félnomád mezőgazdaság, mert jó legelő keresése végett változtatni kell a lakóhelyet s minden évben új területet irtanak ki, a bozót felégetésével. Ez ugyanaz a gazdálkodási mód, melyet Tacitus ír le s mely a belga Ardenneken, Hannover és Wesszfália tőzégföldjein ma is felfedezhető. Végül a tengerparthoz közelebb a teljesen állandóan megtelepült földművelést s a magántulajdont képező birtokok öntözését is megtaláljuk. E példa világosan mutatja, mint *Aucoc* is elismeri, hogy a közös tulajdon megelőzte a

23.000.000 hektár szabad legelőföldet kivált az alfa-vidéken, mint-hogy sem egyesek, sem testületek nem vették művelés alá, sem magukénak nem tulajdonították, a muzulmán közösség birtokai közé soroltak. Az egész tehát 40.000.000 hektár.

Kivéve 3 millió hektárnyi, a független kabylok által egyéni tulajdon czímen birtokolt s a római korban szerzett, vagy azóta megtartott földet s ugyanesak 3 millió hektárt, mely az oáz-lakók, vagy *keszuriak* egyéni tulajdonát képezte a holt föld élővé tétele czímen: az algiri terület többi részével az algiri pasa 1830-ban el nem vitatható s kétségbe nem vont joggal rendelkezett. Az 1863-iki senatus consultum által a francia állam lemondott mind e jogokról s elévülteknek nyilvánította azokat, kijelentvén, hogy a törzsek s az arabok vándorfalvai (les douar-communes) azon földeknek, melyeket bármely czímen birtokolnak, örökös tulajdonosai. (L. *Warnier*, algiri követnek a nemzetgyűlés elé terjesztett jelentését, R. *Darste* „La propriété en Algérie“ cz. művét s Eugène *Robe* ugyane tárgyról szóló munkáját.

magántulajdont s nem megfordítva van, mint a hogy *Belot* állítja. (L. „Nantucket“ XIV. fejezet.)

Midőn az arabok Spanyolországban öntözési rendszert létesítettek, a víz elosztására nézve itt is közös igazgatási intézményeket állítottak fel, melyek rendkívül hasonlítottak a germán *Mark* erdőkezeléséhez. A Valencia mellett fekvő Quart *acequia*jának (vízvezeték, csatorna) szabályzata, mely még a mórok idejéből származik, de 1350-ben átdolgozták, a következő szervezetet alapítja meg: Az összes vízhasználatra jogosultak minden második év tavaszán „juntába“ (gyűlésre) jöttek össze. A junta alkotta a szabályokat, választotta az ügyvivőt (*sindico*) a nyolcz *electost* (választmányi tag) és a *contadort* (birót). E választott tisztviselők alkották a rendes juntát, s végrehajtó és birói hatalmat gyakoroltak.

A *sindicust*, kinek földművesnek kellett lennie, a közgyűlés választotta a rendes junta által, a lelépett *sindicatussal* egyetértőleg, kijelölt három egyén közül. Ő ügyelt fel a munkálatokra, behajtotta a tartozásokat és bírságokat s működéséről a közgyűlésnek számolt. Minden csütörtökön gyűlést tartott az *electosszal* egyetemben a székesegyház előcsarnoka előtt, hogy ítéletet hozzon a vízhasználatra vonatkozó vétségek és pörök tárgyában. A *contador* igazolta a kiadásokat; ő fizetést is kapott. Megbízataa nem volt időhöz kötve, de visszavonhatták. A valenciai huertában (huerta = jól művelt, öntözött föld, különösen kertek) a csatorna-bíróság (*cort de las acequias*) a huerta öntözésére szolgáló hét csatorna *sindicusaiból* alakult. Ez a bíróság, *cort de la Seo*, minden csütörtökön ült össze a templom, a mórok idejében a mecsét előtt, hogy ítéljen a vízhasználatra vonatkozó

összes vétségek és panaszok fölött. E tisztán parasztokból álló bíróság döntéseiben nyilatkozó bölcsesség egész Spanyolországban híres volt. A mór *acequieráknak* eme szervezete teljesen hasonlít a mai részvénytársaságokéhoz, vagy az angolszász tawnshiphez. A szövetség tagjai saját ügyeikben magok bíraskodnak; szabadon intézik ügyeiket, vitatják meg és hozzák törvényeiket. Ez egyszerre köztársasági kormányzat és parlamentáris rendszer is. (L. „Voy. en Esp“. Jaubert de *Passatól*.)

A falusi közösség számos afrikai néptörzsnél szintén érvényben van. Fleuriot de Langle altábornagytól tudjuk, hogy a yoloffoknál a goréai partokon (Szenegambia), a föld a falvak közös tulajdonát képezi. A falu főnöke, a vének tanácsa által gyámolítva, minden évben újra kiosztja a szántóföldet, minden egyes család szükséglete szerint számítva ki a neki járó jutalékot. Tehát itt is épp úgy van, mint Jávában és Oroszországban. A Csendes-Oceán közepén utazók ugyanilyen társadalmi szervezetet találtak.¹

Ugyanez az agrár-szervezet áll fönn az Aranypart, a Sierra-Leone és Fernando Po benszülötteinél. Gyakran még a mezei munkát is közösen végzik s aztán a termést felosztják egymás közt.²

Hermann *Post* is sok adatot gyűjtött össze a föld időnkénti újra kiosztására vonatkozólag „Bausteine für

¹ „Relation des Iles Pelew (Peleuszigetek, a nyugoti Karolinához tartozó 26 sziget, melyek malaj lakosai házközösségekben élnek. Composé sur les journaux du capitaine Wilson Traduit de l'anglais de George Reid. Paris 1778. t. II. p. 155. Idézve *Viollet*-nél: „Caract. collectif des premières propriétés immobilières“. Paris. 1872.

² *Waitz* „Anthr. der Natur-Völker“ II. 84. és 141.

eine allgemeine Staatswissenschaft“ című munkájában. Diodorus Siculus azt írja, hogy a vacieusok minden évben újra osztották földjeiket. Strabo szerint ez Dalmácia lakosainál minden nyolczadik évben történt. A sagridatok és dragovicsok a X. században a földművelés szükségleteihez képest időnként újra osztották közös földjeiket.¹ Bokharában a községek (*zsemaliat*) minden tavasszal újra felosztják földjeiket.² A yusszuf-zaik ugyanígy járnak el időnként a családi közösségekkel szemben.³ Uj-Zélandban a maoriknál, Uj-Guineában a papuáknál,⁴ valamint az Uj-Hebridákon a ház és a bekerített hely magántulajdon, míg a terület többi része a családtyaké együtt s mindeniknek egyenlő joga van, úgy, hogy a míg a tér engedi, kiki tetszés szerinti részt foglalhat le.⁵ Azonban ott, hol a családfők egyetemét illeti a főtulajdon, még az sem adhatja el a közösség, vagy a falu engedelmé nélkül földjét idegennek, a ki irtás és telkesítés útján szerezte meg annak magántulajdonát. A minaharai alfurok úgy osztják fel a földeket, hogy ugyanaz a család egymásután valamennyi darabot használja. A wyan-dot indiánoknál minden második évben új kiosztás történik a családi közösségek közt; a mezei munkákat

¹ *Jireček* „Gesch. der Bulgaren“ 1876. 410 l.

² *Bastian* „Rechtsverhältnisse“ 196. l.

³ U. o. 134. l.

⁴ *Memiche* „Die Inseln des stillen Oceans“. I 128., 202., 221., 230. és 376.

⁵ L. *Riedel* egykori jávai residens munkáit „Der Aaru Archipel. Verh. der Gesellsch. für Erdkunde zu Berlin“ 1886. 3. sz. „Volkstämme von central Celebes: „Bydrag tot de volkerk. von Nederlandsch Indie“. 5. k. The Island of Flores. Rev. Coloniale. *Wilken* „Over de Verwantsch. by de Volken van het Malajras“. 90. l.

közösen végzik.¹ Ugyanily szokás uralkodik Uj-Kaledoniában is.²

Mexikóban találtak oly benszülötteket, kik földműveléssel foglalkoztak s falvakban laktak, és ezek közös tulajdonában állt a föld. Csakis a lakás és kert volt magántulajdon. A terület egy részét minden évben kiosztották a lakosok közt, a másik részét közösen művelték s termését a közszükségletek fedezésére fordították. Némely kerületekben nemcsak a szántóföld, hanem még a lakás is közös vala. „Uj-Mexikóban és Arizonában a pueblo-indiánok közt különleges társadalmi állapot található, melynek jellemző sajátága a lakásnak egészen speciális módja. Képzeljünk egy roppant nagy, erős, négyszögletes, 3—4 emeletes épületet, melyben minden emelet apró czellákra van osztva s ezekbe vannak elhelyezve a családok, úgy, hogy az egész község ebben az épületben lakik, mely egészben véve némileg hasonlít a déliebben fekvő egyik vagy másik nagy épülethez, például a Falenqué palotához és az uxmali Casa del Gobernadorhoz. Ez építmények a hódítás idején divatoztak, de néhol meg most is lakják. A pueblók sokkal magasabb műveltségi fokon állanak, mint az északi vándortörzsek, melyekkel különben folyton harcban állnak“.³

Orosz-Amerika egyes törzseinél az összes férfiak egy közös lakásban lagnak.⁴ A karaiboknál akkor, midőn felfedezték őket, nemcsak az ingatlan, hanem a termés

¹ Powell „Annul Report of the Bur. of Ethnol.“ Wash. 1881. 65. l.

² Bastian „Inselgruppen in Oecanien“. 88 l.

³ „L' année géographique“ 1873. Vivien de Saint-Martinól, 267. l.

⁴ Von Wrangel „Nachrichten“ 129. l.

is közös volt,¹ együtt dolgoztak, együtt ettek. Hasonló rendszer állt fönn az aleutiaknál is,² s az Orinoko partjain lakó indiánoknál.³

Peruban három részre osztották a földet. Az egyiket a vallási, másikat a fejedelmi s kormányi szükségletekre szánták, a harmadikat pedig a földművesek közt osztották ki. Ha valamely fiatal ember megházasodott, házat építettek s egy darab földet adtak neki. Minden gyermeke születésekor pótlékot kapott, a fiúért kétszer oly nagy pótlék járt, mint a leányért. A felosztást minden évben a családtagok számarányához mérten eszközölték. A nemesek, *curacák*, földje is alá volt vetve a felosztásnak, csakhogy méltóságukhoz illő járulékot kaptak. Az állandó s nagy befektetést kívánó munkákat itt is közösen hajtották végre a falu lakosai, mint Jávában. Így ásták azokat az öntöző csatornákat, melyek bámulattal töltötték el a spanyol hódítókat, s emelték a hegyek lejtőin fokozatosan egymás fölé azokat a terrászokat, melyek gazdag aratást engedtek a meredek és sziklás hegyoldalakon. A restséget bűnnek tekintették s mint ilyet büntették. A koldulást tiltották. A munkára képeleneket segélyezték, de minden dologtehető ember köteles volt saját szükségleteiről gondoskodni. A spanyol történetírók azt állítják, hogy a nagyravágyást, fősvényiséget, a változatosság szeretetét nem ismerték. A munkások a szokásnak, hagyománynak és kormánynak alávetve éltek. Jellemök szelidsége s passzív engedelmeségök az orosz paraszt jellemére emlékeztet. Ugyanazon

¹ Edwards „Hist. of the West-Indies“ I. 42. l.

² Von Wrangel 185.

³ Depons „Voyage etc.“ 295. l.

intézmények minden népnél hasonló eredményeket hoznak elő.¹

A régi bretonoknál közös birtokban állt a föld s mindannyiszor újra osztották, valahányszor az áradás elragadta a terület egy részét. Az angol-szászoknál a meghódított föld a nemzet közös tulajdonát képezte s innen jön a *folkland*, a nép földje — *ager publicus* — elnevezés, ellenében a magánföldbirtokkal, *bokland*, „a könyvbe írt föld“ Franciaország északi részén Flandriában, Artoisban, a metzi püspökségben, a mocsaras, lápos földeket szintén újra osztják időnként a jogosult községi lakosok közt. Svájcban az Allmendeek szintén közös földek, melyeket némelykor természetben osztanak ki a lakosok közt, máskor bérbeadják s csak a jövedelmet osztják szét. A zsidóknál a család közös tulajdona volt a föld s bizonyos tekintetben elidegeníthetlen, mert az eladott földek minden ötvenedik évben visszaszálltak régi tulajdonosaikra.

Oláhországban nem képezte a föld családi öröklés tárgyát. A korlátlan *dominium* (tulajdonjog) egyedül az államot illette, két részre volt osztva: a *terranik* részére és az *ager publicus*ra, melyet mindnyája közös munkájával hasznosítottak. Csakis a *terranik* birtak joggal a községi földekre, de azoknak nem tulajdonosai, csak birtokosai voltak. A jogosított elhalálozása esetén a család nem örökölt. Az ily jószág visszaszállt a közös tulajdonba s a jogosítottak közt újra kiosztás alá került. Így tehát időről-időre új felosztáshoz kellett folyamodni. Idővel az

¹ L. Prescottnál „The Conquest of Peru“ az egykorú remekül kivonatolt tanúbizonyságokat s Karl Bücher könyvének XIX. fejezetét.

előkelők és hatalmasok bitorolni kezdték a földet, s a parasztok munkáját mint robotot követelték.

Az afghánoknál szintén feltaláljuk a falu közös tulajdonát, mely időnként újra kiosztatik s némely szokásuk annyira hasonlít a zsidókéhoz, hogy többek szerint azoktól kölcsönözték. „A földek egyenlő kiosztása ugyanazon törzs különböző családai közt épp úgy megy végbe az afghánoknál, mint a hogy Mózes IV. könyvének utolsó fejezetében látjuk s ennek az a következménye, hogy a törzs tagjai gyakran lépnek egymás közt házasságra, hogy ilyformán ne kelljen kiengedni a közös vagyonnak egy részét. A törzs körében is történik sokszor, egyébként önkéntes szerződések alapján, az ingatlanok elcserélgetése, melynek oka az egyes családoknak kiadott részek egyenlőtlen értékében keresendő. Öt, vagy tíz évenként, már a hogy szokták, a föld egyik kézről a másikra megy át, úgy, hogy bizonyos idő elteltével mindenki birtokolta a közös terület jó és rossz részét is. Ezért költöznek tovább néha egész falvak is; így aztán az újonnan elfoglalt földet ismét kiosztják a letelepült családok közt s ezt az afgánok majd *pusának*, majd *purranak* nevezik. Ez utóbbi szó héber eredetű; *pur* zsidóul részt, hányadrészt jelöl s innen származik a *Purim* emlékűnnep.¹

Roscher még számos példát idéz az agrár-közösségre, a Feldgemeinschaft-ra.² Nem lesz haszonnélkül való, ha ezeket itt felemlítjük: Lowiez tartományban egész a jelen század kezdetéig nem ismerték a magánföldtulajdont.

¹ L. „La vie des Afghans“, *Forguestól* „Revue des deux Mondes“, 1863. okt. s *Elphinstone*: „Cabul“ II. 17. l.

² „System der Volkswirtschaft“ II. k. 190. l.

A szántóföldet minden évben újra kiosztották.¹ Sardinia szigetén is évi kiosztással egybekötött közös tulajdont találtak.² Hasonló rendszer divatozott a krik-indiánoknál.³ A cseremiszeknél előre meghatározott időben közösen végeznek minden mezei munkát és senkisémm vonhatja ki magát. A termést aztán elosztják a családok közt.⁴ Norvégiában a földek kisorsolása állandóan fenmaradt; s 1821-ben úgy vetettek neki véget, hogy az ily földeket kétszeres adóval sújtották.⁵ John *Mill* szerint,⁶ Madrás tartomány egyes részeiben a szántóföldet minden tíz évben újra osztották. Az urali kozákoknál az agrár-közösség teljes tisztaságában áll fen. Thüringiában még most is feltalálhatók az egykori családonkénti kiosztás egyes nyomai.⁷ Spanyolország egyes falvaiban évenként újra kiosztják a községi földeket.⁸

Ime, számos oly tényt idéztünk, melyek azt bizonyítják, hogy a hasonló jelleggel bíró falusi közösség a legkülönbélebb népeknél fennállott. Ha minden országban gondosan tanulmányoznák az elszigetelt vidékeken fenmaradt jogi hagyományokat s ősi agrár-intézményeket: akkor még sok mással lehetne e bizonyítékokat kiegészíteni, melyek nem lennének ugyan döntőbb erejűek, ámde teljesebbekké tennék az eddigieket.

¹ *Krug*: „Gesch. der Staatwirthsch. Gesetzgeb. Preussens I. 187. 1.

² *Schubert*: „Staatskunde“ I. 4 269. 1.

³ *Wappaeus*: „Nord-Amerika“ 993. 1.

⁴ Von *Haxthausen*: „Studien“ I. 443. 1.

⁵ *Blom*: „Statistik von Norwegen“. I. 148. 1.

⁶ John *Mill*: „History of India“. I. 343. 1.

⁷ *Langenthal*: „Geschichte der deutschen Landwirtschaft“ I. 12. 1.

⁸ „Ausland“ 1845. 96. sz. L. XV. fejezetet.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

A földtulajdon Dániában.

Eredetileg itt is a szabad emberek birtokát képezte a föld, mint a többi skandináv országokban s ezek lakásai alkották a *byt* és pedig a főközséget, az *adelbyt* és a mellékközséget, a *torp*-ot. A mezei gazdaságot *bonde-gard*nak, a bonde birtokának nevezték. (V. ö. az angol *husband*dal, a dán *husbondéval*, a német *Bauerral*, a holland *boerral*). Később nagy birtokok keletkeztek, melyek birtokosait *Herremänd*nek, fegyveres embereknek nevezték. A tulajdonosok e két osztálya alatt állt, folyton növekvő egyenlőtlenséggel, a *husmändeké*, kik 2—3 hektárt műveltek, de a közös földből nem részesültek. Az általok lakott házak csoportját *bymark*nak nevezték. Az 1873-iki számlálásból az tűnik ki, hogy ez időben Dániában 130,000 két hektáros és kisebb, 75,000 húsz hektár körüli gazdaság találtatott, 1900 kétszáz hektár körüli nagy birtok s csak 33,000 családnak nem volt földbirtoka. A haszonbérelt földekre nézve a középkorban sajátságos, élethosszigtartó bérlet, a *fäste*, vagy *livfäste* jött létre. A bérleti feltételeket a bérlő életében nem lehetett módosítani. A haszonbérlő a bérlet kezdetén köteleztetett egy „palaczk bort“ *laudemium*, *indfästing* s évi bért, *landgildét* fizetni. Ez a rendszer Jütland kivételével általánossá lett s egy 1790-iki törvény kötelezővé tette. A bérlet a bérlő egész életére szolt, sőt özvegye életében is meg kellett hosszabbítani, kivéve ha másodszor férjhez ment.

A még most is gyakorta előforduló *livfäste* megszüntetése érdekében nagyon erős mozgalom indult meg. De

kit illessen a másik fél kárpótlása mellett a teljes tulajdon: a tulajdonost vagy a bérlet? — ez még most is függőben levő kérdés.

A *livfäste* abban különbözik a németalföldi groningeri *beklemregt*-től s a portugál *aforamentótól* (LXXXIII. fej.), hogy a jogosított sem el nem adhatja, sem el nem zálogosíthatja, sem el nem hagyományozhatja, vagy el nem örökítheti jogát; inkább bérlet útján való haszonélvezet, mint örökbérlet ez.

Dániában a községi közös tulajdon egész a mult század végeig fenmaradt. Éppúgy mint a svájcei Allmendben, jutalékok szerint osztották ki a földet a lakosok közt és pedig három fordulóban, csak hogy minden egyes jutalék több darabból állt, hogy minden egyes család mindenik fajta talajból kapjon s ne rövidüljön meg a kiosztásnál. Ennek folytán egy-egy földművesnek 30—40, egész 80 parcellából állt a földje. A XVIII. század vége felé, az akkor uralkodott individualistikus eszmék hatása alatt egész sereg törvényt fogadtak el, melyek célja a közös birtoklás megszüntetése. Az 1784. ápril 23. törvény megszüntette a szántóföldekre, az 1805. az erdőkre, az 1858. decz. 30. a tőzegföldekre vonatkozó közösséget. A dán nyelven *udskiftning*nek nevezett felosztást úgy hajtották végre, hogy egy-egy község minden jogosult lakosa egyenlő osztályrészt kapott végleges tulajdonul. Nem is maradt más közös birtok, mint itt-ott egy-egy tőzegföld, vagy legelő (*overdrev*). Az *overdrevre* minden földműves annyi jószágot küldhet, amennyit birtokán tart.¹

¹ E részleteket egy kiváló dán nemzetgazda, *Aleksis Petersen* lekötelező szíveségének köszönhetem.

A régebben fennállott Allmendek nyomai csak egyes elnevezésekben maradtak fenn; pl. *Bornholm* szigetén most is van egy *Kongens Allmend*nek nevezett erdő. Nemrég még arra is volt példa, hogy közösen végezték a munkát. Pl. *Haxthausen* említi, hogy az Altmárkban a családfők a községi előljáró felügyelete alatt összeültek, hogy elhatározzák a másnap végzendő munkát.² Hasonló szokás volt Jüttlandban is.¹

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

A földtulajdon Indiában, és az állam mint földtulajdonos.

Altalánosan ismert dolog, hogy a mohamedán államokban, a *seriát* (írott törvény, ellentétben az *adat*-tal, szokásjoggal. Ford.) értelmében az uralkodót tekintik a földtulajdonosának. Hanem az bővebb tanulmányozásra érdemes, hogy ezt a tulajdonjogot miként használta föl a maga javára egy oly európai kormány, mely óriási, a muzulman elvek uralma alatt álló területet kerített hatalmába. Láttuk már, mily sok előnnyel járt Hollandiára nézve, e rendszernek jávai gyarmatában alkalmazása (IV. fej.). Vizsgáljuk meg közelebbről, mint oldotta meg a feladatot Anglia Indiában.³

¹ Von *Haxthausen* „Ländliche Verfassung“ I. 237. l.

² *Hanssen*, „Archiv der pol. Oekonomie“. IV. 408. l.

³ Fejtegetéseinkben George *Campbell*nek a Cobden-Club már többször idézett kiadványában közzétett, az indiai birtokrendszerre vonatkozó jegyzetei nyomán indulunk. A Cobden-Club köteteinek címe: „Systems of Land tenure in various countries“. L. még „Ancient tenures and modern Land-legislation in British India“ by Henry Dix *Hutton* 1870.

A mohamedánok, kik kétszer egyesítették egy birodalommá az összes tartományokat, oly teljesen uralmuk alá vetették Indiát, hogy az állami tulajdonra vonatkozó muzulmán elvet mindenütt elfogadták. E jog értelmében az uralkodó a maga részére követelte a termény bizonyos részét; azt állították, hogy ez csak adó; de ha az adó odáig emelkedik, hogy az egész terményt elnyeli, kivéve azt, a mi a lét fentartására szorosan megkívántatik, akkor világos, hogy itt földjáradék fizetéséről van szó s ha az állam követel ily adót, akkor őt kell valóságos tulajdonosnak tekinteni. Az angolok előtt e járadék a termés fele és negyede közt váltakozott s vagy adószedők szedték be, kik aztán bizonyos hányadot kaptak fizetésül, vagy főadóbérlők, kik a kormánynak meghatározott összeget fizettek. A föld csak ritkán képezte adásvétel tárgyát, minthogy jövedékét a melytől egyedül származik értéke, az állam szedte el. Oly korlátlan tulajdonijogot, mely szerint a földdel kénye-kedve szerint rendelkezessék valaki, nem ismertek. „Nem szabad felednünk, mondja igen helyesen *Campbell*, hogy a tetszés-szerint átruházható s árúszik gyanánt kézről-kézre szálló tulajdon nem régi intézmény, hanem csak néhány országban meghonosult újítás. A világ nagyobb részében az a jog, hogy egy darab földet meg lehessen művelni, inkább kiváltság mint tulajdon, s ezt a kiváltságot előbb a nép, aztán a törzs, vagy falusi közösség gyakorolta s egyesek csak legutolsó sorban. De még a felosztás megtörténte után sem rendelkezhetett hosszú időn keresztül senki korlátlanul a maga részével, mert oly feltételeknek, oly a közösségre való visszaháramlási jognak volt alávetve, melyek a végleges elidegenítéssel ellentétben álltak s közérdekből bizonyos terhekkel sújtották.“

Az angolok 290 millió ember által lakott óriási birodalmuk öt különböző részében öt különböző földtulajdon rendszert hoztak be. Itt tehát bőséges tér nyílik ez intézmény különböző alakjainak tanulmányozására.

1. *Pendzsábben*. Az állam tiszteletben tartotta a kis földművelők jogait, kiket tulajdonosoknak tekint s az adóra, vagy járadékra vonatkozólag a falusi közösségekkel, mint testületekkel egyezkedett.

2. *Bengáliában* a *zemindároknak* adta a tulajdonjogot; de némi biztosítékokat kötött ki a bérlők érdekében.

3. *Oudében* a *talukdárokat* (főadószedőket) tulajdonosoknak tekintették s a bérlők javára semmiféle biztosítékot nem kötöttek ki.

4. Az *északnyugoti* és *közép-tartományokban* a közép-birtokot hozták be s a parasztoknak — *ryots* — megadták azt a jogot, hogy bizonyos méltányos járadék fejében földjeiket megtarthassák.

5. *Madras* és *Bombay* tartományokban nincs közvetítő az állam és földművesek közt. A parasztok időnként újra megállapítandó járadék mellett megtartották földjüket.

Vizsgáljuk meg közelebbről e különböző rendszereket.

1. *Pendzsábben* a falvak megőrizték erőteljes szervezeteket, csaknem teljes függetlenségüket és egészen köztársasági jellegű községi önkormányzatukat. Az időnkénti újrakiosztással egybekapcsolt közös földtulajdon eltűnt; de fenmaradt a nagy községi legelő s minden családnak van egy-egy darab földje, mely a közösségre száll vissza, ha nem műveli az illető. A község ellenőrzési jogot is gyakorol tagjaira a földművelés tekintetében.

A falut a hagyomány szerint közös törzstől leszármazó szabad emberek egyesülése alkotja: tehát tulajdonkép törzs (*clan*). Minden lakosnak jut a földből egy „ekék”-ben

kifejezett rész. Az „eke“ nem meghatározott mennyiség, hanem a terület egy-, vagy kétszázad része. Bár mindenki tulajdonos, azért az egyenlőség mégsem teljes; néme-lyeknek több „ekéjük“ van, másoknak csak egy fél; ezek a részek nyilván a hajdan kiosztott jutalékok maradványais az időszakos felosztás korából maradtak fenn. A közösséget az öregek tanácsa kormányozza, mely mind-addig megmarad hatalma birtokában, míg polgártársai bizalmát élvezi. Ez a lényegében demokratikus és egyenlő-sítő szervezet még magán hordja indo-germán eredeté-nek jellegét; teljesen kivonta magát a bramán kaszt-rendszer és a hűbériség befolyása alól. Ez teljesen olyan, mint a svájci község, mely épen megőrizte a régi germán községekben uralkodó szabadságot és egyenlőséget. Az állam nem avatkozik belső szervezetükbe. Az egész falutól, mint közös testülettől követeli az adót, s az öregek tanácsa kinek-kinek földje arányában kiveti s behajtja az egészre jutó összeget. A földet nem lehet adósság fejében lefoglalni, vagy eladni s elidegenítés esetén a községnek elővételi joga van.

Ez a lord *Lawrence* által végrehajtott rendszer kitűnő eredményt szült. A kormány könnyen megkapja a neki járó adót. A kisbirtok fenmaradt s az ősi egyenlőséget és szabadságot tiszteletben tartották. A Pendzsab általános meggyőződés szerint Indiának legboldogabb és az angolok iránt legtöbb rokonszenvvel viseltető tartománya.

2. *Bengáliában* egészen más rendszert honosítottak meg. Mikor az angolok ezt az országot meghódították, akkor egy felsőbb osztály, a *zemindároké* állt a föld-művesek fölött. Ezek szedték be az állam részére az adót olyformán, hogy a termés megfelelő részét maguk-nak tartották meg. Ez a hivatal örökség útján szállt át.

A zemindárok hasonló szerepet játszottak, mint a hűbéri szervezetben a hűbértokosok ; egykori rayák, adózó fejedelmek, adószedők, adóbérlők, benszült főnökök, vagy oly kalandorok és banditák voltak, kik hatalomra tettek szert abban a kerületben, melyért a követelt adót megfizették. „A mi eszmevilágunkban, — mondja Sir George Campbell — nagy távolság van a tulajdonos és a rabló közt ; de Indiában épp úgy mint nálunk a középkorban gyakran egy és ugyanaz a hűbérúr, tulajdonos és rabló.“ Az angolok a zemindárokat tulajdonosoknak tekintették ; és pedig nem azért, mintha félreismerék volna jogaik természetét, mint gyakran állítják, hanem mert azt remélték, hogy ilyformán pontosabban hajthatják be az adót s ha egy felsőbb osztályt teremtenek, akkor ez nagymértékben hozzájárul a mezőgazdaság fejlesztéséhez s az ország jóllétének gyarapításához. De e tekintetben csalatkoztak az angolok. A zemindárok megelégesznek azzal, hogy behajtják az adót s nem törődnek a gazdaság haladásával. Másrészt eddig még nem törekedtek arra, hogy a földművesektől az egész járadékot magok részére kaparítsák s egyébként is a *ryot* jobban meg van védelmezve túlságos követelések ellen, mint az európai bérlő. A zemindárok csak a *pergunnah*, vagy szokás által megállapított járadékot követelhetik s vitás esetben a bérlet összegét a *dewany-adawlut* vagyis a kerületi polgári törvényszék állapítja meg és pedig a szerint, hogy mily nagy a hasonló minőségű földek után fizetendő szokásos bérösszeg. A zemindár köteles a bérletet, — *pottah* — mindaddig tiszteletben tartani, míg az évi járadékot megfizetik. Azonkívül az állam fentartotta magának azt a jogot, hogy a bérlők érdekében közbeléphessen. A mostani törvény szerint a főkormányzó oly rendeleteket bocsáthat

ki, melyeket a *ryot*-ok és többi földművesek érdekeinek megoltalmazása végett szükségeseeknek tart.“

Ez sajátóságos beavatkozása az államnak a tulajdonos és bérlő közti viszonyokba. Hasonlít azokhoz az agrár törvényekhez, melyeket az angol parlament az irlandi bérlők érdekében több ízben alkotott.

A kormány átengedte a zemindároknak a birtokukon levő összes műveletlen földek tulajdonát is, kivéve azokat, melyek a még be nem népesített kerületekben fekszenek. Az állam a zemindárok által beszedett évi járadék tiztizenegyedét ($\frac{10}{11}$) tartotta fenn magának.

A tulajdonképi Bengáliában a zemindárok készpénzfizetés mellett örökbérleteket adtak a földműveseknek s így a haszonbérleti jog átalakult az áltulajdon bizonyos nemévé, mely önmagától fejlődött ki, s átruházható, mint az irlandi *tenant-right*, a portugál *aforamento*, az olasz *livello*, s a groningai örökbérlet.

Bengáliában szintűgy, mint Angliában is, a szabályszerű, nyilvános és átírható birtokszerzési okiratok hiánya s az ebből eredő számtalan per képezi a földtulajdon legnagyobb ostorát. Legutóbb új szabályokat hoztak be a *ryot*-ok jogainak biztosítására. Ha a földműves bebizonyítja, hogy húsz év óta egyforma évi járadékot fizetett, akkor örökbérlőnek tekintik — „*fixity of tenure*“. Az ellenkezőt a tulajdonos köteles bizonyítani. A tulajdonos csak oly esetben emelheti a bérösszeget, ha: 1. a kerületbeli hasonló földek bérleténél kevesebb; 2. ha a termények értéke, vagy a talaj termőképessége nem a földműves munkája, vagy befektetései következtében, hanem más okokból emelkedett.

Az indigó-termelés tárgyában folytatott nagy perben, — *the great rent case* — a bíróságok ezeket az elveket

alkalmazták. A földművesnek megengedték, hogy indigóját drágábban adhassa el a tulajdonosnak; de viszont ez is emelhette a haszonbért, a mit nem tehetett volna, ha a bérlő által előállított termelvény ára nem emelkedett volna. Ez utóbbi szabály annyiban igen figyelemre méltó, mert elvonja a tulajdonostól mindannak az értéktöbbletnek élvezetét, mely nem az ő szorgalmának gyümölcse. A mint látjuk, ezek ugyanazon elvek, mint a melyeket Stuart Mill Angliában akart alkalmazni s melyek oly heves ellenkezésre találtak. Pedig nem új dolgok, minthogy az állam és birái Indiában már alkalmazták.

3. *Oudeban* a foglalást megelőző anarchia korában a talukdárok, a régi törzsfőnökök, kik hűbérurakká s adószedőkké lettek, mint a zemindárok, majdnem teljesen független tulajdonjogot bitoroltak a fejedelemség földjének kétharmad részére.

1858-ban, a foglalás után, azt rendelte el a főkormányzó, hogy közvetlenül a falusi közösségekkel, vagy alsóbbrendű zemindárokkal kell alkudozásba bocsátkozni, a közvetítők teljes kizárása mellett.¹ A talukdárok, kiknek

¹ Az „*Order in Council*” következőleg szól: „*It must be borne in mind as a leading principle, that the desire and intention of the Government is to deal with the actual occupants of the soil, that is with the village zamindars, or with the proprietary coparcenaries which are believed to exist in Oudh, and not to suffer the interposition of middlemen, Taluqdars, farmers of the revenues, or suchlike*” etc. Lord Lytton indiai alkirály abban a megtiszteltetésben részesítette jelen munkámat, hogy a nagy tanácsban 1876. okt. 9-én mondott beszédében hosszasan foglalkozott vele; de csak azért, hogy merőben tévesnek nyilvánítsa mindazt, a mit Ouderól írtam. Tény, hogy a törvényhozás egyes rendelkezéseit nem vettem figyelembe; de több általam megkérdézett nagyon illetékes tekintély s egy hindu igen előkelő

jövedelmét ez a rendszabály nagyon megcsökkentette, 1857-ben fellázadtak s a ryotok feledve, hogy éppen az ő javokra szolgáló intézkedésről van szó, követték uraikat. Lucknow bevétele után a főkormányzó, Lord *Canning* egy kiáltványt tett közzé, mely a kormány részére foglalja le az egész oudei tartományban a föld tulajdonjogát. De e rendszabályt nem foganatosították s a vége az lett, hogy a talukdárok tulajdonjogot nyertek, melylyel azelőtt nem bírtak. Ez eszközt, a mint a tiszteletreméltó John *Strachey* mondja, azért alkalmazták, hogy megjutalmazzák és előnyben részesítsék ugyanazokat a talukdárokat, kiket Lord *Canning* eredetileg meg akart büntetni, s hogy jobb helyzetbe juttassák őket, mint a minőben a benszülött kormány alatt éltek.¹

Sir Robert *Montgomery*nek úgy hódoltak meg a talukdárok, hogy bizonyos előnyöket adott nekik, melyeket lord *Canning* 1858 októberben helybenhagyott. A talukdár „a helyett, hogy mint azelőtt, alávetette volna tulajdonát a hindu, muzulman és helyi törvényeknek, melyek öröklött javaival való rendelkezési jogát nagy mértékben korlátolták, — most teljes, korlátlan rendelkez-

tség „*The pioneer Mail*“ („Optimism in high places“ 1876 nov 4.) azon nézetben vannak, hogy én alapjában véve helyesen ítélt meg a kormány által Oudeban követett agrárpolitikát. Hogy pontatlansággal egyáltalán ne legyek vádolható, ezúttal főleg hivatalos okmányokat használtam föl, melyekhez magának lord Lyttonnak lekötelező szivességéből jutottam saztán a tiszteletreméltó John *Strachey*, *chief commissioner of Oudh*, kitünő fejtegetéseit, (melyekkel (1867. júl. 17-én) a nagytanácsban az „Oudh Taluqdars Bill“-t indítványozta.

¹ „*Rewarding and benefitting the very men the Talugdars, whom lord Canning had originally desired to punish, and of placing them in a far better position than that which they held under the native government*“.

kezési jogot nyert“. Köteles a kormánynak nyers járadéka felét átadni s ennek összegét minden huszadik, vagy harminczadik évben állapítják meg. A *ryot*-okra vonatkozólag azt akarta a főkormányzó, hogy a „*Talukdar settlement*“ szabályzatot úgy alkossák meg, hogy ennek folytán a falusi földművelők minden zsarolástól mentesek legyenek“ (1858 okt.) s az 1858 okt. 10-iki „*Orders in Council*“-ban fentartotta magának azt a hatalmat, hogy „a talukdárók jogainak alávetett birtokjogukat (*rights in the soil*) biztosítsa nekik“. De a földművesek tartoztak beigazolni, hogy mily czímen foglalták el földjüket s ezt ők épp úgy nem tudták megtenni, mint a hogy a talukdárók nem tudták bebizonyítani, hogy nekik joguk van őket kiűzni. Right honourable John *Strachey* nem is habozott a nagytanács teljes ülésében itélni el az e korban alkotott agrár-szabályzatot. „Nézetem szerint — mondá — ez nagyon keményen sújtja a régi földtulajdonosokat, kiknek jogait a talukdárók megsértették. Tényleg a talukdárók kaptak mindent s azok, kiket a földre vonatkozó alárendelt jog illetett, semmit sem kaptak.“

Igaz, hogy az 1866. évi XXVI. törvénycikk azt czélozta, hogy pontosabban állapítsa meg az oudei altulajdonosok jogait. „*The better determination of certain claims of subordinate proprietors in Oudh.*“ De hogy ez altulajdonosok a határozott járadék-fizetés előnyét élvezhessék, be kellene azt igazolni, a mi nagyon nehéz. A törvény a földműveseknek körülbelől tizedrészét oltalmazta meg ilyformán birtokukban. Mindazáltal az 1868-diki *Rent-act* 32. cikke szerint a bérösszeget felemelheti a bíróság a talukdár kérelmére, ha az illető kevesebbet fizet, mint az ugyanazon kerületben hasonló jogokkal bírók általában, vagy ha 12°/_o-kal kevesebbet, mint a foglalási joggal

nem bírók által fizetett összeg. A többiek helyzetét is ugyanazon *Act* szabályozza, mely 35. cikkében a következőket rendeli: „A bíróság sohasem nyomozza a foglalási joggal nem bíró bérlő által fizetendő bér összegét. Az ily bérlő által az általa birt összes földekért fizetendő bérösszeg olyan nagy lesz, a minőben megegyeztek — megegyezés hiányában pedig a mennyit a mult évben fizetett“. Ilyformán a földművest nyilván *tenant at will*, vagyis örökbérlet nélküli haszonbérlővé tették s az általa fizetendő haszonbért a verseny törvényének rendelték alá; ez pedig a mint Right Honorable *Strachey* mondja, oly országban, mint India, végzetes következményekre vezetett (*unfortunate consequences*). Az 1868-iki *Rent-Act* csupán annyi oltalmat nyújtott nekik, hogy a tulajdonostól állandó bérletet (*lease*) követelhettek, s úgy állapíthatták meg a bérleti feltételeket (75.), hogy a birtokból való kimozdítást szabályszerűleg kellett nekik tudokra adni (37. és 43. §§.) s a bérlőnek joga legyen mindazon állandó természetű befektetések megtérítését követelni, melyek a birtok bérleti értékét fokozzák (23. és 24. §§.).

E szerint Oudeban körülbelől az angol agrár-rendszert honosították meg, csakhogy itt egészen más eredményeket szült, mint az anyaországban, mert a talukdárok nem fordítják, mint az angol *landlordok* igen gyakran, jövedelmök egy részét talajjavításra s a jószág jobb értékesítéséhez szükséges eszközök beszerzésére. Elvették a földművesektől birtoklásuknak a szokás által nyújtott biztosságát, hogy kiszolgáltassák őket a verseny által szabályozott bérlet zsarolásainak s korlátlan joggá változtatták át a talukdárok nagyon is korlátolt quasi-tulajdonát *Thornton* és *Campbell* szerint e helyett azt a rend-

szert kellett volna a szükséges kimélettel keresztülvinni, melyet a foglalás alkalmával kezdeményeztek, vagyis a tulajdont a kis zemindárok és falusi lakosság kezében kellett volna hagyni, a talukdároknak meghatározott jövedelmet biztosítani, az állam részére pedig föntartani a járadék emelkedését. Thornton világosan kimutatja, hogy az a legjobb adó, melyet a földnek egyetlen földtulajdonosaként tekintett állam szed be. („Indian public works“ 218. l.).

4. Az északnyugati tartományokban méltányosabb rendszert teremtett az 1822-diki szabályzat, melyet főképp *Thomason* hajtott végre. Elhatározták, hogy az összes nagy- és kistulajdonosok, sőt még bérlők jogait is bevezetik írott nyilvántartásba s elismerik. Az államot illeti a járadék kétharmada s ennek összegét minden 30 évben újra meg kell határozni. A *ryotok* bizony nagyon keserű tapasztalatot szereztek arról, hogy mi a különbség az örök bérlő s a *tenant at will* — vagyis oly bérlő között, a kinek bármikor fel lehet a bérletet mondani, minthogy az *evictio* — a bérletből bírói ítélet alapján való kimozdítás — ismeretlen volt. Mindazokat, kik tizenkét év óta birtokoltak valamely földet, örökölhető jogú birtokosoknak tekintették, kik méltányos bérösszeget tartoztak fizetni. De az 1859. évi X. *Act* elismerte a zemindárok azon jogát, hogy a bérösszeget emelhetik. Szerencsére nem igen éltek ezzel a joggal. Mindent összefoglalva — bár nagyon sok tévedés és igazságtalanság történt a kölcsönös jogok szabályozásában s azok természete általában nincs kellő szabadsággal megállapítva: a földművelés virágzott, a föld értéke nagyon emelkedett s a nép jóllétnek örvend és elégedett.

5. *A középső tartományokban* főbérlok szedték be a bért s a *ryotok* által fizetendő összeget állami közegek állapították meg; de minthogy a felsőbbség minden áron a magántulajdont akarta meghonosítani, az adószedőket örökös tulajdonosok gyanánt ismerte el s jövedelmül átengedte nekik a parasztok által fizetett járadék s az állam által megállapított adó közti különbséget, azonkívül mindazt a hasznót, a mit az összes falvaknak átengedett műveletlen földek gazdasági értékesítése folytán nyerhetnek. Az állam fentartotta magának az adójáradék emelésének jogát s a falu határterületéhez nem tartozó műveletlen földeket. E rendszer a földművesek jogait eléggé biztosítja; de az állam helyesebben járt volna el, ha a zemindárokat adószedőkül tekinti. Mint Sir George Campbell mondja, így elkerüli az örökségi osztályból eredő bonyodalmakat; alárendelt és ügyes hivatalnokokra tesz szert; most pedig kapzsi és zabolátlan tulajdonosai vannak. Az a biztosság, melyet a közvetlenül a kormány alatt álló bérlet nyújt, legjobban ösztönzi a földműveseket arra, hogy mezőgazdasági javításokat eszközöljenek. Az állam minden kárpótlás nélkül fosztotta meg magát jogai egy részétől, melyek későbbi időben nagyon fontosak lettek volna; és pedig oly dologtalan emberek érdekében, kik semmit sem fognak tenni a talaj termékenységének fokozására.

6. *Madras és Bombay tartományokban* teljes tiszteletben tartották az állami tulajdon elvét. A kormány és a földművesek közt nincsen semmi közvetítő. Minden földműves joga pontosan meg van állapítva s vagy természetben tartozik a termés bizonyos, — az aratás eredménye szerint változó, s pénzzé változtatható hanyadát beszolgáltatni, vagy 30 évre meghatározott összeget fizetni

Az állam minden birtokostól közvetlenül szedi be az adót s nem veti ki előbb egyetemlegesen a falura. Mindazáltal némely faluban, noha az állam az egyesektől követeli, mégis a falusi közösség fizeti ki az adót; s aztán kiveti a helyi szokások szerint, vagy a községi főnök által. Ezt az agrár-rendszert nevezik *Ryotwar-system*-nek. Az állam levén egyedüli tulajdonos, az összes, művelés alatt nem álló területeket az övének tekintik s az állam aztán annak engedi át, a ki művelés alá akarja venni.

Bár az állam által követelt évi járadék túlságosan nagy volt s alig maradt a földműveseknek annyijok, a miből megélhettek: mindazáltal, a mint általánosan el van ismervé, a *ryotwar-system* kitűnően bevált.¹ A földműves nincs kitéve a pénzsóvár tulajdonos kényének. Az általa fizetett járadék arányban van az élelmiszerek árával s 30 egymásután következő évre teljes biztonságban van; míg Európában minden hatodik vagy kilenczedik évben a bér emelésétől kell tartania a haszonbérlőnek.

Stuart *Mill*, e nagy nemzetgazda, egy általa közzétett cikkben,² melyben az ellen az indítvány ellen száll sikra, hogy minden testület adja el a maga birtokát: nagyon dicséri az oly rendszert, mely szerint az állam,

¹ Megállapították, hogy az oly községekben, melyekben a *ryotwar-system* volt érvényben, a lakosság és a vagyonosság jelentékenyen gyarapodott; így péld. Bhimturi kerületben 1841—1871-ig, a népesség $39\frac{1}{2}\%$ -ra, az ekék száma $22\frac{1}{2}\%$ -ra, az ökrök száma 19% -kal szaporodott. A chanduri kerületben lakosság 100% -kal növekedett, az ökrök száma 8,602-ről 13,988-ra, a kútaké 712-ről 1076-ra emelkedett L. *Markham*: „Statement of moral and material progress of India for 1873“ 27. l. és *Thornton*: „Public works in India“ 209. l.

² Az „*Examiner*“ 1873. évi január 11-iki számában.

mint Indiában és Jávában is, a föld tulajdonosa maradt. Az általa beszedett haszonbérjáradék oly nagy lehet, hogy minden más adót helyettesíthet, s akkor aztán a lakosoknak csakugyan nem kellene egyéb adót fizetniök. El lehet képzelni, mily nagy könnyebbségére lenne az egész kereskedelmi s ipari forgalomnak az adók teljes megszüntetése. A jóllét nagyobb, a munkabér kisebb lenne, mert nem kellene annyit levonni belőle a mostani különféle adónemekre. E rendszer nem járna semmiféle gyakorlati nehézséggel. Az egész gazdasági szervezet épp úgy működne azután is, a kereslet és kínálat törvénye szerint, mint most. Az egyedüli különbség abban állna, hogy a földadót a mostani, vagy oly járadék magasságáig emelnék, melyet a termények értéke szerint határoznának meg s a mely mellett a földműves még képes volna munkája jutalmát s befektetésének gyümölcsét élvezni. Ez esetben, mint a *ryotwar-system*nél is, az állam bérlőinek, méltányos bér (*fair rent*) fizetése mellett örökbérletök lenne.

A föld ily kiterjedt „nationalisatiója“ nem módosítaná mélyebben a társadalmi szervezetet; hanem csak azt tenné lehetővé, hogy a föld tiszta jövedelmét az állam, a tartományok és községek szükségleteire fordítsák, holott most bizonyos számú magánegyének javára szolgál, kik a kapottért semmiféle viszontszolgálatot nem teljesítenek.

Fawcett¹ azt hiszi, hogy az a rendszer, mely az állam birtokába juttatná a földet, végeredményében meggyöngítné az egyéni érdek rugóját s így véget vetne a javi-

¹ L. „The Fortnightly Review“: *The nationalisation of the Land*, 1872 by Henry Fawcett.

tási kísérleteknek. Könnyen be lehet bizonyítani, hogy ez az ellenvetés nem alapos; mert az oly vidéken, mely valamely angol lord majorátusában áll, a bérlők helyzete ugyanaz, mintha az állam volna az igazi tulajdonos, a lord pedig csak az évjáradék behajtója. A bengaliai tartományban a földet a nagybirtokosoknak engedték át. Bombayban nem ismerték el a zemindárok jogát — és a munkaösztön itt sem gyengébb, mint amott. Sőt ellenkezőleg, a *ryotwar-system* mellett a földet jobban használják föl, mint a zemindár rendszer mellett. Ha a föld „nationalisatiója“ csak azt jelenti, hogy az állam földadó alakjában maga részére foglalja le a földjáradékot, a nélkül, hogy a tőke és jövedelem-eloszlást szabályozó törvények módosulást szenvednének: akkor megvallom, hogy a gazdasági törvények szempontjából semmi komoly kifogást sem találok ellene.

Fawcett azt is állítja, hogy a föld megváltása rendkívül kárhozatos pénzügyi művelet volna, mert az állam által e célra fordítandó összeg után $3\frac{1}{2}\%$ -t kellene fizetni, holott ő nem kapna többet a föld jövedelméből $2\frac{1}{2}\%$ -nál. E megjegyzés helyes. Csakhogy ha elismerjük, hogy az államnak kell a föld tulajdonjogát megszereznie, hogy aztán az ő jövedelme legyen a föld járadéka, akkor nem a megváltás módját kell választani; hanem e célból s hogy a zavart lehetőleg el lehessen kerülni, elegendő volna az oldalági öröklést bezárólag az unokatestvérekre korlátozni s külön örökösödési adót vetni ki a végre, hogy abból aztán eladásra kerülő ingatlanokat lehessen vásárolni. Igazgatási, kezelési nehézségekről szó sem lehet. A mostani birtokosok joga *lease-sé*, *emphyteusis*-jellegű bérletté változnék át s az évi bért a mai adók helyett az adószedők hajtánák be. London

West-End része, hol a telkek a westminsteri herczeg tulajdonát képezik, körülbelől ily formán kezeltetik. Ha elgondoljuk, hogy a nemes lord közegeit az állam nevezi ki s a bevétel az állami pénztárba folyik: lényeges változás nem történnék.

Csodálatos dolog! Anglia, tehát oly ország, hol az ingatlan tulajdon, néhány nagy család kezében van mozdatatlanul összehalmozva s így azok, kik tényleg művelik, épp oly kevéssé rendelkezhetnek vele, mintha az államé volna, egyúttal az az ország is, melyben az ipari tevékenység legnagyobb mértékben van kifejlődve. E tényekkel szemben tehát nem lehet azt állítani, hogy a föld „nationalisatiója“ meggyöngítné e rugót. Ez a rendszer egyszerűen a physiokraták eszméjének, az egyetlen földadónak valószínűsítése volna.

Ausztráliában, Melbourneben *Land tenure reform League of Victoria* czim alatt egy társulat keletkezett, melynek az a czélja, hogy rábírja az államot a közföldek eladásának megszüntetésére s arra, hogy ezután csak *lease*-be vagyis *emphyteusis*-be adja. *Stuart Mill* a legnagyobb jóindulattal kísérte e szövetkezet működését.¹ Alapelveit és végeztéljét az 1872-iki január 3-iki körlevél fordítása alapján, következőkben adom:

¹ Kevéssel halála előtt azt írta John Ross-nak Melbourneba: „I am very glad to see the progress of the land tenure movement in Victoria. Now is the time to stop the alienation of public lands, before the great mass of them is granted away“. (Örülök, hogy a földbérleti mozgalom annyira halad Victoriában. Most van itt az ideje, hogy a közföldek elidegenítését megakadályozzák, míg nagyobb részeket még el nem prédálták.) Szerencsétlenségre W. Gresham Sandridgeből, ki e mozgalom élén állt, egy hajótörés alkalmával 1875-ben vízbefűlt. A szövetkezet (League) hét értekezést adott ki, melyek megérdemlik az elolvasást.

„Alapelvek“

1. „Azokat a forradalmakat, melyeken a mi társadalmaink keresztül fognak menni, nem fogja többé a nagyra-vágyás, a kapzsiság vagy más kormányforma utáni vágyakozás szülni, hanem a gondolkodás új módjai, melyek új társadalmi rendet teremtenek s a munka ösztönző rugójává a könyörületet és a tudományt teszik, lerontják bizonyos tulajdon becsét; de a tulajdont a maga egészében az ész és a méltányosság uralma alá helyezik.“ (*Emerson.*)

2. „A tulajdon lényeges alapelve az levén, hogy mindenkinek biztosítsa munkája és takarékosága gyümölcsét: ez elvet nem lehet arra alkalmazni, a mi nem munka eredménye s így magára a földre, a talajra sem.“ (*Stuart Mill.*)

3. „A föld minden országban a lakosság elidegeníthetlen tulajdona nemzedékről-nemzedékre.“

4. „A fő az, hogy a földet a lehető legnagyobb mértékben alkalmassá tegyék a létfenntartás eszközeinek termelésére s arra, hogy érvényesülést engedjen és tért nyisson az emberi szorgalomnak.“

5. „A földdel való rendelkezés feltétlen és örökös jogának elidegenítése oly politikai bűn, mely épp annyira ellentétben áll az igazsággal és a józan észszel, mint a mily végzetes a társadalom anyagi s erkölcsi érdekeire.“

6. „A közföldék elidegenítése folytán a tulajdonos kapja a népesség növekedéséből s a közmunkák végrehajtásából eredő egész érték-többletet.“

7. „A föld a társadalom nagy alaptőkéje a lét fenntartására és a vagyon ős-forrása, s ha azt elidegenítik a

törvényhozók, akkor nemcsak igazságtalanul korlátolják az emberi tevékenység terét, hanem egyúttal kettős adóterhet kénytelenek a népre rakni; egyikkel az államnak szereznek igazságtalan úton jövedelmet, a másik pedig a létfenntartási szerekre súlyosodik s a dologtalanoknak adja meg a lehetőséget arra, hogy mások munkájából éljenek.“

8. „A közföldek járadéka könnyen elviselhető s fölöttébb igazságos s még hozzá elegendő jövedelmet biztosítna az államnak, melyet könnyű szerrel s kevés költséggel lehetne behajtani és csökkentené a kiadást, mert feleslegessé tenné a mostani, fölöttébb költséges végrehajtási eszközöket.“

9. „Bár a föld tulajdonát egészen érintetlenül kapnák a jövő nemzedékek: mégis a lehető legnagyobb mértékű kedvezményeket lehetne nyújtani az új telkesítéseknek.“

10. „A föld haszonbér-mentességével járó előnyök s az összes adók eltörlése a folytonos haladásra s az általános jólétre rendkívül kedvező hatást gyakorolnának.“

11. „Az összes adók mellőzése s az összes iparágak teljes szabadsága folytán az ország minden lakosa élvezhetné a közbirtokból reá eső ideális részt, akár van egy részének birtokában, akár nincs“.

12. „Legjobb gazdálkodás az ember gondozása és művelése.“ A köztulajdonnak, melyet Isten mindnyájunk számára adományozott, ez észszerű felhasználása nemcsak a társadalom anyagi jólétét emelné a legmagasabb fokra, hanem értelmi színvonalát is, mert lehetővé tenné mindenki számára — képességeihez mérten — hogy legteljesebb mértékben élvezze a művelődés áldásait s biztosítaná mindenki számára az emberi természettel magával járó jogok használatát.“

13. „Ha ez elvek szerint járunk el, akkor teljesítjük

népünk iránti kötelességünket, megszerezzük neki mindazon előnyöket, melyekre mostani politikai s nemzetgazdasági ismereteink képesítenek. Egyúttal, felhasználva kivételes helyzetünket, példát adunk a világnak, hogy mit lehet tenni az emberiség javára.“

„Megvalósítandó célok.“

I. „A közföldek eladásával azonnal fel kell hagyni.“

II. „A földtulajdont örökre fönn kell tartani az állam, illetve a nemzet, mint jogi személy részére.“

III. „Ne legyen szabad többé, bizonyos, az államkincstárnak fizetendő évjáradék fejében állandó és átruházható joggal foglalni e! földet.“

IV. „A már eladott közföldek visszavásárlandók s egyeseknek ne legyen szabad elidegeníteni.“

V. „Minden közvetett adó fokozatosan megszüntetendő s az állam csak a földjáradékból vegye bevételeit.“

R. Savage szerint, ki ezt a programot a „*Land tenure reform League*“ által kiadott „Tract“ 7. számában fejti ki bővebben, a községek kezelnék a földet, mint egykor a hindu falvak. Ez adná bérbe, beszedné az évi bérösszeget, az államkincstárba szolgáltatná a köteles részt; a többit pedig a helyi közoktatás, rendészet, közlekedés stb. szükségleteire fordítaná. Hogy mennyi előnyvel járna a községi földtulajdon, az elaprózott magántulajdonnal szemben, azt bámulatraméltón fejti ki *Preveraud* földbirtokos.¹ A község oly darabokra oszthatná a földet, a minőket az észszerű gazdálkodás megkíván,

¹ Edmond *Preveraud*: „L'Église et le peuple“. Páris, 1872.

a hogy ezt az angol lord is teszi; helyes trágyázási, öntözési, ültetési rendszert alkalmazhatna.¹

Nem fejthetem ki itt ezt a rendszert alaposan. Csak néhány megegyezhetatlannak látszó pontot akarok kiemelni. Világos, hogy a jövő nemzedék ellen elkövetett bűn a községek és iskolák földjének holdját egy dollárért adni el, mikor 50 év múlva százszor annyit fog érni s jövedelméből az összes közterheket bőségesen lehetne fedezni. Arra, hogy magánemberek vállalkozzanak a közföldek megművelésére, nem szükséges azokat elidegeníteni, hanem elegendő 90 éves bérletbe (*lease*) adni, mert kisebb tartamú bérleti idő elég volt arra, hogy London West-End részében palotákat építsenek s megcsinálják az európai szárazföld összes vasutait. Az ember élete oly rövid, hogy 90 éves bérlet örökbirtoklással egyenlő; a nemzet számára pedig abban rejlik a jövő üdve, ha ismét visszaszerzi a föld birtokát.

A földbirtok tiszta jövedelmét most egyesek fogyasztása emésztí fel, mely magában nem járul a nemzeti haladáshoz. Ha eltörlik a nemzeti szorgalomra nehezedő adókat, egyúttal hozzák be a járadékot s fordítsák azt a budgetszerű költségek fedezése után a közoktatás, tudomány, művészet emelésére, a közlekedési utak fejlesztésére: akkor a gazdasági és szellemi haladás kiszámíthatlan lökést fog kapni. Íme, ezt valósíthatnák meg a

¹ Groningen városa Hollandiában termékeny szántóvá változtatott át az emésztő gödrök másutt oly gyakran elvesztegetett tartalmának segélyével egy óriási területű tőzeföldet. L. „Économie rurale de la Néerlande“ cz. munkámat 238. l. Más országoknak eléggé nem ajánlható példa ez. Azon előnyöket illetőleg, melyek a községekre mezőgazdasági birtokaikból háramlanak. L. a IX. fejezetet.

jövőben Ausztrália és az Egyesült-Államok, ha nem adnák el földjeiket, mint most, hanem örökbérletbe adnák.

Stuart Mill jogosan mondja, hogy a tulajdonosok most igazságtalanul élvezik földjeiknek azt az érték-többletet s azt a nagyobb jövedelmet, mely a társadalom általános haladásának következménye. Ez az érték-többlet az állam által beszedendő járadék fokozatos emelkedése folytán azé a közösségé lenne, mely létrehozta.

Ha Angliában és az Egyesült-Államokban valamely jótékony vagy nevelési intézményt alapítanak, akkor, mint a középkorban is, oly alapot adnak neki, hogy annak jövedelméből fennállhasson. Úgy gondoskodnak tehát egy-egy közcélról, hogy az senkinek semmibe se kerüljön. Nem jobb-e ez, mintha adóban kellene kivetni? Nem roppant előny volna-e az az egész társadalomra, ha az összes közszükségleteket az állam, vagy a községek földjeinek jövedelméből fedeznék?

A közjavak igazgatásával járó nehézségek számba se jöhetnének azokkal szemben, melyekkel most egyes iparágakat folytató államok megküzdeni kénytelenek. Jávában a holland állam a föld tulajdonosaként tekintve magát, nemcsak a falusi községek (*dessák*) földjei után eső járadékot szedi be, hanem a közföldek egy részén kávé-tültet, felügyel annak művelésére, leszüreteli és eladja.²

¹ Jávában az állami termelés óriási arányokat öltött, 1873-ban a cukor 27,460, a kávé körülbelül 176,252 hektár területet foglalt el. 1872-ben a cukortermelés 220,706 ember, — a kávéé 780,980 család — vagyis mintegy 2.000.000 személy munkáját vette igénybe. A cukortermelés 4,318.982 ftot (1 rt = 2 fre 10 c.) adott az államnak a kávéművelés 1871-ben Jávában és Menadóban 40.488,422 ftot és Sumatrában 6.674,159 ftot — összesen tehát 47.163,581 ftot, 15.000,000

Tehát az állam nem elégszik meg a földtulajdonos szerepével, a mi J. B. *Say* szerint könnyű mesterség, hanem a földműves és kereskedő munkáját is végzi, a mi már terhes feladat. Belgiumban az állam folytatja a vasúti üzletet, holott ez a képzelhető legnehezebb üzletág, mert műszaki és kereskedelmi ismereteket feltételez s az egész óriási vállalatnak oly szabatosan kell mennie,

termelési költség mellett. Ezenkívül 15,000.000 ftot ad az államnak a földjáradék s a bancai ónbányák, melyeket szintén az állam műveltet, 1871-ben 5.992,869 ftot. Úgy tartják, hogy a földjáradék nem több, mint a nyers jövedelem 10%-a, ami nagyon kevés. Az anyaországnak jutott felesleg 1871-ben 25.668,841 ftot tett. Jáva népessége gyorsabban növekszik, mint bárhol másutt, 1872 végén 17.278,300 lélek volt, most több mint 21.000,000; s egyidejűleg jólléte is növekszik, ami azt mutatja, hogy a javak termelésére nem hátrányos az állami monopolum. A fentebb idézett adatokat, *Franssen van de Putte* németalföldi gyarmatügyi miniszter kiváló előzékenységének köszönhetem, kinek itt legőszintébb köszönetemet nyilvánítom

Belgiumban, Franciaországban és a legtöbb más államban a kolostoroknak különféle ingatlanaik vannak, melyeket kitünően kezelnek. Oroszországban az államot illeti a nagy kiterjedésű koronabirtokok jövedelme. Angolországban is van arra példa, hogy egy hivatal nagy földbirtokokat kezel s ez a *board*, mely az egyes egyházi alapítványok egyesítéséből létrejött alapot kezeli, melynek jövedelme 1871-ben 1.253,245 font sterlingre, vagyis 31.000,000 frankra emelkedett. L. „Twentyfifth Report from the ecclesiastical commissioners for England“.

Egy másik példát arra, hogy társulati kezelésben roppant földbirtok állhat, az osztrák államvasut nyújt; ennek az osztrák állam 130,000 hektárnyi területet adott 135,000 lakossal. A társulat fokozta a mezőgazdasági termelést, kőszén- és vasbányákat nyitott, okszerű erdőkezelést honosított meg, kohókat létesített és így fokozta a nemzeti termelést. E szerint nem lehetetlen, hogy collectiv testület közhaszonra töltse be a nagybirtokos szerepét. L. e tárgyra vonatkozólag *Bailleux de Marisy* cikkkét a „Revue des deux Mondes“ 1874. áprilisi számában.

mint a legpontosabb gépezetnek. Ha az állam képes egy vasúti hálózatot igazgatni, annál inkább képes arra, hogy a földadó helyett adószedői útján a földjáradékot behajtsa. Ennélfogva bátran állíthatjuk, hogy az új államok megsértik a jövő nemzedékek jogát, ha — mint most teszik — örökre elidegenítik ingatlanaikat.

Úgy látszik, némely gyarmatokban már kezdik megérteni, hogy a földek művelés alá vételéhez nem szükséges azok elidegenítése. Így pl. Jávában az 1870. április 9-iki törvény (*Regeling der uitgiften in erfpacht van gronden in Nederlandsch Indie*) feljogosítja a kormányt arra, hogy műveletlen földeket 75 éves örökbérletbe (*Erfpacht*) adjon. Új-Zéland Nelson tartományában 1867-ben oly törvény ment keresztül, mely „a műveletlen földek fölött intézkedő hivatalt” feljogosítja, hogy 14 éves *leasebe* (bérbe) adja s ez idő elteltével a bérlet az eddig fizetett összeg kétszereseért ugyanannyi időre meghosszabbítható. Egy-egy *lease* nem lehet kevesebb 50, és több 10,000 acerenál.¹

Új-Zéland keleti partjain a maorik oly szövetséget alkottak, melynek célja a földeladások teljes kiküszöbölése s helyökbe a hosszúlejárátú bérletek (*leases*) behozása. Egy zélandi főnök fia, kit Londonba küldtek tanulni s a jogot a Templeben hallgatta, — lépett e mozgalom élére. Az eszme lángelmére vall; mert ha a maorik nem adják el földjeiket, hanem csak bérbeadják, bátran remélhetik, hogy egykor termékeny és jólművelt, városokkal, tanyákkal, bányákkal benépesített területek tulajdonosai lesznek s jövedelmök vetekedni fog Westminster,

¹ „An Act for leasing Crown lands in the province of Nelson, New-Zeland, anno tricesimo primo Victoriae Reginae” no 51.

Cleveland vagy Devonshire hercegek jövedelmeivel. De nem jobb volna-e, ha a jövedelemnek ez az emelkedése az államot illetné?

A föld „nationalisatiójának“ (nemzetiesítésének) eszméje, melyet Stuart Mill is jó szemmel tekintett, újabb időben mind több és több pártolóra talált az európai szárazföldön is; de még inkább Angliában, a mit Henry George jól ismert könyve — „Progress and Poverty“ — és a „Land restoration League“ nagy sikerének lehet tulajdonítani. Ez agrárszövetség székhelye London, elnöke a kiváló természettudós, Wallace. Németországban is van egy hasonló elvű egyesület, közlönye „Deutschland“, kiadja Michael Flursheim (Baden-Baden).

Azt az eszmét, mely szerint a föld a nemzet részére visszaszerzendő, számos művében dicsőítette Colins¹ is, a reformátor, s az ő eszméit sok tudással és meggyőződéssel védik és fejtik ki tovább, különösen Agathon de Potter „La philosophie de l'avenir“ című folyóiratban (Brüssel, rue Marie-Thérèse 80.). Magától érthető, hogy a collectivista rendszerek, melyek minden termelési eszköz tulajdonát az állam részére foglalják le, a termőtalajt is ideértik.

Az ingatlan tulajdon nationalizálását kétféleképpen lehet érteni. Némelyek, illetve Colins rendszere, szerint a föld összes felszereléseivel, a rajta levő épületekkel egyetemben a nemzet tulajdonát képeznék s az egyes *fundus instructus*-szal ellátott gazdaságokat árverésen adnák bérbe, mint a hogy ezt most is teszik néha az emberbaráti intézetek; egyúttal, nagykorúsága elérével mindenki kapna egy részt a társadalom vagyonából, a

¹ „Le socialisme contemporain“ cz munkámat, XI. fejr. 285. l.

földjáradékot pedig a közösség javára használnák föl. A másik, a Henry George-féle rendszer szerint, az állam csak a föld értékét s jövedelmét foglalná le, függetlenül a történt befektetésektől, melyek a befektető, vagy jogutódai tulajdonát képeznék.

Ha az állam szedné be a földjáradékot, akkor ez valóban a physiokraták által annyira magasztalt egyetlen földadó lenne. Egy másik nézet-elterés abban áll, hogy míg némelyek, pl. *Flursheim*,¹ kárpótoltatni akarják a mostani tulajdonosokat, addig mások, mint pl. Henry George, minden kártérítés nélkül akarják tőlök elvonni azt a jövedelmet, melynek mindenha a nemzetet kellett volna illetnie, s melyet ők nagyon is sokáig élveztek.

A múlt évben (1889. június 10-én) az agrár reformok tárgyában egy kongresszus ült össze Párisban, melyre a különböző országbeli csoportok megbízottakat küldöttek. Itt egyhangulag fogadták el a következő határozati javaslatokat:

¹ Hogy tisztább fogalmat adjak e rendszerről, ezélszerűnek tartom a „Deutschland“ című folyóirat élén közlött programm lefordítását: „Törvényjavaslat a földtulajdon reformálására vonatkozólag“:

1. *czikk*: A föld, úgy a mint a természet megalkotta, az állam tulajdonába megy át. A végleges rendezésig a jelenlegi tulajdonos birtokban marad; de csak az állam engedélyéből kifolyólag. A termelési eszközök és beruházások a tulajdonos szabad tulajdonában maradnak.

2. *czikk*: Az állam az ingatlan és jövedelmei tulajdonát az ingatlan első átvételekor fizetendő készpénzbeli, vagy kötvényekben nyújtandó kártalanítás fejében szerzi meg.

3. *czikk*: A kárpótlás a beruházásoknak a tőkésített pénzösszeg alapján kiszámított értéke szerint fizetetik.

4. *czikk*: A földjáradék a pusztá földért fizetendő bérösszeghez képest állapítandó meg. Időnként újra átvizsgálandó; a beruházások értékére első sorban az államnak van elsőbbségi joga.

„Tekintetbe véve, hogy a föld nem a munka terméke hanem az az őszanyag és forrás, melyből a munka minden a létfenntartáshoz szükségesekeket meríti;

„Tekintetbe véve, hogy a tulajdon igazságos és észszerű alapját csakis a munka képezheti;

„Tekintetbe véve, hogy a föld egyéni tulajdonbavétele általános nyomort, rabszolgaságot, vagy a munka kiszákmányolását szüli;

„Tekintetbe véve végül, hogy e helyzet olyan veszélyeket rejt magában, melyek ha orvoslást nem nyernek, végül minden rend felbomlására vezetnek:

„Kimondja a kongresszus, hogy az egyéni földtulajdonnak meg kell szünnie s az állam javára kisajátíthatnia“.

Ezt a kérdést seholsem tárgyalták részrehajlatlanabban s mélyre hatóbban, mint *Pierson* közgazdasági értekezésében: „Leerboek der Stadtshuishoudkunde“, 1889. II. kötet.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

A földtulajdon Egyiptomban és Törökországban.

A földtulajdon Egyiptomban nagyon sok viszontagságon ment keresztül.¹ Mindazáltal a földművelés alig változott a különböző rendszerek alatt. Úgy látszik, hogy

¹ Az e fejezetben foglalt adatokat *Colucci Bey*nek egy, az egyiptomi tulajdonról szóló s a „Bulletin de l'Institut Égyptien“-ben közölt emlékiratából, — továbbá *Gatteschi* ügyvéd ugyanezen tárgyról szóló tanulmányából, — végül saját, Egyiptomban 1869-ben, Törökországban 1884-ben gyűjtött jegyzeteimből vettem.

a faraók idejében az uralkodóé volt a föld.¹ A muzulmán törvény ugyanezt az elvet szentesíti; de a khalifák általában véve tiszteletben tartották a birtok és haszonélvezés örökölhetőségét.

A török hódítás után Szelim szultán szigorúbban alkalmazta a *seriát* (mohamedán írott jog) alapelvét és sok földet foglalt le a kincstár részére, melyek kezelésére egy *defterdárt* nevezett ki.

A régi birtokosokat ezután csak haszonélvezőknek tekintették. Az örökös a további haszonélvezést önkényesen meghatározott illetékért tartozott megváltani. A mamelukok arra használták fel hatalmukat, hogy földeket kerítsenek hatalmukba s így jött létre a *multezinek* osztálya. Körülbelül 6000 en voltak s mondhatni, hogy teljes tulajdon illette őket. A multezinek földjei két osztályba sorozhatók. Az egyiket a felláh-k örökletesen birtokolták s az államnak adót, a multezineknek pedig járadékot fizettek; a másikat közvetlenül magok a tulajdonosok használták, az ily földeket *usszieh*-nek nevezték s utánok nagy birtok-átruházási illetéket kellett fizetni, mert ellenkező esetben az államra háramlottak vissza.

A mecsetek nagyon tekintélyes birtokokkal, *vakufok*-kal, rendelkeztek, melyek folyton szaporodtak. Hagyományoztak, vagy ajándékoztak ezeknek olyformán is földeket, hogy azok haszonélvezetét fentartották, mert így az állam zsarolásaitól megszabadultak. Ugyanez okból változtatták át a középkor kezdetén a

¹ Herodotos írja (II. k. CIX. fej.), hogy „Sesostris felosztotta Egyiptom földjét a lakosok közt, s mindeniknek egyenlő nagyságú darabot adott; főjövödelmét az ezek után fizetendő évi bérlet képezte.”

szabadbirtokokat hűbérekké. Az állam, hogy ezt a fogást meggátolja, saját jóváhagyásától tett függővé minden a mecesetek részére történt adományt, vagy hagyományt.

Mehemet-Ali még Szelimnél is teljesebben alkalmazta azt az elvet, hogy a föld az uralkodóé, mint Isten képviselőjeé s minden földet az állam részére akart elfoglalni. Bizonyos váltságdíj fejében visszavette a mamelukok és multezinek földjeit, de meghagyta nekik az *usszieh*-k időleges haszonélvezetét. Hatalmába kerítette a vakufokat is, kivéve a házakat és kerteket. Tudjuk, hogy Mehemet-Ali úgy bánt egész Egyiptommal, mint saját tulajdonával. Ő szabályozta a földművelést; ő állított gyárakat, közoktatási intézeteket; sőt ő vitte a kereskedést is.¹ Ez talán legérdekesebb példája a történelemben a communistikus központosításnak. Az óta az uralkodók részéről történt adományozások s az állam elnézése folytán lassanként újra helyreállt az egyéni tulajdon. Végül Szaid basa 1858-iki rendelete a fellah-k időleges birtokának, mely ugyan elméletileg az állam főtulajdonának van alávetve, oly jogokat enged, melyek nagyon megközelítik a teljes tulajdont. Az örökség útján való átszállás még a nők javára is el van ismervé. Az ingatlan csak örökösök nem léte esetén száll vissza az államra; de ez esetben is előjoga van a községnek az állam fölött. A jelzálog a visszavásárlási jog alakjában van elismervé, de a hatóságot erről értesíteni kell. A ki valamely művelés alatt nem álló területet kiirt és telkesít, annak tulajdonosává lesz. A kormány csak méltányos kárpótlás mellett élhet a kisajátítás jogával.

¹ „Histoire de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed Ali“, F. Mengintől.

Meg kell azonban vallani, hogy az adó segélyével tényleg az állam szedi el a fellah-k földjeinek járadékát s személyök és vagyonuk az ő kezében van.

Kétféle földeket különböztetnek meg, u. m. a *mulk*-földeket, melyekkel birtokosaik szabadon rendelkezhetnek s a *mirieh*-földeket, melyek birtokosai csak haszonélvezők. Elméletileg ezek nem ruházhatók át az uralkodó engedélye nélkül. A terület túlnyomó része *mirieh*.

Megkülönböztetik azonkívül az *aserieh*-földeket, melyek muzulmán eredetűek s csak a Korán-szerinti tizednek vetvék alá, s a *kharadzsiéket*, vagyis az egykor meghódított, de bizonyos adó fejében a legyőzötteknek átengedett földeket. A fejedelem hajdan katonai szolgálat kötelezettsége mellett is adományozott földeket. Ezek *zimmet*, vagy *timar* nevet viseltek (nagy és kis hűberek.) Csakis fiágon lehetett átruházni; de később eltörölték az ily hűbéri birtokot. Az oly ingatlanok, melyek művelését elhanyagolják, épp úgy, mint a *Mark*-ban és Jávában is, az államra szállnak vissza. A művelés a birtoklás és tulajdon feltétele.

A törökországi tulajdoni szervezet hasonlít az egyiptomihoz. Az „*Économiste francais*“-ban (1873 szeptember) közzétett levelekből egy vázlatot állítottunk itt össze:

A *mulk*-földek (szabad tulajdon) kivételével csak egy földtulajdonos van: az állam.

A földet egy régi törvény szerint (*Multekva*),¹ melynek főbb rendelkezéseit a most érvényben levő 1858 június 21-iki törvény is hatályban hagyta, következőleg osztják föl:

¹ A *Multekva* tulajdonkép nem törvény, hanem egy hírneves jogász, *Ibrahim Halebi* jogkönyve s igazi címe: „*Multeka ul Ebhor*.”

Vannak

1. *Mlk*-birtokok, melyek az egyesek szabad tulajdonát képezik.

2. *Emrié*-földek, az állam tulajdonában állnak s bizonyos feltételek mellett az egyeseknek vannak átengedve.

3. *Vakufok*, lekötött ingatlanok. A vakufokat semmiestre sem szabad összehasonlítni az Európában úgynevezett holtkézi birtokkal, mert a vallási célra adományozottakon kívül még sok más célból és sajátságos — később kifejtendő módon lekötött magánbirtokot is foglalnak magokban.

4. *Metruké*-földek, melyek az államéi s közhasználatra vannak átengedve.

5. *Mevat* (holt) földek, az állam tulajdonában, mely tetszésétől függő időre magánosoknak engedheti át azokat

Mlk-birtokok. A *Mlk* szó jelentéséből azt lehetne következtetni, hogy e földek mind szabadok s nincs közöttük különbség. Azonban ez tévedés.

E birtokok tényleg négy osztályba vannak sorozva s különböző arányban megadóztatva. Van *melkiié*, *uchriié*, *kharadzsiié*-osztály. A *melkiié* a vallási törvények szabályzatának megfelelő szabad tulajdon. Az *uchriié* (tizedes) föld az, melyet a hódítás alkalmával felosztottak a győzők közt s aztán nekik szabad tulajdonul adtak. A *kharadzsiié* ugyanakkor a benszüllöttek (nem-muzulmánok) birtokában hagyták meg. E *kharadzsiié* földek egy részét a *kharadzs*-*mukvomé*, vagyis aránylagos adó terheli, mely a természetmények fontossága szerint, a termés tizedrészétől egész feléig emelkedhetik; más részét a *kharadzs* *muva*zzat, általában kivetett, határozott

összegű adó. Az uchriié és kharadzsié-földek a tulajdonos örökös nélkül elhunytá esetén az államra szállnak vissza s emirié-földekké lesznek.

Eszerint tehát még a mlk-földekre vonatkozólag is vannak oly törvényi bonyodalmak, melyek a gyakorlatban szabad átruházásuk gátjául szolgálnak.

Emirié-földek. Az emirié-földek a birodalom területének tulnyomó részét alkotják s az állam tulajdonát képezik. Nagyobbrészt azokból a régi hűbérekől származnak, melyeket a katonai főnökök azon feltétel alatt kaptak, hogy bizonyos számú lovas élén úgy a támadó, mint a védő háborúban részt vesznek. E hűbérek két-félék voltak: *tímarok* (perzsa nyelven táplálni, gondjátviselni) s *ziametek* (zaim = főnök).

Az 1858-iki április 21-ki törvény eltörölte ezeket a hűbéreket, kimondván, hogy az államra szállnak vissza s a tartozékaikat alkotó földeket az egyes lakosok nyelik. A törvény e rendelkezéseit megtartották s a mostani helyzet következő:

Az engedményesek a jogengedményezést (*teszarruf*) bizonyító okmányt (*tapu*) kaptak. A két szó bővebb magyarázata igazolni fogja, hogy az ily módon kiosztott földek birlalói semmikép nem tulajdonosok. Mert mi valójában az a *teszarruf* s méginkább az a *tapu*?

A *teszarruf* az átruházásnak oly módját jelenti, mely igaz ugyan, hogy feljogosítja a birlalót az ingatlan gyümölcseinek szedésére, sőt egyes esetekben még eladására is, de azon határozott kikötés mellett, hogy évenként külön földbért kell érte az államnak fizetni. Különben az emirié-földbirtok hűbéradó alá vetett jellege abból a tényből is kitetszik, hogy a birtokos bizonyos esetekben új birtoklási okmányt kénytelen szerezni, mely

részletesen megjelölván az ily ingatlan természetét, úgy-szólván megújítja a hűbéri függés tényét. A *tapu* nevet viselő birtoklási okirat végleg megállapítja az emerié-birtokok függő helyzetét. *Tapu* a *takmak* igéből (hódolni, hódolva tisztelni) származik s eszerint szolgaságot, hű-bériséget kell alatta érteni. Gyakorlatban a *tapu* oly birtoklási okmány, melyet bizonyos összeg (*monadszélé*) előzetes lefizetése után lehet megszerezni s melylyel aztán a birtokos és örökösei, a törvény által megállapított feltételek alatt megszerzik a haszonélvezés és átruházás jogát.

A *vakuf*, vagyis a vallási szükségletekre lekötött föl-dek Törökországban nagy kiterjedésűek s a terület nagy részét foglalják el. Külön hivatal — *evkaf* — kormány-zata alatt állnak. A vakuf-földek bérbe vannak adva; de nagyon keveset jövedelmeznek, mert a törvény azt rendeli, hogy mindig ugyanazon bérért kell kiadni s nem szabad azt emelni, még ha a verseny nagyobb összeget kínálna is. Minthogy a bért hajdan, azóta már csaknem teljesen értéküket veszített pénznemekben álla-pították meg, a jövedelem alig több a semminél. A bir-tokosok névleges haszonbérért örökbérletet élveznek.

Kétféle vakuf van. Az egyházi *vakufot* kegyes czélra hagyományozták, vagy ajándékozták; a szokásos *vakuf* eredete nagyon hasonlít némely középkori hűbéres jószág eredetéhez.

A szokásos *vakuf* oly ingatlan, melyet a mecsetek jóval a valódi értéken alól szereztek meg. Ily eladás útján, közösen megállapított árért átruházza a tulajdonos a maga ingatlan birtokát a mecsetekre. E szerződés sajátos-sága abban áll, hogy a tulajdonos továbbra is használja ingatlanát bizonyos évi bérfizetés (*idsaré*) fejében, mely-

nek nagysága a vételártól függ. Ily egyezségeket szabadon lehetett kötni s egyedül a felek akaratától függöttek. Régebben ezek a szerződések gyakran fordultak elő, még pedig azért, mert belőlük nagyon sok előny háramlott az engedményezőre; valóban ő maradt továbbra is földjének ura, melyet tetszése szerint használt; ha valakinek tartozott, minthogy birtoka vakuf volt, nem lehetett birói végrehajtást foganatosítani reája. Igaz, hogy halálával az *evkafra* száll a vakuffá tett vagyon, hacsak nincsenek elsőízbeli leszármazói, de ezt a nehézséget is elkerülhette legalább részben, ha jogait más valakire ruházta át. Együttal birtokát a *sefája*, vagyis a szomszéd elővételi joga alól is kivonta, melyet minden tulajdonos jogosítva van az övével szomszédos földre nézve gyakorolni. Másrészt ez ügyletnél a mecsetre is a következő előnyök hárultak: koczkázat nélkül helyezhette el tőkepénzeit, mert az ingatlanban rejlett a biztosíték; nem kellett javításokat eszközölnie, mert ezek a bérlőt terhelték s az általa eszközölt összes javítások és csinosítások végül is a mecset javára maradtak; a mecset jogainak megváltása, ha a tulajdonos jószágáról más idegen személy javára rendelkeznék (a *mukatea-jog*); végül a kérdéses ingatlanok teljes átháramlása, ha a bérlő gyermekek nélkül hal meg.

Az 1858 május 21-iki s 1867 június 18-iki törvények egyáltalában nem mobilizálták a vakuf- és emiré-birtokokat. A kihirdetés után épp úgy, mint annakelőtte, a megkötöttség s államtól való függés legtökéletesebb képét mutatják.

Az emiré-földekre s a vakufok nagyobb részére jelenleg a következő tényleges megszorítások nehezednek:

Az e földeken levő réteket csakis a hatóság engedélyével lehet felszántani és művelés alá venni. A birlalónak nem szabad felhatalmazás nélkül téglát és cserepet készíttetnie. Az ez ellen vétő a felhasznált területet a helyi ár szerint tartozik megfizetni.

A birlaló nincs jogosítva önhatalmulag szőlőt, vagy gyümölcsfát ültetni, hogy ilyformán szőlőskertet, vagy gyümölcsöst létesítsen, mert ellenkező esetben a kincstár három éven belől a fákat elvitetheti. E határidő elteltével az ültetőt illeti ugyan a fák gyümölcse, de évenként tizedet kell belőle fizetnie. A gyümölcs- és egyéb fák mindenesetre az állam tulajdonát képezik; a birlalónak csak a termésre van igénye. Az illetékes hatóság előzetes engedélye nélkül az emirié-földön nem szabad épületet emelni. Ha e szabályt megsértik, a hatóság leromboltathatja az épületet. A tapu mellett birtokolt földet (emirié-ingatlant) bárkinek eladhatja a birlaló, de csak az illetékes hatóság engedélye mellett. Enélkül az engedély nélkül az emirié-föld minden eladása semmis és érvénytelen. Ha az oly területnek, melyen mlk-fák vannak, birlalója másnak adja el azt a földet, mint a fák tulajdonosának, ez utóbbi tíz évig a területet is visszakövetelheti s azon értékben visszaveheti, a minővel a visszakérés idejekor bír. A más községbeli lakosoknak eladott földet azon községnek, melyben az eladott terület fekszik, lakosai egy év alatt a vételár visszatérítése mellett visszavehetik. Ez a községi visszaváltási jog mindenütt fönnállott. Az oly föld, melyet sem maga a birlaló közvetlenül nem művel, sem haszonkölcson vagy bérbeadás útján közvetve meg nem műveltet s mely ennél fogva három egymásután következő évben parlagon marad, akár helyben van a birlaló, akár uta-

zik, a tapu-formalitás alá kerül. Az ily földet árverésen a legtöbbet ígérőnek adják el.

Az *emirié-* és *mekufé-*földek birtokosai nem foglalhatják el a jószágokon felfedezett bányákat, sem azokból részt maguknak nem követelhetnek.

A muzulmán ember földje örökség útján nem muzulmán rokonára át nem szállhat. Az emirié-földeknek a vallási törvényekkel ellenkező eladása, vagy átengedése érvénytelen s ez aztán nem-muzulmánokkal szemben tág teret nyit mindenféle zaklatásra, mert velök szemben a vallási törvény nagyon szigorú.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Az aranykor és a collectiv tulajdon az ó-korban.

Vajjon Görögország és Itália régi népei is falusi közösségben éltek-e s a collectiv földbirtoklás után jutottak-e el az egyéni tulajdon megismeréséhez? A kérdés kétesnek látszik. Némely írók, pl. *Lange*¹ és *Fustel de Coulanges* abban a nézetben vannak, hogy a rómaiak és görögök egyáltalán nem mentek át ezen a kezdetleges korszakon, melyben a törzs, vagy falu birtokolta közösen a földet, a mint ez még ma is fennáll Oroszországban s hajdan a germánoknál és szlávoknál szintén fennállott. *Fustel de Coulanges* „*La cité antique*“ című szép művében lehetségesnek tartja ugyan, hogy a rómaiaknál is megvolt a család közös tulajdona; de sem Görögországban, sem Rómában nem találja fel a törzsi collectiv

¹ „*Römische Alterthümer*“, 1856. I. 108. l.

tulajdon nyomát. Nem talál hasonlót „a Franeziaországban a XII. században oly gyakori falusi közösséghez (promiscuité de village). Görögország és Itália népei már a legrégibb kortól kezdve folyton ismerték és alkalmazták a magántulajdont”.¹ Nagyön különös lenne, hogy éppen

¹ „La cité antique“ („Az ókori község“. Ford. *Bartal Antal*. Kiadja a Magyar tudományos Akadémia.) 3. kiad. Hachette. 1870. 63. l. Nagyön helyesen bizonyítja be Fustel de Coulanges, hogy a ház s az azt környező terület, hol az oltár és a sirok voltak, magántulajdont képezett; de ez így van Oroszországban, Jávában, a german Markban is, s ahol fenn is áll a földközösség, sehölsem vonatkozik másra, mint a szántóföldre, erdőkre és legelőre. A *heredium*. vagyis az örökség útján átruházható rész Germániában is hasonló kiterjedéssel birt. Kétségbevonhatlan, hogy a magántulajdon Rómában a közterülethez, — *ager publicus*hoz mérten igen esekély volt. L. *Mainz* „A római jog tankönyve“. I. 649. 158.

Czél szerűnek láttam *Viollet*nek a „Bibliothèque de l'école des chartes“-ban megjelent művéből több részletet átvenni. Itt azt a jegyzetét tartom idézendőnek, melylyel e munkáját bevezette. mert azt igazolja, hogy előleges összebeszélés nélkül, ő régészeti, én nemzetgazdasági szempontból dolgozván, mindketten ugyanazon következtetésekre jutottunk. Nézeteink ily találkozása erős bátorítás nekem. *Viollet* jegyzete következő:

„Már két héttel előbb szerkesztő-bizottságunk elé terjesztettem jelen munkám két első fejezetét, midőn a „Revue des deux Mondes“-ban (1872. jul. 1.) megjelent Laveleye a kezdetleges tulajdonról szóló tanulmányának első része. Laveleye felfogása egyezik az enyémmel, s egy perezig haboztam, vajjon közreboicsássam-e jelen munkámat“.

„Elhatároztam, hogy igen, mert nem valószínű, hogy azért, mert a következtetésekből Laveleye s én egyeztünk, a tények bizonyítékai-ban is összetalálkozzunk. De ha lenne is összhang közöttünk, az még erősebbé s meglepőbbé tenné a bizonyítást. Még azt teszem hozzá, hogy a munka harmadik fejezeté valószínűleg teljesen kívül esik azon a kereten, melyet Laveleye maga részére meghatározott.“

Valóban *Viollet* számos, észrevétel nélkül maradt tényt gyűjtött össze, melyeket itt az általam felállított tétel támogatására felhasználók.

csak ezek a nemzetek ne mentek volna keresztül azon a rendszeren, mely, a mint látni fogjuk, eredetileg minden népnél előfordult. Azt hiszem, hogy *Paul Viollet*-nak a *kezdetleges földtulajdon collectiv jellegéről* (*caractère collectif des premières propriétés foncières*) írt értekezése után lehetetlen *Fustel de Coulanges* nézetét helyesnek tartani.

Már Németországban *Puchta* is számos nyomát mutatta ki a római jogról szóló tanulmányaiban annak a fő birtoklásnak, melyet az állam gyakorolt a magánföldbirtokra¹ s *Heineccius* „*Elementa juris nat. et gent.*“ című természetjogi értekezésében fel is sorolja a közösségben élő népeket; *Mommsen* pedig azt mondja, hogy az őskori Itáliában a falusi közösségek közösen birtokolták azt a területet, hol megtelepültek: „Minthogy a föld sokáig közös maradt a rómaiaknál s a felosztás aránylag újabb korban történt, eleinte nem az ingatlan tulajdon fejlődött ki s e fogalmat csak a rabszolgák és pénz birtoklására (*familia pecuniaque*) alkalmazták“. „*A mancipatio*, az adásvétel kezdetleges és általános alakja abból az időből származik, midőn a tulajdont még nem alkalmazták a földre, mert csak azokra a tárgyakra vonatkozott, melyeket kézzel meg lehetett ragadni.“ „Eleintén a földeket közösen foglalták el s osztották föl a különféle családi közösségek (*gentes*) közt s csak a termést osztották ki az egyes családoknak. Az agrár-közösséget s a családi közösségekől alkotott városi államot belső kapocs fűzi össze s Róma alapítása után még sokáig találkoztak valódi communisták, kik együtt éltek s közösen művelték a földet. A régi jog nyelve azt bizonyítja, hogy a vagyon eleinte

¹ „Cursus der Institutionen“ (1841.) I. 129—134. II. 581. 1.

nyájakból s földhasználati jogokból állott s csak később osztották fel a földet a polgárok közt magánjogi czímen.¹

Mommsen, a kiváló történetíró. Róma politikai történetének szentelt munkájában — „Römisches Staatsrecht“ 1887. I. — új bizonyítékokat hoz fel az általa felállított tétel bizonyítására; kimutatja, hogy az őslatinok agrárszervezete hasonlított a Caesar-korabeli germánokéhoz. Szerinte a használt szavakból és az ismert tényekből arra lehet következtetni, hogy az egyéni és örökölhető vagyon fogalma csak az ingó tárgyakra vonatkozott. Az egyéni és örökölhető tulajdon megjelölésére a *familia*, családi vagyon és *pecunia*, barom szavakat használták.² Mommsen szerint világos, hogy e szavak, melyek a földműves ingó vagyont jelölték, nem foglalhatják magukban a föld örökölhető tulajdonát. A tulajdonszerzés módját: a *mancipiumot*, kézzel való megragadást — a *manu capere*-ből, nem alkalmazták az ingatlanokra. A kézzel való megragadás a

¹ Mommsen: „Rómaiak története“. Ford. Alexandre. I. 206., 250. Cicero („De Republ“ 2, 9., 14.) hasonlót állít (Romulus idejéből): „Erat res in pecore et locorum possessionibus ex quo pecuniosi et locupletes vocabantur. Numa primum agros quos bello Romulus cepit, divisit viritim civibus“. V. ö. Plutarchos Quest. rom. 15. Hallikarnassusi *Dionysius* szintén Romulusnak tulajdonítja a földnek felosztását harmincz curiára, Numának pedig a határok létesítését s a határok védő istene ünnepének behozatalát. (Terminalia) *Dionys.* I. 7., 2., 74. V. ö. Plutarchos Numáját is.

² A XII táblás törvényben az örökösödésre vonatkozólag a következő rendelkezést találjuk: V. 4. „*Adgnatus proximus familiam habeto.*“ V. 5. „*Gentiles familiam habento.*“. A *familiae emptor*, *familiae eriscundae* szintén azt bizonyítják, hogy a *familia* az örökölhető vagyont jelenti. A *pecuniá*-nak jelentése is nagyon hasonló. V. 7. *Adgnatum gentiliūque in eo (furioso) pecuniāque ejus potestas esto.* V. 3 *Űti legassit super pecunia tutelave suae rei*: X. 7. *Qui coronam parit ipse pecuniave ejus.*

tulajdon visszaköveteléséhez is elengedhetlenül megkívántott. (L. *Gaius*, IV. 16., 17.) A *potestas* a dologgal való szabad rendelkezés fogalmát, a mi a rómaiaknál a kezdetleges tulajdon-eszme alapját képezte, (*potestas manus, mancipium*) nem vonatkoztathatták másra, csak az ingó tárgyakra, u. m.: marhákra, rabszolgákra, a mezőgazdasági szerszámokra, de a földre nem. A rabszolga és családfiú által gyűjtött vagyont *peculium*-nak nevezték a *pecus*-tól, mert baromból állott, mivel a fővagyon a barom volt.

Azon írók elbeszélése, kik szerint Romulus minden polgárnak két *jugerum* földet adott örökös tulajdonul (*heredium*), szintén azt bizonyítja, hogy kezdetben a föld nem állt egyéni tulajdonban,¹ kivéve természetesen a házat s a hozzátartozó bekerített területet.

Troplong azt hiszi, hogy Numa teremtette meg az örö-

¹ *Varro* „De re rust.” I. 10. 2.: „Bina jugera, quot a Romulo primum divisa dicebantur viritim, quae heredes sequerentur, heredium apellarunt; hoc postea centum centuria”. *Plinius* „Hist. Nat.” XIII. 2. 7. „Bina tum jugera populo Romano satis erant nullique majorem modum attribuit”. A legrégebb földjuraléket képezett *bina jugera*-t *Titus Livius* is említi VI. 36. 11.; *Juvenalis* XIV. 163. *Siculus Flaccus* 153. *Festus*, ep. 63.: „Centuriatus ager in ducena jugera distribuitur, quia Romulus centenis civibus ducenta jugera tribuit”. *Titus Livius* VIII. 21. 11. (anno 425. p. u. e.): „Eodem anno Anxur trecenti in Coloniam missi sunt, bina jugera agri acceperunt”. A centuriát, centum heredia, vagy 200 jugera értelemben gyakran említik az írók: *Varro* „De ling. lat. V. 35., *Columella* V. 1. 19., *Isidor* XV. 15. 9. „Centuria primum a centum jugeribus dicta est, post duplicata retinuit nomen”. A Hundred, a germán centena, század, mely Angliában még most is fennáll, kezdetben egy-egy családsoportot, aztán az általok elfoglalt kerületeket jelentette. *Stubbs* erre vonatkozólag így nyilatkozik: „A Hundred földrajzi kifejezés alatt oly különböző területű *pagus*okat kell érteni, melyekben száz-száz harezos lakott. „Const. hist. of England”. I. k. 98. l.

kölhető magántulajdont — *divisit Numa agros civibus* (*Plutarchos* „Numa élete“ 6.), csakhogy e helyen a meghódított földről van szó. Mihelyt elkezdik az emberek a földművelést s állandó helyen települnek le, a telepre a földtulajdont is behozzák.

A XII. táblában a *hortus* a földműves házát s a *heredium* a művelt területet, az azt környező kertet jelenti, sőt a *heredium*-ot a *hortus*-szal egy jelentésűnek is veszik (*Plinius* XIX. 2. 7.). A latinoknál épp úgy, mint a germánoknál, az orosz *Mir*-ben, nemkülönben mint a jávai *dessa*-ban, egyszóval mindenütt, hol az ősi földközösség rendszere uralkodik, csakis a ház és a körüle elterülő kert, vagy gyümölcsös egyéni és örökölhető tulajdon.

Görögül a lakás és a körülte fekvő bekerített tér *ἔρκος*, latinul *herctum*, összevonva *hortus*. A mint *Fustel de Coulanges* mondja: „Az árja faj őskorában a család háza, nyájai és csekélyke megmunkált földje az elég téres elkerített területen találtatott“ („*Cité antique*“ II. 6.). Ezt a bekerített térséget rendszerint élő-sövénnyel, vagy karókerítéssel vették körül, hogy az egyéni és örökölhető tulajdont megoltalmazza a közös földeken legelő nyájaktól. Ezt a kerítést germán nyelven *zun*-nak vagy *tun*-nak nevezték s innen származik az angol *town* szó, mely községet jelent, a romlott latinság *tuninus* szava s a *tuin*, holland nyelven kert.

Ha a föld nem képezett magántulajdont, kié volt akkor, a törzsé, vagy a családcsoporthoz, *gentes*? *Mommsen* azt mondja, hogy irott emlékek hiányában nagyon nehéz ezt a kérdést a kezdetleges korra vonatkozólag eldönteni; de szerinte bizonyos, hogy a gens tulajdona megelőzte az egyéni tulajdont, mely csak lassanként vált ki a családi közösségből. Nem valószínű-e az

hogy mint a germanoknál, a közös vagy törzsi területet kezdetben időszakonként újra osztották fel a *gentes* és a *cognationes hominum* közt, melyek aztán rabszolgáikkal s barmaikkal művelték meg? Mikor az intenzívebb földművelés szükségessé vált a kényszerítette őket, hogy felhagyjanak az évenkénti, vagy időnkénti újraosztással, akkor valószínűleg a *gens*ek maradtak saját osztályrészeik tulajdonosai s úgy aztán a délszláv *zadrugá*hoz hasonló rendszer fejlődött ki, vagyis a család egy olyan erkölcsi személyt alkotott, mely a földnek, háznak s minden ingó dolognak tulajdonosa s keblében sohasem lehetett helye az öröklésnek.

Mommsen nézetének támogatására föl lehet még hozni Németországban *Niebuhr*t, *Arnold*ot, *Bachofen*t s Olaszországban két, e kérdéssel részletesen foglalkozó író: u. m. *Pantaleoni* szenátort, („*Storia civile e costituzionale di Roma*“) és *C. Bertagnolli*t („*Delle vicende dell'agricoltura in Italia*). Néhány idézetet veszek át tőlök, melyek jelentőségét el kell ismerni. *Virgilius* a földművelést megelőző korszakot rajzolja „*Aeneis*“ VIII-ban: „*Queis neque mos neque cultus erat nec jungere tauros, sed ramis atque asper victu venatus alebat.*“ *Aristoteles* („*Pol.*“ VII. 10.) oly korszakról beszél, a melyben az itáliai népek a vadász-életmódról a földművelésre tértek át. A vadásznépek nem ismerték az egyéni tulajdont; a terület a törzs osztatlan tulajdonát alkotta. A földművelés kezdetben szükségkép a collectiv-tulajdoni rendszert öltötte magára.

Aelianus („*Natur. anim.*“ V. 9.) *Locris* és *Regium* lakóiról szólván, azt mondja, hogy mehetnek az egyik földről a másikra s folytathatnak rajtok földművelést vagy állattenyésztést, már pedig ez oly szaggatott műve-

lési módot feltételez, a minő Germániában volt. Mikor Virgilius a trójai Erica gyarmat megalapításáról tesz említést, azt mondja, hogy a házakat kisorsolták, — *sortitur domus*, *Josephus* zsidó történetíró (I. 5.) pedig a föld első felosztását a házak kiosztásának (*assignatio domuum*) nevezi. Az etruszk évkönyvírók följegyezték, hogy az egész területet felosztották a törzsek, centuriák és curiák között s egy centuria 200 *jugerumot* foglalt magában. Egy talán nem sok történeti hitelességgel bíró, mindazáltal a szokás régiségét tanúsító hagyomány szerint Cadmus király Aeneas 600 emberének 1,200 *jugerumot*, vagyis mindeniknek kettőt utalt ki.¹

Pantaleoni a curia tagjainak közös lakomáiban is az ősi közösség bizonyítékát találja, melyekről *halicarnassusi Dionysius* emlékezik (II. k. 23.) „*Et curiae cum sacerdotibus sacrificia sibi attributa faciebant et una epulabantur diebus festis in curiali domo*“.

Pantaleoni még egy második helyet is idéz *Plutarchosból* (*Vita Paul. Aemil.*), mely szerint a *gens Allia* egy házban élt, — annak igazolása végett, hogy az ókori Italiában a délszlávokéhoz hasonló házközösségek álltak fenn. A gazdasági egységet akkor nem az egyén, hanem a patriarchalis család képezte. A XII. táblás törvény fentartotta a *gens* közös tulajdonának a nyomát, mert *proximus agnatus* nemléte esetén a *gens* megelőzte a többi *agnatusokat*: „*Si agnatus defuncti non sit, eadem lex duodecim tabularum gentiles ad hereditatem vocat his verbis: si agnatus nec escit, gentiles familiam habento.*“ *Ulpian. Fragm. XXVI. 1^a.*

¹ „*Annal. Cassio Emina*“. I. k. in fol. 2.; és *Victor*: „*Origo gentis Roma.*“ 12, összevetve *Catónak* egyik helyével „*De orig.*“

A kezdetleges földbirtok (*hereditas, heredium, heres*, úr szótól), mindössze két jugerumot (50 are, 4 centiare) tett ki, tehát annyit, mint egy egyszerű kert és semmi-estre sem lehetett szántóföld. Különben azt nem tudjuk meghatározni, hogy a föld első felosztása mikor történt, csak annyit, hogy Róma első alkotmányában a családi közösségek foglalták el azt a helyet, melyet később az *assidui*, vagyis a birtokaikon letelepült polgárok töltötték be, s hogy Servius alkotmánya egy előzetesen végrehajtott felosztásra volt tekintettel (*Mommsen* „Rómaiak tört.“ ford. *Alexandre* I. 206, 250. l.)

A *heredium* valamivel nagyobb volt, mint a germánoknál a bekerített terület; de minthogy belőle egy család meg nem élhetett, szükségkép a törzs, vagy állam közös tulajdonából is kellett kapnia. Ez a közös tulajdon az ősi *ager publicus* volt, mely a római királyok és köztársaság hódításai folytán fokozatosan növekedett s a hatalmasok már igen korán bitorolták. Könnyen megérthető, hogy e bitorlás százados harc szülője lett a patriciusok és plebejusok közt, mely egész a császárság idejéig tartott. A plebejusokra létkérdés volt ez. Egy családcsoport alkotott egy törzset s lakott egy községben, *vicus* vagy *pagus*. A törzsek összessége képezte a nemzetet, *populus* vagy államot, *civitas*; az állam központja egy, rendszerint magaslaton fekvő megerősített hely, — citadella, *arx*. Az etruszk városoknak ciklopsi kövekből épült citadellái maig fennmaradtak. Midőn Róma alapítása megkezdődött, akkor a községi tulajdon helyére már a család, a *gens* közös tulajdona lépett. Ez a tulajdon fejlődésének második korszaka. Abban is a tulajdon ősi közösségének bizonyítékát találom, hogy úgy Görögországban, mint Rómában sokáig a barom

szolgált csereeszközü. A pénzbírságot még Cicero idejében is ökrök és juhok bizonyos számában állapították meg, régi szokás szerint.

A kezdetleges árja társadalmak sajátos jellemvonása ez. Közismeretű, hogy a görög-latin ókor népeinél a juh és szarvasmarha volt a csereeszköz és általános érték-mérő. Homerosnál a tárgyak, nevezetesen a fegyverek becsértéke barmokban van kifejezve. A *peculium* és *pecunia* szónak, melyek vagyont és pénzt is jelentenek s kétségtelenül a *pecus*-ból erednek, leszármaztatása semmi kétséget nem hagy fenn e tekintetben. A vagyont, gazdaságot jelentő héber *nechassim*, a *nachas*, barmot levágni, tőből ered. Az első ércpénzeket szarvasmarhát vagy juhot ábrázoló alakokkal látták el, mintegy ezeket képviselték jelképileg, mint most a bankjegy a készpénzt. Az északi nyelvekben hasonló szószármaztatásra s hasonjelentésű szavakra találunk. Izlandi és norvég nyelven *fá*, *fe*, vagyont jelent; angolban *fee*, szolgálat megjutalmazása, tiszteletdíj. Már pedig ezek a szavak kétségtelenül a *vee*, *vieh*. baromból erednek. Tényleg a marha volt a legfőbb vagyon s a csereeszköz. A mint *Tacitus* elbeszéli, a határszéleken lakó germánok ismerték a pénz használatát, míg a bentebb lakók már csak cserekereskedést folytattak. *Strabo* ugyanezt jegyezte fel a dalmatákról. „A pénz használatát nem ismerik, a miben különböznek a partvidék többi népeitől; azonban ez sok más barbár népnél is előfordul.”¹ Pedig e barbárok is éltek csereközvetítővel, csakhogymivel erre nem ércpénzt használtak, a történetírók azt hitték, hogy nem ismerik a

¹ *Strabo* I., VII., VI. fejj., 7.

pénzt. A győző frankok a legyőzött frizekre és szászokra barmokban vetették ki a hűbéradót. Nem lehet tagadni hogy csereeszközül a barmok szolgáltak; sőt azt is tudjuk, hogy Rómában tíz juh tett egy ökröt, Izlandban tizenkettő s valószínűleg Germániában is; hanem azért különösnek tünt fel e dolog. Holott nagyon könnyen meg lehet magyarázni, ha a falusi közösségek agrár-szervezetét tekintetbe vesszük, de az is igaz, hogy csakis így lehet megmagyarázni. A csereeszköz lényeges kelléke az, hogy mindenkinek hasznos legyen, mindenki elfogadja, s folyton kézről-kézre járjon. Így szerepeltek pénz gyanánt Szibériában a prémek, Új-Fundlandban a tőke-halak, Afrikában a kőso-koczkák és kékgyapot-kötegek, Amerikában a függetlenségi harcz idejében a dohány, s most nálunk néha a postabélyegek. A kezdetleges közösségekben minden család tart és fogyaszt marhát, tehát adhat is és szívesen fogad el. Minthogy a közlegelővel rendelkezhetik, nem jön zavarba, ha néhány juhot vagy ökröt kap fizetés fejében; — kiküldi a mezőre legelni többi jószágaival együtt. A markbeli lakosok barmainak őrzetére hivatott pásztor segélyével ugyanazt a bankműveletet lehetett végrehajtani, a mit „átírás“-nak neveznek s melyet a londoni *clearing-house* oly tökéletességre vitt. Ha Pál Péternek 1000 frttal tartozik s mindkettőjüknek közös bankárjok van, a fizetés a könyvekben való egyszerű átírás segélyével történik. Pál követeléséből 1000 frtot le- s Péternek javára írnak. A kezdetleges közösségben hasonlóképen lehetett a fizetést eszközölni. Ha valaki egy kardért tíz ökörrel tartozott a másiknak, értesítette róla a pásztort, ki aztán az adós nyájából annyit kiszakított s a hitelezőéhez hozzácsatolt. Az, hogy az árja népek a barmokat használták fizetési eszközül s ez

a szokás általában el volt terjedve náluk, bizonyítja, hogy szétválásuk előtt nomád életet éltek s ilyformán a nemzetgazdaság története is megerősíti azokat az eredményeket, melyekre az összehasonlító nyelvészet jutott.

A mikor a rómaiak és görögök megjelennek a történelemben, a polgárosultságnak előhaladottabb és a maihoz közelebb álló fokán álltak, mint Tacitus germánjai. A pásztoréleten már régen túl valának; már gabonát termesztettek, szőlőt művelnek s a hús kisebb szerepet játszik táplálkozásukban, főtápszereiket a földművelés szolgáltatja. Mindazáltal az ősi közösségnek még számos nyomai ismerhetők fel. Így pl. a barmokat sem használhatták volna csereeszközü, ha a terület nagyobb része nem lett volna közlegelő, a hova mindenki kihajthatta jószágait. E két szokás oly közvetlen kapcsolatban van, hogy egymás nélkül fenn nem állhatnak. A korlátlan magántulajdon mellett nem fogadhatom el fizetésül a barmokat, mert hol tartom őket? Ha a szarvasmarha csereeszköz, ebből bátran lehet következtetni, hogy a föld nagyrésze közös tulajdon. Ez a rendszer uralkodott Görögország és Italia őskorában is.

Még egy más bizonyíték is van arra, hogy e két országban létezett közösség s ez az aranykorra vonatkozó általános hagyomány, melyben a magántulajdont nem ismerték. Ezt rendszerint csak a költői képzelet szülöttének tekintik; de mikor az emberiség gazdasági történetéből vett megezáfolthatlan tények igazolják e rendszer szükségképességét, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a régi költők itt, mint sok más helyen is, a civilizáció oly kezdetleges fokát rajzolják, melynek emlékezete fenmaradt. Hadd idézzek pár helyet a legismertebb classzikusokból, kik csaknem ugyanazon sza-

vakban magasztalják azt a boldog kort, melyben a minden ember közös tulajdonát képező föld még nem ismerte a quiritarianus jog vonta korlátokat.

Pl. *Virgilius* „Georgicon“ l. I. 125: „Ante Jovem nulli subigebant arva coloni, Nec signare quidem aut partiri limite campum Fas erat: in medium quaerebant; ipsaque tellus Omnia liberius, nullo poscente, ferebat“. (Jupiter előtt a földművesek még nem hajtották rabigába a földet; nem volt szabad határokat vonni, vagy mesgyékkel jelölni meg a mezőt; közös vala minden; s a föld maga, melytől senkisem követelt semmit, mindent bővebben adott.)

Tibullus, l. k. 3. elegia:

„Quam bene Saturno vivebant rege priusquam
Tellus in longas est patefacta vias!
Nondum caeruleas pinus contemserat undas,
Effusum ventis praebueratque sinum;

— — — — —
Non domus ulla fores habuit; non fixus in agris,
Qui regeret certis finibus arva, lapis“.

Ovidius „Metam“. l. I. 135 ugyanezt mondja:

„Communemque prius, ceu lumina Solis et auras,
Cautus humum longo signavit limite mensor“.

„Saturnus királysága idejében sem tulajdon, sem rab-
szolgaság nem dívott; a vagyon osztatlan és közös,
s úgyszólván minden embernek egy közös birtoka volt.
Ez a költők kedvelt aranykora, a könnyű jóllét és álta-
lános egyetértés kora.“ *Trojus Pompejus* kivonatolója.

Íme így él a nép hagyományában kétségbevonhatlanul

egy oly korszak, mely a magántulajdon létesítését megelőzte.

Plato a „Törvények“ harmadik könyvében igen találón írja le a kezdetleges időt, melyben kizárólag a pásztorkodás divatozott. „Eleinte bőven álltak rendelkezésre a legelők, s az emberek főleg ezek után éltek. Így aztán nem is szűkölködtek sem húsban, sem tejben.“ Hát nem hű mása ez a Tacitus-korabeli Germániának s nem ugyanazt mondja-e, a mit Caesar: *carne et lacte vivunt?* Plato is azt írja, hogy kezdetben egyenlően osztották fel a földeket s hogy a hajdankor politikájának alapeszméje abban foglalható össze, hogy a létfenntartási viszonyok egyenlősége alapföltétele az erkölcsök tisztaságának, az erénynek és szabadságnak.

Azonkívül a régi történetíróknál is találunk oly helyeket, melyek azt bizonyítják, hogy még az általok ismert világban s az ő idejökben sem tűnt le teljesen a közös tulajdon. *Diodorus Siculus* írja, hogy Knidos és Rhodos lakói az ázsiai királyok zsarnoksága elől menekülni akarván, az ötvenedik olympiás körül Sziciliába kerültek. Itt a selinuntiakkal szöveterkeztek, kik az egestaiakkal háborúskodtak. Legyőzetvén, elhagyták Sziciliát s a Lipari szigeteken kötöttek ki, hol a lakosok beleegyezésével letelepedtek. Hogy a tyrrheni, vagyis etruszk tengeri rablóknak ellenállhassanak, egy hajórajt szerveztek s a következő társadalmi szervezetet fogadták el (*Diod. Bib. Hist. L. V. 9. ed. Müller V. 1. p. 149. Paris, 1842*):

„Később, midőn a tyrrheniektől, kik a tengert rablásaikkal nyugtalanították, sokat kellett szenvedniök. hajórajt szerveztek s két részre osztottak; az egyik a szigeteket művelte, melyek földjét közössé tették, másik a tengeri rablókkal harezolt. Minden ingó vagyonukat is

közössé tették s közös étkezést, közös lakomákat hoztak be. Ez a közös élet több éven át tartott. Később felosztották Lipara földjét, hol a város épült; a többi kis szigeteket továbbra is közösen művelték. Végül az összes szigeteket felosztották húszéves időszakra, melynek letelte után újra kisorsolták a földeket¹.

Eszerint tehát akkor, midőn szicíliai *Diodorus* működött, vagyis az első római császár idejében, az egyéni földtulajdon még nem fejlődött ki teljesen az apró Lipari-szigetek görögjei közt: Róma közelében ugyanazt az időszaki felosztást gyakorolták, melyet *Caesar* és *Tacitus* a germánoknál észleltek. Érdekes, hogy a svévek, *Caesar* előadása szerint épp úgy jártak el, mint a lipariaiak: „A kik otthon maradtak, mind magok, mind a távollevők számára művelik a földet s a következő évben ők mennek el harczba, az előbbieket pedig otthon maradnak; mert a földet senki nem birtokolja egyéni tulajdonként“. *Viollet* abban a nézetben van, hogy déli Italiában a közös tulajdon egész a történelmi idők

¹ E hely fordítását Théodore *Reinach*nak a „Revue pour l'encour. des études grecques“ 1890-ben közzétett közleményéből vettem át. Fustel de Coulanges *Viollet*vel ellentétben azt állította, hogy a „felosztás“ — ha szabatosan értelmezzük — végleges volt; *Reinach* bebizonyítja, hogy *Viollet* magyarázata helyes. De nem hiszi, hogy ez a rendszer a római hódítás után fennmaradhatott volna. Szerinte az agrar-communismusnak meg kellett szűnnie, mihelyt Lipari melegfürdővé lett. A mint ő mondja, ha a fürdőhelyeken néha kizsákmányolják az embert, akkor vége van a collectivismusnak; holott az agrárközösség még most is gyakorlatban van Spaa, Interlaken környékén, szóval Svájc és déli Németország sok fürdőjének területén. Téves azt hinni, hogy csak ott lehet szó communismusról, hol a munka terméke közös. Az oly collectivismusban, a minőről én e munkában beszélek, a gazdálkodás és a termés egyéni.

kezdetéig mély nyomokat hagyott. E tárgyban következőleg nyilatkozik:

„Nem mondhatnók-e ugyanezt Nagy-Görögország első gyarmatai közül egyikre, másokra is? A mit itt ki fogok fejteni, az tisztán következtetésen alapszik, de a conjecturákat sem szabad mindig mellőzni. Képzeljük magunkat Nagy-Görögországba s vizsgáljuk meg Pythagorásnak az ókorból reánk maradt életrajzait. Tudjuk, hogy Pythagoras tanítványokat gyűjtött maga köré, kik vagyonszösségben éltek. Nem erre a kisszámú társulásra akarjuk felhívni a figyelmet, bizonyára elfogadhatjuk az életírók tanúságtételét, kik ez intézményt e bölcsész művének tekintik s nem hozzák semmiféle kapcsolatba Nagy-Görögország történelmi eredetével; de van egy más, Pythagorásnak tulajdonított, egyetemlegebb, fontosabb és nehezebben megmagyarázható tény is: egyik író azt írja, hogy e kiváló személyiség felhívására kétezernél több ember fogadta el a közösség rendszerét s politikai államot alkottak Nagy-Görögországban. Sőt mi több — ha történelemszünk szavaihoz tartjuk magunkat — akkor azt lehetne feltételeznünk, hogy Nagy-Görögország több városa keletkezett ilyenén-képen.¹ Ez előadás szerint, Róma alapítása után egy, vagy éppen több város keletkezett déli Itáliában az osztatlan közösség alapján. Íme egy nagyon fontos történelmi tény, mely aránylag nem is oly távoli korra vihethő vissza s mégis oly kevés nyomot hagyott a történelemben. Nem kérdezhetjük-e, hogy vajjon nem egy

¹ *Porphyri* „Pythagorae Vita“ *Diogenes Laertios* után, edit. Didot, Paris, 1850. p. op. V. ö. *Jamblichos*-szal, ki szóról-szóra ismétli a *Porphyrus* által mondottakat. Ugyanott 21. l.

régi, Nagy-Görögország bizonyos városainak eredetére vonatkozó hagyomány vegyül-e itt össze a Pythagoras életével kapcsolatos, félig legendaszerű újabb elbeszélésekkel? Ilyformán Pythagoras neve és czége alatt nagyon becses történelmi hagyomány szállt volna át reánk. Felfogásunkat megerősíti az, hogy *Nicomachos* eme, *Porphyrus* által feljegyzett helye teljesen elszigetelten áll Pythagoras életrajzaiban; máshol mindenütt csak Pythagoras tanítványairól, tehát egy elég csekély számú, legfeljebb 600 tagot számláló testületről van szó. Egy, az előbbtől nagyon különböző forrás megerősíti a most mondottakat; ebben Tarentum lakosairól van szó; ez állam lakosai egész Aristoteles idejéig megtartottak egyetmást a régi földközösségből. „Tarentumban megengedik a szegényeknek a tulajdon közösséget s így biztosítják magoknak a tömeg odaadását“ — ezt olvasuk „Politiká“-jában.¹ Így tehát Tarentum a szűkölködők javára oly szokást gyakorolt, mely a Lipari szigetek időszaki földkiosztására emlékeztet. E szokást jobban meg lehet a történelemből, mint az emberbarátságból magyarázni s benne valószínűleg a távoli hajdan-kor romját látjuk.

Úgy látszik, *Aristoteles* tudott a közösség két kezdetleges alakjáról, melyek szerint vagy az aratás gyümölcsét tekintették közösnek, vagy pedig a földet osztották föl a jogosultak között. „Így — mondja „Politiká“-ja II. könyvének 3-dik fejezetében — a szántóföld lehet a magánosok tulajdona s a termés mindnyájuké. E szokás divatozik némely népnél. Vagy pedig a föld közös, de a termést magántulajdonként osztják ki az egyesek közt.

¹ *Aristoteles* „Politika“ IV. k. III. (5.) f. edit. Didot. I. k. 596. l.

A közösség e faját némely barbár népeknél lehet fel-
találni.“ *Aristoteles* nem fejt ki világosan az általa
leírandó két rendszer ismertető jeleit; de az előbbi
némely görög városéhoz hasonlít, hol valóban közösen,
közétkezésekben fogyasztották el a magánosok földjei-
nek termését. A második valószínűleg a közös terület
időnkénti felosztása akar lenni, a melyet egyes régi
íróknál feljegyezve találunk.

Diodorus Siculus azt mondja, hogy a «vaccäusok —
egyik celtiber-törzs — művelés czéljából minden évben
kiosztják a földet s a termést közösen letakarván, minden-
kinek kiadják a maga részét. Az oly földműveseket, kik
e rendelkezés ellen vétének, halálbüntetéssel sújtották“. ¹

Ugyancsak *Diodorus Siculus* még azt is beszéli, ² hogy
az arab-tengerben Boldog-Arábia partjai mentén több
sziget fekszik, melyek közül különösen három érdemel
említést. Az egyik Panchaia szigete. Az ötödik könyv
45. fejezetében ismerteti e sziget politikai és társadalmi
szervezetét; többek közt — előadása szerint — a lakos-
ság három rendre (μέρη) oszlik: a papok a mester-
emberekkel (τεχνίται) alkotják az első, a földművesek
a második, a katonák a pásztorokkal a harmadik osz-
tályt. A papok a nép főnökei és bírái. „A földművesek
művelik a földet, a termést pedig a közösbe beszolgál-
tatják s a kiről azt ítélik, hogy a legjobban dolgozott,
az egy részt szabadon választhat az aratás eredményé-
ből; aztán a második, harmadik következik a válasz-
tásban, egész a tizedikig, a kiket követendő példa gya-
nánt állítanak a papok a többiek elé.“

¹ „Bibl. Hist.“ lib. V. c. XLIV.

² „Bibl. Hist.“ lib. V. c. XLI.

„Egyszóval senkinek sincs megengedve, hogy házon és kerten kívül mást is birtokoljon tulajdona gyanánt.“ Ez megfelel Nagy-Oroszország, a régi Germánia és India agrár-szervezetének.

Strabo, a dalmatákról szólva, azt mondja: a dalmatáknak egyik sajátos szokása, hogy a földet minden 8-dik évben felosztják.¹ Ugyan-e szerzőnél olvassuk a scythákról (VII), hogy a galaktophagok törzsénél minden közös, kivéve a kardot és serleget, (V. ö. *Nikolaus Damascenus* „Fragm.“ 123—137, Müller, F. H. G. III.)²

Viollet azt hiszi, hogy a *syssitiák*-ban, vagyis az ősrégi népeknél annyira elterjedt közös étkezésekben a kezdetleges közösség maradványait lehet felismerni; s azt hiszem, teljesen igaza van. Valóban, mint láttuk, Svájcban még napjainkban is fel lehet találni a közös lakomákat és a collectiv-tulajdont. Azt a helyet, hol *Viollet* e tárgyra vonatkozó nézetét kifejezi, oly fontosnak tartom, hogy egész terjedelmében átveszem.

„A föld gyümölcsét azért fogyasztják közösen, mert eredetileg nem tekintették a földet egyesek tulajdonának, hanem minden ember tápláló dajkájának. „Minden tulajdonukat összesítették s közösen étkeztek“, mondja szicíliai *Diodorus*, a kis Lipari-szigetek lakosairól szólva. Nézetem szerint e nagybecsű sorok tárják fel előttünk a közös étkezések eredetét. E szokás a föld-

¹ *Strabo* és a modern írók azt hiszik, hogy Panchaia mesés sziget, s hogy *Diodorus* elbeszélése olyan regényféle. Ez lehetséges, de midőn *Diodorus* az aranykort írja le, kétségtelenül a kezdetleges idők agrár-szervezetének jellemző vonásait örökíti meg. L. „Évhémère“, R. de Bloektól 51. l. Bergen, 1876.

² *Strabo*, I. VII. c. VI. §. 7.

közösségből származik s oly szorosan függ vele egybe, mint az okkal az okozat; sőt távolabbi időkbe nyujt bepillantást, t. i. az első megtelepült közösségeket megelőzőtt patriarkhális nomád családok életébe. A közös étkezés szokása el volt terjedve egész Itáliában és Görögországban, *Aristoteles* elbeszélése szerint az oenotriaiaknál attól kezdve, a mint felhagytak a nomád élettel s földművelésre adták magokat, királyuk, Italus a közös étkezés intézményét honosította meg; e bölcsész szabatosabban beszélt volna, ha azt mondja, hogy az oenotriaiak állandóan megtelepülvén, megtartották, nem pedig elfogadták a közös lakomák intézményét; mert ez minden valószínűség szerint a nomád élet maradványa. Az opikusok, a tyrrhéni partok lakói, hasonlóképen közösen étkeztek s *Aristoteles* idejében (vagyis körülbelül 400 évvel Róma alapítása után) a choniaiak, a japygiai partok mentén, Brutium és Lucania egyes vidékeinek lakói hűk maradtak e hagyományhoz.¹ Végül mindenki tudja, hogy e szokás Krétában is sokáig fenmaradt.²

„A spartaiaknál a közös étkezések kettős nyomot hagytak hátra: egyet a törvényekben, a másikat a népszokásban. Egyrészt a törvényhozó vette kezébe ezt a régi szokást, szentesítette s megörökítette formális szabályok által, melyek az összes polgárokat, még magokat a királyokat is kötelezték, hogy a közös asztalhoz ülje-

¹ *Aristoteles* „Politika“ VII. k. IX. c. (IV. könyv Barthélemy Saint-Hilaire fordításában.)

² L. különösen *Athenaeus* „A tudósok lakomája“, ed. Dindorf, vol. I. Lipsiae 1827. pp. 322., 323. c. §. 22. *Manso* „Sparta“ I. 2. 194. 200. l.

nek,¹ másrészt a nép is megőrizte ez ősi szokások valóságos jellegű emlékét s a *syssitiák*, a törvény által előírt lakomák mellett önkéntes összejöveteleket rendezett, melyek még tisztábban fentartották a régi hagyományt. A spartaiak ezeket a hivatalos közétkezésnél sokkal kevésbé ismert népies lakomákat *kopis*-nak nevezték. *Athenaeus* egy *Polemon* nevű, időszámításunkat két századdal megelőzőtt író után következőleg írja le e lakomákat:

„Mikor a spartaiak *κοπις*-t akarnak tartani, mindenk előtt sátrakat vernek valamely templom körül, aztán fű-ágyakat csinálnak, melyekre szőnyegeket terítnek s fekvé étkeznek, megvendégelvén nemcsak az országunkból valókat, hanem az utazó idegeneket is; e lakomákon kizárólag kecskét használnak, semmi más állatot nem. Mindenkinek adnak egy adag húst s azonkívül egy *physikillét*, vagyis egy kis, az *enkris*-hez (kalács) hasonló, csakhogy kerekdedebb kenyeret. Azonkívül minden jelenlevőnek adnak friss sajtot, az állat altestéből és vastagbeléből egy darabot s csemege gyanánt száraz fügét, babot és zöld paszulyt. — Minden spartai tetszés szerint adhat *kopis*-t; de a városokban rendszeren csak Tithenidia ünnepén rendezik, melyet a gyermekek meg-

¹ V. ö. *Thirlwall* „A régi Görögország története“, ford. Ad. Joanne I. k., Paris, 1847. 238. *Schömann* „Griech Alterthüm.“ I. 278. I. *Hermann* „Griech. Staatsalterth.“ §. 28. *Bielschowski* „De Spartanorum Syssitiis“. Wratislaviae, 1869. (E közös lakomák sok más helyen is föltalálhatók, ú. m.: Euboeában, Hermionében, Parosban, Mytilenében, Thasosban, Tenedosban, Rhodosban, Lindosban, Jasosban, Pergamosban, Skyosban, Adramittionban, Kyzikosban, Naukratisban. L. *Westermam Pauly* „Realencyklopaedia-jában VI. 1223. I. és *Schöll* „Hermes“ VI. 29. Az állam az idegen követeket ezekhez a közös lakomákhoz meghívta. (K. *Bücher* megjegyzése.)

tartásának örömére ünnepelnek. Ekkor vezetik a dajkák a fiúgyermekeket a szabadba, hogy bemutassák őket Diana Koruthallis templomában, mely a Tiassa¹ folyó mellett feküdt Kleta kegyistennő szobra közelében. Itt a *kopis*-okat úgy ülik meg, a mint éppen leírtam. Szopós malaczokat áldoznak s a lakomához *ipnetes*, vagyis kemenczében sült kenyeret használnak².

„Itt minden kezdetleges; ilyen a közös étkezés a maga ősrégi egyszerűségében“.

„Más vidékeken, habár módosult alakban, de szintén hosszú ideig felismerhető ez a hagyományos szokás. Pl. Athenében és több más görög városban a tisztviselők és azok, kik kivételes szolgálatok által tűntek ki, közös házban, az úgynevezett *prytaneumban* étkeznek;³ ha valamely fiatal ember legelőször vett részt a *phratriában*, az összes tagok vele együtt ettek a szentelt húsból. Végül, — a mint halicarnassusi *Dionysius* írja,⁴ Rómában minden Curiának van egy közös étkező terme s az összes Curiáknak is körülbelül olyan, mint a görög *prytaneum*. Vajjon nem természetes-e, ha mindezeket úgy tekintjük, mint az ősi közös étkezés fenmaradt emlékeit? Aristoteles meglepetve attól, hogy Italiában

¹ *Athenaeus* Edit. *Dindorf*. Vol. I. Lipsiae 1827. pp. 314. 315. lib. IV. 16. Csaknem szóról-szóra vettem át *Lefebvre de Villebrune* fordítását, II. k. Paris 1789, 35. 96. l. A *Kopis* szót meghagytam himneműnek (le *copis*), a mint ez a fordító vette. (Holott *κοπις*, *ειδος* görögben nőnemű)

² *Athenaeus* Edit. *Dindorf* V. 1. Lipsiae p. 402 lib. V. §. 2. v. ö. Henri *Estienne* „Thesaurus“-ával, edit. Didot VI. k. 21., 22. col.

³ *Demosthenes*: „Oratio adversus Macartatum“, Parisiis Didot 1845. p. 565.

⁴ *Dionysius Halicarn.* „Antiqu. Roman.“ I. II. C. XXIII. edit. Kiessling Lipsiae Teubner 1870. pp. 141., 142.

mily régóta áll fenn e szokás, arra a következtetésre jutott, hogy az tulajdonképen ott keletkezett s úgy ment át Görögországba.¹ Ellenben halicarnassusi Dionysius, mikor a római curiák közlakomáit említi, a lacedemoniakra gondol, s azt hiszi, hogy Romulus itt Lykurgos törvényhozását vette mintául.² De nem: Romulus semmit nem vett kölcsön Lykurgostól, mint Dionysius gondolja; Görögország sem utánozta legkevésbé sem Itáliát, a hogy Aristoteles hitte; Görögországban és Itáliában egész természetesen fejlődött ki, jobban mondva — maradt fenn a közös étkezés szokása s mindkét országban a régi nomád élet késői bizonyítékának tekinthető; mindkét országban a vallás és a népszokás tartotta fenn emlékét.³

Aristoteles a közlakomákat az egyenlőség fentartására szolgáló eszköznek tekinti. „Lacedemoniában és Görögországban oly böles volt a törvényhozó, hogy a közösséget a közlakomákra alapította (Lib. II. Cap. II.). A karthagói *hetairiák* közlakomái a lacedemoni *phiditiák*-hoz hasonlítanak“ (L. II. c. VIII.). „A közös lakomákat minden jól rendezett államban alkalmazhatóknak tartják. Én is ebben a nézetben vagyok; de minden polgárnak részt kell vennie azokban. Az istentisztelet költségei ma

¹ *Aristoteles* „Politika“ I. VIII. C. IX.

² *Dionysius* id. hely.

³ Csudálkozom, hogy *Dorn Seiffen* munkájában: „*Vestigia vitae nomadicae, tam in moribus quam legibus Romanorum conspicua*“ Utrecht 1819. egyetlen fejezet sines a közétkezésnek szentelve. A közétkezés még most is feltalálható Uj-Kaledonia roppant házaiban. (*Meincke* „Die Inseln des stillen Oceans“ I. I. 201.), a Karolinákon (*Waitz* „Anthropologie“ V. 2. 71 l.), a délamerikai indiánoknál (*Martins* „Ethnogr. amer.“ 5. 1, 2. l.) és sok más népnél (*K. Bücher* megjegyzése.)

is közterhet képeznek az államban. Így a földterületet is két részre kell osztani: az egyik legyen az összességé, a másik pedig a magánszemélyeké. Az előbbit ismét ketté kell osztani az istentisztelet és a közétkezés költségeinek fedezése végett.“ (Lib. VII. c. IX.)

„A közös lakomák létesítése nem kevésbbé régi; Görögországban Minos uralkodására, Itáliában pedig még régiebb időkre vihető vissza.“ (Lib. VII. c. IX.)

A kezdetleges közösség nemcsak az aranykorra vonatkozó mondákban s egészen communistikus intézményekben, pl. a közös étkezésben, maradt fenn, hanem rányomta jellegét az ó-kori alkotmányra, törvényekre, szokásokra s eszmékre. Görögországban az egyént mindig föláldozták az államnak s a politikai írók, mint Aristoteles és Plato, mindig azt tartották szem előtt, hogy a létfenntartási viszonyok egyenlők maradjanak az által, hogy az egyéni tevékenység bizonyos határok közé szoruljon s az ingatlan-tulajdon kevés kézben való összehalmozódásának gátat vessenek. Azt tartják, hogy a törvényhozók, mint Lykurgos és Minos a nekik tulajdonított alkotmányt a javak új megosztására alapították. Az az eszme, hogy a javak megosztását a túlságos egyenlőtlenség megakadályozása végett szabályozni kell, folyton ismétlődik az ó-kori íróknál s tőlük vették át *Montesquieu* és *J. J. Rousseau* is. Az egyéni tulajdon eredetét, mint *Viollet* nagyon helyesen megjegyzi, csaknem mindig valamely ősi felosztásra lehet visszavezetni, mely az egyenlőség alapján történt, a miből azt következtethetjük, hogy e felosztás előtt a föld közös tulajdon volt, vagy legalább is, hogy azok, kik e tényeket följegyezték, annak tartották. *Viollet* sok ily helyet idéz az ó-kori írókból.

„A földfelosztásra vonatkozó hagyomány nagyon gya-

kori a görögöknél; feltaláljuk a Cykladok,¹ Tenedos, Lesbos és a vele szomszédos szigetek lakóinál,² fennáll Sardiniában,³ feltalálható a dóriak által meghódított Peloponesosban;⁴ Aristoteles több várost idéz, pl. a nagygörögországi Lokrist,⁵ Thebét,⁶ Leukadiát,⁷ melyek-

¹ *Diodorus* V. 84. ² *Diodorus* V. 81. 83. ³ *Diodorus* V. 15.

⁴ A dóriak földfelosztásairól igen beható viták folytak. (V. ö. *Thirlwall* „A régi Görögország története” ford. Ad. Joanne Paris I k. 1847. 216 és köv. *Grote* „Hist. of Greece” London 1846. II. k. 362. és köv. I. *Duncker* „Gesch. d. Alterth.” Berlin 1860. III. k. 362. és köv. I. Azt hiszem e kérdésnél elég tisztán ki lehet jelölni, mennyi a történelem, mennyi a monda. A dóriai beköltözés kezdetén meglehetősen egyenlően osztották fel a földet (ἰσότητα τινά), ez történeti tény, tanúbizonyság rá Plato a törvényekről írott értekezésében. (De leg. p. 684. Hen. *Etienne* lapszámozása szerint.)

De ezt a földfelosztást Lykurgosnak tulajdonították, ez a monda. Meggyőződésünk szerint Lykurgos félig mondaszerű alakja egy előbbi tényt sajátított ki a maga részére. Ezt a föltevést megerősíti az a különben téves hagyomány, mely szerint Lykurgos a Heraklidák kortársa volt (*Xenophon* „Rep. Lac. X. 8. apud *Thirlwall*, ibid. p. 208. 209.) és Timaeus kritikai egybevetése, mely őt arra birta, hogy két Lykurgos létezését tételezte föl. (*Timae* „Fragm.” *Müller* „Fragmenta hist. Graec.”-jében I. k. 184. I. p. 202. frag. 47.)

⁵ *Aristoteles* „Politika” ford. Barthélemy *Saint-Hilaire* (1848. 79. I.)

⁶ „Politika” II. 9.

⁷ „Politika” II. 4. E görög törvények, a mint Aristoteles előadja, az eredeti kiosztott részek fentartásával arisztokratikus eszmét akartak megvalósítani s czéljuk leginkább az lett volna, hogy megakadályozzák a népet a tulajdon s ilyformán a hivatalok és méltóságok megszerzésében is. Vajjon azt kell-e ebből következtetni, hogy az alsóbb néposztályt eredetileg is kizárták az osztzkodásból, vagy pedig azt, hogy az eredetileg kiosztott jutalékok száma változatlanul maradván, a népesség pedig szaporodván, ennek következtében a földtulajdon arisztokratikus előjoggá lett s az osztályrészek fentartása a felsőbb osztályok oltalmazójává? Nehéz dolog e kérdésre Aristoteles néhány sorának segítségével megfelelni, de mi a másik megoldás felé hajlunk.

ben az ingatlan tulajdon-részek eredeti számát szigorúan meg kellett tartani.

Ezt az eszmét csakis az ősi felosztásból lehet kimagyarázni s a magyarázat annál valószínűbb, mert egy még nem idézett városra, Thuriumra vonatkozólag határozottan beigazolhatjuk; erre két világos bizonyítékunk van, az egyik *Aristoteles*,¹ ki említi, hogy a földeket néhány patricius ragadta magához, daczára azoknak a törvényeknek, melyek megszerzésüket tiltották; a másik pedig *Diodorus*,² ki elbeszéli, hogy az őshagyomány szerint miként történt a felosztás. Azt a törvényhozást, melyre *Aristoteles* célloz, éppen ebből az őshagyományból lehet kimagyarázni. Lacedemoniában a szóbanforgó hagyomány érdekes jellemvonást mutat: a spartaiaknál nemcsak egyszerűen részekre osztásról, hanem egyenlő részekre osztásról van szó, vagy legalább is bizonyos egyenlőséggel — *ισότητα τινά* — járó felosztásról.

„Az egyenlőség ez emléké a rómaiaknál is feltaláljuk; halicarnassusi *Dionysius*, *Varro*, *Festus*, *Plinius* ez utóbbi népre vonatkozólag érdekes és történelmi értékük tekintetében kétségbe nem vonható bizonyítékokat szolgáltatnak.“

„Halicarnassusi *Dionysius* szerint Romulus a népet

¹ „Politika“ V. 6. (7.) Itt a tulajdonszerzést megtiltó törvényt úgy kell tekinteni, mint földvásárlás útján létesülni akaró olygarchia elleni óvószert; nem szenved kétséget, hogy Thuriumban az ingatlan szerzések a helyi körülmények folytán azok javára váltak, kik már birtokosok voltak, míg másutt a nem-tulajdonosok vásároltak. Így ugyanaz a kezdetleges törvény egyik helyen az arisztokrátiának szolgált biztosítékul a demokratia ellen, másutt pedig a demokrátiának az arisztokratia fejlődése ellen.

² *Diodorus* XII. 11.

alkotó három törzs, vagy phyle mindenikét 10 curiára vagy phratriára osztotta, a területet pedig 30 részre; aztán mindenik curiának meghatározta a maga részét sorshúzás útján, ezenfelül egy darabot az istentisztelet költségeire tartván fön, másikat pedig közvagyonul.¹

Varro két ízben erősíti meg ugyanezt a hagyományt: „Ager Romanus primum divisus in partes tres a quo tribus appellata Tatiensium, Ramnium, Lucerum“² „Bina jugera quod a Romulo primum divisa (dicebantur) viritim quae (quod) haeredem sequerentur, haeredium appellarunt.“³

Festus és az idősb *Plinius* megemlíti a római birtok ez ősi felosztását. „Centuriatus ager in ducenta jugera definitus. Quia Romulus centenis civibus ducenta jugera tribuit (*Festus*).“⁴ „Bina tunc jugera populo Romano satis erant, nullique majorem modum attribuit.“⁵ (*Plinius*).

Viollet az ősi földközösség fennállásának bizonyítékát találja egy másik szokásban is, mely az ó-korban nagyon gyakran fordult elő s kezdetben a modern népeknél is fennállott s ezeknél tényleg a föld közös birtoklásából származott. E szokás szerint nem-városbelinek csak a lakosok beleegyezésével lehetett földet elidege-níteni, sőt ez utóbbiakat a megajánlott ár lefizetése mellett elővételi jog illette. Íme az ős-hindu szokás:

¹ *Dionysius* Halic. Ant. Rom. lib. II c. III.

² *Varro* „De lingua latina“ V. 55. edit. Egger a Müller-féle Parisi kiadás után 16. l.

³ *Varro* „De re rustica“ I. I. 10. „Scriptores rei rusticae vet. lat.“ *Schneider*, t. I. Lipsiae 1794. 153. V. ö. Ugyane helynek Nonius Marcellustól való idézetét „De compendiosa doctrina“ ed. Lud. *Quicherat*, Paris 1872. p. 61.

⁴ *Sextus Pompon. Festus*. Edit. Dacier, ad usum Delphini. Parisiis 74. l.

⁵ *Plinius* „Hist. Nat.“ lib. XVIII. II.

„Hajdanában a föld elidegenítése csak a községi lakosok, a rokonok, szomszédok — *neighbours*, másutt a tulajdonostársak — *shareholders*, és az örökösök beleegyezésével lehetséges.¹ Az irott bizonyítékok egészen szabatosak és semmi kétségnek tért nem nyújtanak: itt azzal a falusi községgel állunk szemben, melyet Strabo tanusága szerint már Nearchos jelzett s melyről fentebb szólottunk. A szomszédokat (*neighbours*, *shareholders*) bizonyos jog illeti a földre, melyet hozzájárulásuk nélkül nem lehetett átruházni s az új birtokos csak az ő beleegyezésekkel szerezhetett meg. Ez a törzs ősi tulajdoni közösségének következménye s mindez logikusnak és egyszerűnek látszik, ha e történeti alapfogalomra megyünk vissza.“²

¹ „Land is conveyed by six formalities, by the assent of townsmen, of kindred, of neighbours and of heirs and by the delivery of gold and of water“ (*Colebrooke „A digest of hindu Law“* II. k. 1801. 161. l. XXXIII. cikk). V. ö. *Orianne „Traité original des successions d'après le droit hindou; extrait du Mitacshara de Vijnayaésvara“* Paris 1844. 49. l. *Pross'onno Coomar Tagore*: „A succinct commentary of the Hindoo-Law prevalent in Mithila, from the original sanscrit of Vachaspati Misra.“ Calcutta 1863. 310. l. L. *Viollet „Caract. collectif des premières propriétés immobilières“* 30 l. *George Campbell* szerint Indiában „Az ingatlan tulajdon elidegenítése nagyon ritka. A falusi községnek veto-joga van s oly idegennek, a ki reá nézve kellemetlen, a betelepülését nem engedi meg. A hinduk előtt teljesen ismeretlen eszme, hogy a földet adósság fejében le lehessen foglalni és kielégítés céljából eladni. Systems of land tenure in various countries — Edit. by the Cobden-Club.“ 163. l.

² *Glasson* a sali törvénynek „De migrantibus“ cz. fejezetéből kiindulva §. 1. Lit. XLIV., mely az idegennek történt földeladáshoz a szomszédok beleegyezését követeli, *Fustel de Coulanges* erőltetett magyarázatával szemben kimutatja, hogy ilyen ennek a sokat vitatott helynek valódi értelme. A kezdetleges társadalmakban ez általánosan elfogadott elv volt.

Görögországban a szomszédok az adásvételi ügyletnél majd mint tanúk, majd mint kezesek szerepeltek. Néhol, mint pl. *Theophrastus* szerint Thuriumban, egy kis darab pénzt kaptak, mely úgy látszik, mintegy belenyugvásuk, vagy a tártulajdonosság elismerésének ára volt. *Puchta*, német római-jogíró szerint a magistratus előtt való fictiv revindicatio útján való szerzést, az úgynevezett *in jure cessio*-t csakis az államnak az összes ingó és ingatlan javakra vonatkozó főtulajdonából lehet megmagyarázni.¹

A község lakosait illető *visszavásárlási jog*, vagyis az idegennek eladott ingatlannak visszavétele, mindenütt feltalálható. Fennáll a muzulmán országok legnagyobb részében, Algirban, Indiában,² Jávában. A visszavásárlási jog Itáliában és Illyriában még a császárok idejében is megvolt, mert egy 391. évi, e tartományokra vonatkozó constitutio eltörli e szokást. A mint láttuk, megvan Oroszországban; feltalálható a déli szlávoknál s eredetileg a germán törzseknél is általában el volt terjedve.

Franciaországban ez ősi eredetű jog egész újabb időig fennmaradt. Angle vidékén, Saint-Omer kerületben s Fil-lièvresben, Hesdin kerületben a lakosokat az ingatlan visszavásárlási joga minden idegennel szemben megillette. Ugyanennek nyomaival a *Libri Feudorum*-ban is találkozunk. E szerint elmondhatjuk, hogy a visszavásárlási

¹ *Puchta* „Cursus der Instit.“ (1841. kiad.) I. 133. 149. II. 607., 610. l.

² Sir William *Hay Macnaghten* „Principles of Hindu and Mahomedan Law.“ ch. IV. 204. 205. l.

jog eredetileg mindenütt fennállt, mint az előbbi közönség maradványa.¹²

Mikor a germánoknál a föld eladhatóvá lett, a tulajdon-átruházás nyilvános jogügylet maradt, melyet csakis a kerületi lakosok gyűlésében lehetett foganatosítani. A ripuári frankok törvényének LIX. czíme szerint az eladásnak a *Mallum*-ban kellett történnie; az ajándékozás is ott nyert hitelességet.

Angliában a szász időszakban, a norman hódítás előtt az ingatlan birtok átruházásának a grófsági gyűlés előtt, nyilvános kihirdetés mellett kellett történnie.³

Az eladás Németalföld tartományaiban a középkor folyamán megtartja közjogi ügyleti jellegét. Egy községi népbíró jelenlétében történt s a jegyzőkönyvet a községházán őrizték.⁴

A kezdetleges földközösség másik bizonyítékát látom abban az eredetileg általánosan elterjedt tényben, hogy

¹ Ez adatokat *Viollet Bourdet de Richebourg*tól vette át. I. K. 306. és 347. l.

² „*Libri feudorum*“ lib. V. tit. XIII. XIV. *Viollet Terrat*-nak egy (1872.) értekezésére is hivatkozik, melynek czíme: „*Du colonat en droit romain et des retraits en droit francais*“ s Tardifnak az École des Chartesban (oklevéltani iskola) tartott nagyérdekű előadásaira.

³ *Gurdon* „*On Courts Baron*“ és *Kelham* „*Domesdaybook*“ 242. l.

⁴ Amiens és Lille városokra vonatkozólag *Viollet* a következő forrásokat idézi: Amiens régi szokásjoga (XIII. század első fele) Art. 6. A. *Thierry* következő munkájában: „*Recueil des monum. inédits du Tiers-État*“ région du nord. I. k. 129. l. Második, 1292. előtti szokás u. o. 163. 164. l. V. ö. egy eladási ügylettel, mely 1170-ben Amiens község előtt ment végbe s egy ajándékozással mely 1195-ben ugyanily feltételek mellett történt. U. o. 94., 95., 118., 119. l. *Ordonn. du duc de Bourgogne* 1421-ből, *Roisin* „*Franchises, lois et coutumes de la ville de Lille*“. Brun-Lavainne-féle kiadás 1842. 60. l.

az ingatlanokat még akkor sem lehetett elidegeníteni vagy elhagyományozni, mikor már egyéni tulajdonná lettek.

Fustel de Coulanges, kitől az idevágó bizonyító tényeket lentebb átveszszük, ezt az ókori vallás befolyásának tulajdonítja. Ez a magyarázat nem kielégítő, mert sem eladásnak, sem végrendeletnek nem volt helye a germánoknál s nincs ma sem az oroszoknál, vagy Svájcban az Allmendre vonatkozólag. Ez általános tényt nemkevésbé általános természetű eredetre kell tehát visszavinni s ez a következő: kezdetben a föld egy részére vonatkozó birtoklási jog természetes, a személyiségben benne rejlő jog vala. A földet változatlan, senki által tetszése szerint nem módosítható szokás szerint osztották ki mindenkinek. Az embernek földbirtoklási joga nem szerződésből, vagy végrendeletből származik, hanem abból a minőségéből, hogy az emberiség tagja s elidegeníthetlen joga van a földnek, a közös tápláló anyának megmunkálásából élnie.

A tulajdon ily felfogásán alapuló *agrár-szervezet* természetesen nem engedheti meg azt, hogy a tulajdon akár adásvétel, akár végrendelet útján átruháztassék, mert nem az ember akarata, hanem a közrend szabályozza.

Vegyünk át *Fustel de Coulanges*-tól néhány, a föld ősidőkben való elidegeníthetlenségére vonatkozó bizonyítékot:

„Plato a „Törvények“-ről írott művében saját állítása szerint, nem valami új dolgot akart behozni, midőn a tulajdonosnak megtiltotta, hogy földjét eladja; ő csak egy régi törvényt elevenített föl. Minden azt mutatja, hogy az ősidőkben a tulajdon elidegeníthetlen volt. Elégge

ismeretes, hogy Spartában formálisan eltiltották a földosztályrész eladását.¹ Lokris és Leukadia törvényei is hasonlóképen rendelkeztek.² Korinthusi *Phido*, kilenczedik századbeli törvényhozó azt parancsolja, hogy a családok és ingatlan birtokok száma változatlan maradjon. (Art. II. 3., 7.) Azonban e rendelkezésnek csak úgy lehetett foganatja, ha a földeket sem elidegeníteni, sem felosztani nem lehetett. Solon törvénye, mely Phidóénál hét-nyolcz nemzedékkal későbbben kelt, nem tiltotta ugyan meg a tulajdon eladását, de az eladót szigorú büntetéssel sújtotta: polgári jogától fosztotta meg.³ Végül Aristoteles általánosságban annyit mond, hogy a régi törvények sok városban megtiltották a földbirtok eladását. A római jogot csak a XII. Táblás törvénytől kezdve ismerjük; kétségtelen, hogy a tulajdon eladása ekkor már megvolt engedve. De vannak oly érvek, melyekből azt lehet következtetni, hogy Róma első korszakában s Itáliában a Róma keletkezése előtti időben épp úgy nem lehetett a földet elidegeníteni mint Görögországban.⁴

Indiában hajdan nem ismerték az ingatlanok eladását,⁴ s még most is ritkán fordul elő az el nem angolósított részekben. Épp így állt a dolog Germánia kezdetleges korában s csak akkor honosodik meg, midőn a germánok kezdik megszokni a római jogi elveket, A visigothoknak első, — *Blume* ⁵ által közzétett törvénye

¹ *Plutarchos* „Lykurgos, Agis.“ *Aristoteles* „Polit.“ II. 10 (II. 7.)

² *Aristoteles* „Polit.“ II. 4, 4. (II. 5.)

³ *Aeschines* Timarchos elleni beszéde. *Diogenes Laertius*. I. 135.

⁴ *Mitacschara Orianne* ford. 50. l.

⁵ *Blume* „Di westgothische antiqua oder das Gesetzbuch Recceard des Ersten.“ 1846. 294. fej. 18., 20. l.

még egyáltalában nem számítja a földet az eladható tárgyak közé s csak a megújított és később közrebo-csátott szöveg csatolja oda a „földet“. *Sive mancipia seu quodlibet animalium genus venditur*, mondja az eredeti szöveg; sive terrae teszi hozzá az újabb. Több germán törvény,¹ mintegy új jogot látszik adni a föld-eladás megengedése által. Mások pedig nagyon is megszorítják a jogot. Ha az eladás szükségessége nincs igazolva, nem lehetett az ingatlant elidegeníteni.

¹ *A thüringi törvény* tit. XIII.: „Libero homini liceat hereditatem suam cui voluerit tradere.“ *Canciani* „Bar. leg. ant.“ III. k. 31—36. l. és *Walter* „Corpus juris germ.“ I. k. 380. l.

Szász törvény tit. XV. „Traditiones et venditiones omnes legitimae stabiles permaneant“ s ennek folytán *Canciani* magyarázatával. V. ö. *Lex. Burg.* t. I. és t. LXXXIV. §. 1. *Pertz*: „Mon. germ. leg.“ t. III. p. 532. 568 „Lex. Alamannorum“ *Pertz* „Mon Leg.“ t. III. p. 45. E jegyzetet és a következőt *Viollet* sokszor idézett tanulmányából vettem.

Szász törvény tit. XVII. „Liber homo qui sub tutela nobilis cuiuslibet erat, qui iam in exilium missus est, si haereditatem suam necessitate coactus vendere voluerit, offerat eam primo proximo suo etc.“ („*Canciani*“ Barb. leges ant. t. III. p. 59.)

Skóczia „Leges Burgorum“ CXXXVIII. „Et testabuntur quod vendens vendidit illam terram ratione paupertatis, et illa paupertas fuit probata, ante venditionem per duodecim legales et fideles homines.“ (*Howard* „Traité sur les coutumes anglo-normandes“ II. k. 1776 449. 450. l.)

Gothland sziget szokásos törvénye, cap. XXXVIII. §. 1. „Landeigenthum mag niemand verkaufen ohne Noth. Treibt ihn die Noth dazu, so soll er zusagen seinen nächsten Verwandten im Beysein seiner Kirchspielgenossen und der übrigen Familienglieder, und diese sollen untersuchen, welche Noth ihn dazu treibt.“ (*Schildener* ford. „Guta-Lagh,“ Greifswald, 1818. 59. l.)

V. ö. „*Sachsenspiegel*“ I. I. art. 34: „Ohne des Richters Urlaub.

Az ősi törvények a végrendeletet épp oly kevésbé engedik meg, mint az eladást, mert a földek átruházása közérdek, melyet nem lehet az egyesek önkényére bízni.

Az első időkben szintűgy, mint hajdan Germániában és Oroszországban most is, a föld a törzs tulajdona, s időkönként kiosztják a patriarchális családok közt határozott és hagyományos szabályok szerint. A második korszakban a föld ezeké a családoké lesz, mint ezt Franciaországban a középkorban s a déli szlávoknál jelenleg látjuk. De sem az egyik, sem a másik rendszer uralma alatt nem volt szabad az egyesnek életében a földre vonatkozó természetes öröklési rendet felforgatni.

Az ily alakulatú agrár-szervezetben a végrendeletnek még csak a gondolata sem születhetett meg. Plato igen jól fogja fel, hogy miért nem lehet a végrendeletet megengedni az oly szervezetben, hol a tulajdon a patriarchális családot illeti.

„Istenek ! kiált fel a haldokló, hát nem fölötté kegyetlen az, hogy nem rendelkezhetem vagyonommal úgy, a hogy jónak látom, annak a javára, a kinek akarom, az egyiknek többet, a másiknak kevesebbet hagyván, a szerint a mint engem szerettek ?“ De a törvényhozó erre

mag ein Mann sein Eigen wohl vergeben mit Genehm seiner Erben ; nur dass er eine halbe Hufe davon behalte und ein Gehöft, da man einen Wagen darauf umwenden mag.“ *Sachsse* ford. „*Sachsenspiegel* oder sächsisches Landrecht.“ Heidelberg, 1848. 72. l.

Ribnitz szokásjog (Meklenburg-Gustrow) „Wird allhie einem jeden der dazu qualificirt und deme es im Rechten nicht sonderlich verbothen seine Güter in Nothfällen zu veräussern, zu verpfänden oder zu verkauffen erstattet, jedoch etc.“ „*Codicillus jurium civitatum Megapolensium* de an. 1589. *Westphalen*: „*Monumenta inedita rerum germanicarum praecipue Cimbricarum et Megapolensium*“ II. col. 2064. Lipsiae, 1739.

azt feleli: „Vajjon a te feladatod-e ügyeid rendezése, a ki itt nem ígérhetsz magadnak többet egy napnál s a ki csak átmenőben vagy itt? Te nem vagy ura sem magadnak, sem családnak; te magad minden javaiddal családodé vagy, az az elődeidé s utódaidé.“¹

Én sokkal többre tartom ezt a régi felfogást a végrendekezési szabadság modern eszméjénél. A vagyonátruházás alapeszméje a társadalmi rendnek is alapja. S ez esetben a történelem minden időszakában van oly szabály, mely jobb minden másnál s ez az, a melyik legjobban megfelel az igazságnak s legjobban biztosítja mindenkinek boldogulását. E szabályt a tudomány fedezheti föl s a törvényhozó juttathatja érvényre s nem szabad az egyesek akaratának megengedni, hogy esztele nélkül megsértsék.

A régi hindu jog nem ismerte a végrendeletet s az angolok beköltözéséig még ez a fogalom is ismeretlen volt náluk. Csakis azért honosodhatott meg, mert az angol törvények által befolyásolt bírák megengedték.² „Az atheni jog Solonig határozottan eltiltotta a végrendekezést; Solon is csak azoknak engedte meg, kiknek nem voltak gyermekeik.“³ A végrendeletet Spartában is sokáig mellőzték, vagy pedig el is tiltották s csak később, a peloponesosi háború idejében ismerték el. Volt idő, mikor Korinthosban és Thebaeben is hasonlókép történt. Annyi bizonyos, hogy a szabad végrendekezési jogot eleinte nem ismerték el természeti jognak.

¹ Plato «A törvények»-ről XI.

² L. George Campbell kitűnő tanulmányát a Cobden-Club által kiadott kötetben „Systems of Land tenure in various countries“ 172. l. Plutarchos „Solon“ 21.

A XII. Táblás törvény előtti időből nem maradt fenn oly törvény-szöveg, mely eltiltsa, vagy megengedje a végrendekezést, de a nyelv fentartotta annak az időnek emlékét, midőn még nem ismerték, mert a fiút „*suus et necessarius heres*nek nevezték“. ¹ Még akkor is, mikor már megengedték a végrendeletet, a souverain hatalomnak, vagyis a főpap elnöklete alatt a curiákban összegyűlt népnek kellett a végrendelező akaratát szentesíteni. Ennek a legrégibb formája a „*testamentum calatis comitiis*“. Germániában a végrendelet ismeretlen volt — *nullum testamentum*; ² — a barbarok nem is éltek vele csak hódításuk befejezése után a római eszmék és az egyház befolyása következtében, mely utóbbi a vagyonszerzésnek bő forrására lelt benne. ³ A mint Sir Henry Maine mondja, a legelső tekintélyek egyetértenek abban, hogy a végrendeletnek nyoma sincs a germánok írott törvénykönyveinek azon részeiben, melyek a római birodalom területére való behatolásukat megelőző korbeli szokásaikra vonatkoznak. ⁴

Kezdetben a törzs, a község az a collectiv testület, mely a földet birtokolja s az egyes családi közösségek közt kiosztja; később a család szerzi meg a nemzedékek hosszú során keresztül fenmaradó testület jellegét. A családátya csak igazgatja a családi vagyont, s ha meghal — más igazgató lép helyébe. Nincs helye a végrendeletnek, sőt még az egyéni örökösödésnek sem. Később látni fogjuk, hogy ez még most is úgy van a

¹ Fustel de Coulanges „La cité antique.“ 3 kiad. 89. l.

² Tacitus „Germania“ XX.

³ Laboulaey „De la condition civile et politique des femmes“ 90. l.

⁴ Henry Summer Maine „Ancient Law“ 172 l.

délszláv házközösségeknél. Mindenütt ez a törvény uralkodott, a hol ily közösségek álltak fenn s valószínű, hogy e fejlődési fokon minden nép keresztülment.

A végrendekezés annyira nem természeti jog, hogy a jogtörténetben új dolog. Sir Henry *Maine* állítása szerint a rómaiak találták fel. A végrendelet eleinte csak arra szolgált, hogy a vagyont feloszszák; de csak azért, hogy ily formán a család érdekei jobban el legyenek rendezve.

A szokásjog s azok a nagy jogtudósok, kik szellemébe bevezettek, hasonlólag ellenségei a végrendeletnek. E tekintetben a szokásjog alapelve: *örököst nem lehet rendelni*. A hagyományozást csak türték. A türelmes törvény, mondja *Bourjon*, az embernek halálakor bizonyos hatalmat ad vagyona fölött; de a törvény okosabb, mint az ember s nem engedi az általa felállított rendet fölforgatni. Az ember ne forgassa föl az isteni rendet — mondja *Domat*. Minden szokásjog többé-kevésbbé korlátozza a végrendekezést.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

A tulajdon Görögországban.

A római jog korlátlan tulajdon-fogalma Görögországban mindig idegen maradt. Az állam területét az állam tulajdonának tekintették;¹ a polgárokat erre vonatkozólag csak a közérdeknek alárendelt haszonélvezet illette. Innen ered a föld oly gyakori felosztása s a törvény állandó beavatkozása a földtulajdon megoszlá-

¹ „Ἡ δὲ χώρα κοινόν“ *Arist.* „Polit.“ III. 7., 9. és II. 2., 5.

sába. Az ó-kor bölcselei, politikusai, törvényhozói ugyan-
 azt akarták, t. i. hogy minden polgárnak legyen egy
 darab földje s a törvény akadályozza meg a túlságos
 egyenlőtlenség keletkezését. Plato köztársaságában a föld
 az összes polgárok közt egyenlő részekre van osztva.
 Aristoteles, hogy valamennyi polgárnak érdekében álljon
 az ország megvédése, mindenkinek két darab földet
 akarna sorshúzás útján juttatni, az egyiket a város, a
 másikat a határszél közelében.¹ A görög államok leg-
 nagyobb részében találhatunk oly rendszabályokat, melyek
 a földtulajdonbeli egyenlőség fentartását célozták. Leu-
 kádiában teljesen el volt tiltva az öröklött birtok eladása;
 Lokrisban csak akkor engedték meg, ha szükségességét
 bebiztosította az illető; Korinthosban Pheidon törvényhozó
 úgy akarja a jutalékok egyenlőségét fentartani, hogy a
 polgárok számát nem engedi változni. A korinthusi szüle-
 tésű Philolaos Thebae törvényhozója, az örökbefogadás
 szabályozása útján akarja ugyanezt a célt elérni, míg
 chalcedoni Phaleas az által reméli a vagyoni egyenlő-
 séget visszaállítani, hogy elrendeli, miszerint a gazdagok
 adjanak leányaikkal hozományt, de ne kapjanak, a sze-
 gények pedig kapjanak, de ne adjanak.²

Sparta azon korszakban, midőn a történelemben fel-
 tűnik, már túlhaladta a kezdetleges közösség uralmát.
 Úgy látszik, hogy már a törzs — *gens* — közös birtok-
 lásáig jutott. A társadalom fő alkotóeleme a *γένος* volt,
 a mi a *gens* szóval ugyanazonos és megfelel a középkori
 városok *lignés*inek és *Geschlechter*jeinek. Egy-egy oly
 családcsoporthoz ez, melyet a közös leszármazás hagyománya

¹ Arist. „Polit.“ VII. c. VIII. és IX.

² Arist. „Polit.“ II. 4., 4. 3., 7., 9.

az ősatya közös tisztelete s a közösen végzett vallási szertartások egyesítettek. A családi vagyont nem lehetett elidegeníteni. Itt is, mint Judeában, a család fentartása az egész agrártörvényhozás alapja. Ha valamely család egyetlen örököse leány volt, akkor a legközelebbi férfirokon tartozott őt elvenni, sőt e célból még el is kellett válnia. S a férfirokon az ily leányt annak akarata ellen is követelhetette. Elvileg minden örökös egyéni jogcímzen nyerte az örökséget; de a testvérek közt az osztatlan közösség rendszerint fenmaradt s osztozkodás nem történt. „Valamennyi gyermek egy-azon tűzhely körül maradt, — mondja *Jannet*. — A legarravalóbb s többnyire a legidősb testvér a születéséhez fűződő vallásos jellegű kiváltságnál fogva intézte a közösség ügyeit s *ἐπιτο πύρρον*, a tűzhely fentartója szép kifejezésű nevet viselte. Plutarchos „Értekezés az atyai szeretetről“ cz. iratában azt mondja, hogy e közösségek nagy szerepet játszottak a görög népek régi társadalmi helyzetében. Valószínűleg a családi szervezetnek talpköveit alkották. A gyermekek csak kivételesen osztoztak meg. Időfolytán a helyzet megváltozott s ekkor aztán az erőltetett osztozás ellentétbe került azokkal az intézményekkel, melyek mindenikének a családi vagyon megtartása vala célja. Innét származik a görög jognak Cicero által is említett belső lazasága, szemben a római jognak a végrendeletre alapított rendszerével.“¹

A fiúk és fiúszármazottak teljesen kizárták a leányokat mind Athenben, mind a többi görög városokban. A végrendelet itt, valamint az egész hajdani Görög-

¹ L. *Jannet* kitünő tanulmányát. „Les institutions sociales et le droit civil en Sparte“ 1873. E fejezetben főképpen ezt a munkát követjük.

országban ismeretlen volt. Az öröklés rendjét a jog és a társadalmi szükség, nem pedig az egyén önkényes akarata szabta meg. A tulajdon Spartában oly rendezést nyert, mint a hogy a dél-szlávoknál ma is van s volt a középkorban Franciaország földműves osztályánál.

A kezdetleges közösség mély nyomokat hagyott Sparta társadalmi szervezetében. Plutarchos azt mondja, *Lykurgos életében* — XVI. fejt. —, hogy a törzs vénei a gyermek születésekor az állam 9000 részre osztott területéből egy darabot kijelöltek neki. Ez állítás valóságát többen tagadják, mert ebből azt vélik következtetni, hogy öröklések nem fordulhattak elő s a föld közös volt, a mi ellenkezik a megállapított tényekkel. De hiszen a családi tulajdont képezett birtokok mellett igen szépen megállhatott a köztulajdon is, mint a germán Allmend, melyből aztán mindenki kapott részt.

Spartában volt nagy kiterjedésű közbirtok, melynek termése részben a közös étkezés ellátására szolgált. Itt is, mint a többi görög államok legnagyobb részében, az erdőket és hegyeket foglalta magában.¹ Ezek a közlakomák, *syssitiák*, melyeknél tizenötönként ültek egy asztalnál, képezték *phyditiák* vagy *andriák* neve alatt a polgári és politikai szervezet alapját s csaknem minden görög államban el voltak terjedve. Közgazdasági jelentőségek nem volt mindenütt egyforma, hanem a város jövedelmétől függött. Spartában minden polgár köteleztetett bizonyos számú μέδιμονος (mérték) olajat és árpát

¹ L. *Herodotos* l. IV. 57. *Pausanias* lib. III. 20. *Plato* a „Törvényekről” I. I. A krétai városok közföldjeiket a rabszolgák külön osztálya által műveltették s e földek termését használták fel a közös étkezésre. Így legalább arról gondoskodtak, hogy a polgároknak legyen mit enniök.

adni hozzá. Aristoteles szerint a *phyditiák* Krétában hattak legjobban közre az egyenlőség fentartásában.

Grote és más történetírók kétségbevonják, a mit *Plutarchos* feljegyzett, hogy t. i. *Lykurgos* 9000 részre osztotta volna a földet. A részleteket illetőleg foroghatnak fenn kétségek, de maga a felosztás megfelel az ókori politika szellemének. Úgy látszik, egy felosztást Kr. e. 1000 évvel, az állam alapításakor, s egy másikat Messenének *Polydoros* által történt meghódítása alkalmával (700. év. Kr. e.) foganatosítottak. Akármint történt legyen is a dolog, *Aristoteles* azt a szemrehányást teszi a spartai törvényhozóknak, hogy nem gondoskodtak a létfenntartási viszonyok egyenlőségét hatásosan biztosító rendszabályokról. A lakosság szegényekre és gazdagokra oszlik — mondja ő —, az egész gazdagság néhány ember kezében van összehalmozva, kiknek roppant vagyonuk van. *Aristoteles* szerint az ingatlan vagyon összpontosítása annyira ment, hogy III. *Agis* korában egész *Lacedemonia* száz ember tulajdonává lett. A népeség rohamosan csökkent. A fegyverviselők száma, mely hajdan 10,000-et tett, *Aristoteles* idejében 1000-re, *Plutarchos* idejében 700-ra szállt alá. *Aristoteles* nem talált más eszközt az állam hanyatlásának megakadályozására, mint a föld felosztását s a birtokegyenlőség visszaállítását. A szegények és gazdagok közti harez már kitört abban az időben, mikor a *Stagyrai* ezeket megírta. Előadása szerint több városban ily esküt tettek a gazdagok: „*Esküszöm, hogy a népnek ellensége fogok lenni s mindenben lehetőleg kárára fogok törekedni*“.¹ A királyok Spartában, valamint sok más görög államban is, a nép élére

¹ „Polit.“ t. VIII. 7.

álltak az arisztokráciával szemben, a mi demokratikus és szocialisztikus cezarizmus volt. Agis a föld felosztását akarta, de megölték. Kleomenes (238—222 Kr. e.) végrehajtotta a népnek kedvező programot: az adóságok eltörlését, a javak felosztását s a politikai jogok megadását mindazok részére, kik ezektől megfosztattak. Lakoniát úgy osztották fel, hogy 15,000 részt a periökök, 4500-at a polgárok kaptak. Kleomenest a külső háború megbuktatván, utána más hasonló „*tyrannusok*“ következtek, kik a népkegy megnyeréseért folytatták a gazdagok elnyomását. Sparta közgazdasági története, mely a többi görög államokban ismétlődik, nagyon hasonlít Rómához. Míg az egyenlőség fenmarad, mert az egyes családok megtartják birtokaikat, a politikai szabadság is fenmarad. Mikor pedig a gazdagok harácsolják össze a földbirtokot, elkezdődik az osztályok harca s a zsarnokság megalapításával s az állam bukásával végződik.

Aristoteles politikájában nagyon röviden foglalja össze Görögország gazdasági történetének végeredményét. „Előtők (a törvényhozók előtt) legfontosabbnak tünt föl a tulajdonnak szervezése, mint a mely szerintök minden forradalom forrása. Chalcedoni *Phileas* állította fel legelőször azt az elvet, hogy a vagyoni egyenlőség feltétlenül megkivántatik a polgárok közt.“ Való igaz, hogy a demokrácia társadalmi forradalomra vezet, ha nagy a vagyoni egyenlőtlenség; mert a kinek szavazata van, tulajdont is akar magának. A demokratikus intézmények csak akkor adnak nyugalmat az embereknek, ha mint Svájcban, vagy az ősidőkben, egyszerűek az erkölcsök s a létfenntartási viszonyok nagyon egyformák.

A többi görög államban ugyanazt a fejlődési folyamatot találjuk, mint Spartában: az ingatlan tulajdon

kevés kézben halmozódott össze, az egyenlőtlenség nőttön-nőtt, a földművelést rabszolgák végezték, kiknek száma mindjobban szaporodott, végül pedig az elnéptelenedés következett be. Mikor Görögország római provinciává lett, pusztasággá változott, melyben a nyájak barangoltak keresztül-kasul s a vadállatok a templomok és városok romjaiban bujtak meg. Kr. u. az első században az egész lakosság alig tudott 3000 jól fegyverzett katonát kiállítani, a mennyit Megara egyedül küldött a plataei csatába. A görög demokrácia alapját az egyenlőség adta meg s romlását az egyenlőtlenség okozta.¹

HUSZONHATODIK FEJEZET.

A tulajdon Rómában.

Az egyéni, kizárólagos földtulajdont először a rómaiak alapították meg, miután keresztülmentek a két egymásután következő fejlődési fokon: a falusi közösségen és a családi (ház-)közösségen; s e tárgyra vonatkozólag oly elveket fogadtak el, melyek magánjogi törvényeinknek ma is alapját képezik. De alig hogy megalakul a

¹ L. Karl *Bücher* rendkívül tanulságos könyvét: „Die Aufstände der unfreien Arbeiter“ 1874. IV. fejr.

Görögország elnéptelenedése. „Említsük fel azt az elnéptelenedést, azt az emberhiányt, mely napjainkban egész Görögországban érezhető, mely pusztává teszi városainkat, parlaggá földjeinket, a nélkül, hogy folytonos háborúk, vagy oly csapások, mint például dögvész, mértékén ki erőnket“. *Polybius* „Hist. gen.“ I. XXXVIII. 4., 79. *Strabo* I. VIII. és IX. *Pausanias* I. VII., VIII., IX. *Plutarchos* azt állítja, hogy az ő korában egész Görögország nem tudta volna azt a 3000 hoplitát kiállítani, a mennyit Megara küldött a plataei ütközetbe Τῆς Ἐλλάδος τῆς Ἐρημίας, De defectu oraculorum. VIII.

quiritárius-tulajdon, már is fenyegeti hatalmas kapzsisága által a demokratikus intézményeket és a köztársaságot. Hiába akarnak neki gátat vetni: a nagybirtok elnyeli a kicsit. Róma gazdasági története alapján véve nem egyéb, mint a *quiritárius*-tulajdon megkaparítására törekvő felek közt lefolyt küzdelem rajza.¹

Az ó-kor bölcsei és törvényhozói tapasztalatból nagyon jól tudták, hogy a politikai egyenlőség és szabadság csakis a létfenntartási viszonyok egyenlősége alapján állhat fönn. Aristoteles „Politiká“-ja sok oly eszközt sorol fel, melyek által a görögök ezeket fenn akarták tartani. Majd az egy-egy polgár által birtokolható vagyont maximumát állapítják meg; majd elidegeníthetetlennek nyilvánítják az ingatlant, hogy összehalmozódásukat megakadályozzák; majd az által enyhítik az egyéni tulajdont, hogy az összes polgárok élelmezésére közétkezéseket rendeznek; mindez az egyenlőtlenség ellen folytatott örökös küzdelem.

A mint Aristoteles bámulatos elmeéllel mondja: „Az egyenlőtlenség minden forradalom kútfeje“. ² Böckh szerint Görögországot a szegények és gazdagok közti harc döntötte végveszélybe.³ Mig a földtulajdon megtartotta közös jellegét, addig az egyenlőséget az időnkénti újrakiosztás szülte, mint ezt most is látjuk Oroszországban. Ez az aranykor, melynek emlékét a régiek megőrizték

¹ L. G. *Arendt* érdekes tanulmányát: „Du régime de la propriété territoriale considérée dans ses rapports avec le mouvement politique.“ Szemelvények a löweni kath. egyetem irodalmi társulatának dolgozataiból. (Choix des mémoires de la société littéraire de l'Université catholique de Louvain.“ 2. III.)

² „Politika“ v. 1.

³ „Staatshaushalt. der Athen.“ I. 201. l.

s mely eszményképök maradt. Még később is szűk korlátok közé szorult az egyenlőtlenség, midőn mindenik család külön élt a maga elidegeníthetlen és oszthatlan közös birtokán, mint Judeában vagy a régi Görögországban és Itáliában, abban a korban, melyben a γένος — gens — még megtartotta eredeti jellegét. De mikor Rómában kifejlődött a quiritarius, vagyis egyéni, kizárólagos s határtalan növekvésre képes tulajdon, nem foganatosítottak semmi, a görögök által kigondolt rendszabályt a végre, hogy terjeszkedésének gátat vessenek; sőt ellenkezőleg, gyarapodására az új hódítások mind óriásibb területeket szolgáltattak. Így növekedett az egyenlőtlenség folyton-folyvást s először tönkretette a köztársaságot, azután pedig az egész római világot. Fölöttébb röviden összefoglaljuk azokat a kísérleteket, melyek rohamos fejlődésének megakadályozására történtek.

A legtekintélyesebb írók azt hiszik, hogy Latiumban a föld eleintén a törzs közös tulajdonát képezte. Igaz, hogy Róma történetének kezdetén a polgárok magántulajdonában álló földeket — *agri privati* — is találunk, de nagy kiterjedésű földek a nép közös tulajdonát képezték: *ager populi*, *ager publicus*; s így, a mint egy előbbi fejezetben már láttuk is, a magántulajdon nem volt jelentékeny, csak annyit foglalt magában, a mennyi a házhoz, udvarhoz, kerthez megkívántatott, vagyis két *iugerumot* (holdat). A *herediumot* épp úgy, mint a spartaiak jutalékát elidegeníthetlennek tekintették, mert a család fészke vala s egész a köztársaság végeig szegyenek tartották eladni.¹

¹ *Schwegler* „Römische Gesch.“ Tübinga 1856. II. 444. l. és *Moritz Voigt* „Die bina jugera“. „Rhein. Muzeum für Philol.“ 1868.

A *heredium* nem volt elég egy család eltartására; ¹ a többi az *ager publicus* egy-egy részletének hasznosításával kellett megszerezni, melyre kiküldték nyájaikat, mert kezdetben ezek képezték a fővagyonot. Ez az agrárrendszer hasonlít a mai Oroszországban s a régi Germániában divóhoz, hol az örökölhető tulajdon terjedelme körülbelül megfelelt a római *heredium*nak. Csak azt nem találjuk fel a rómaiaknál, hogy a közös tulajdont időnként úgy újra osztották volna, mint a germánoknál és az oroszoknál. Ez a szokás, mely hajdan Itáliában szintúgy divott, mint más népeknél, nem hagyott nyomokat a történelemben.

Az *ager publicus* mindaddig szabad foglalás tárgyát képezte, mint Jávában és Oroszországban is, míg az egyenlőség biztosítása végett a felosztást be nem hozták. A *populus* minden tagja, vagyis minden patricius, azt a területet foglalhatta el az *ager publicus* használatban nem álló részéből, a melyiket akarta és csupán az alatt a feltétel alatt, hogy alkalmazkodnak a foglalás e módját illetőleg előírt szabályokhoz. ² De e foglalás nem adott tulajdont, hanem csak elvileg akármikor visszavonható birtokot, a mely akármily hosszú ideig tartott is, soha sem változhatott át — *ex jure quiritium* — teljes tulajdonná. De a patriciusok tényleg megtartották az általok használt földeket, mert nem volt határozott idő megállapítva, melynek eltelte után vissza kellett volna szállniok a közösségre.

¹ A *bina jugera* Mommsen szerint nem adhatott többet 800 kilo gabonánál, sőt egy-egy évre csak 400 esett, mert a földnek minden második évben nyugodnia kellett.

² A bizonyítékokat l. *Mainz* „Cours de droit romain“ 14. és 32. l.

A patriciusok által ily módon elfoglalt földek oly nagy kiterjedésűekké lettek, hogy azok egy részét a *clientes*nek, *precario*, vagyis kérésükre s a termés egy részeért, odaadták. Később, midőn szerencsés háborúk folytán a rabszolgák száma megsokasodott, azokkal műveltették *ager publicus*-beli részeket. Jogot nyertek a közlegelőkön — *pascua publica* — nyájaikat legeltetni bizonyos illeték fejében, mely alól csakhamar felszabadították magokat. A plebejusoknak épp úgy, mint a *Mark*ban lakó *Hintersassen*eknek, nem lehetett foglalni a közvagyonból, hanem időnként földet osztottak ki nekik s úgy látszik egy-egy jutalék rendszerint 7 *jugerumból* állt.¹ A plebejusok nagyobb jutalékot nyertek, mint a patriciusi *bina jugera*, mert egész család eltartására szolgál, míg a heredium *bina jugerája* csak a lakást és tartozékait foglalta magában; a szántóföldet és a legelőt az *ager publicus*ból kapták. Minthogy a hajdankorban a mezőgazdasági tevékenység adta a jöllét egyetlen forrását, szükséges volt, hogy minden embernek legyen egy darab földje, a melyből megélhessen s az időszaki újraosztás hiányában, mely a germán és szláv közösségben fenntartá az egyenlőséget, Rómában mindig új földek kiosztásához kellett folyamodni, melyeket azonban a plebejusoknak nem sikerült megtartaniok.

A történetírók által gyűjtött hagyományok szerint Romulus maga eszközölt egy földkiosztást. A területet a három törzs között három részre osztotta. Minden törzs *curiákra*, minden *curia* *centuriákra* oszlott.

¹ L. Mainz „Cours de droit romain“ 50 l. Varro „De re rustica“ I, 2., 9. Titus Livius V. 24., 30. Plinius „Hist. Nat.“ XVIII. 3., 4. Columella „De re rustica“ I. 3.

A centuria, mint az angolszász *hundred*, 100 harezost, vagy családfőt foglalt magában s ezek mindenike két hold földet kapott. A pun háborúk előtt *Varro* tudósítása szerint („*De lingua latina*“ 55) minden tulajdon két holdból állott. A monda szerint *Romulus* ennyit szabott ki minden polgárnak. Halycarnassusi *Dionysius* megjegyzi, hogy *Romulus* egy részt istentiszteleti célra tartott vissza, a másik rész pedig állami vagyon maradt; ez a rész sokkal nagyobb volt. *Cicero* előadása szerint *Numa*, *Tullus Hostilius*, *Ancus Martius* *viritim*, azaz fejenkénti kiosztást rendeztek. *Viritanus ager dicitur*, mondja *Festus*, *qui viritim populo distribuitur*. *Servius Tullius* megparancsolja, hogy a kik közföldeket kerítettek hatalmukba, adják vissza azokat; ellenben a birtoktalanoknak hét jugerumot adott „azon célból — a mint a halycarnassusi *Dionysius* által szájába adott beszédben mondja, hogy ezután ne a más földjeit műveljék a plebejusok, s így bátrabbak legyenek a haza megvédésében.“

A köztársaság uralma alatt is folyton fennmaradt az a törekvés, hogy a föld megtartassék a plebejusok kezében. *Spurius Cassius* 486 Kr. e. azt indítványozza, hogy a hernicusoktól elfoglalt földet a plebejusok közt oszszák ki; de ezt a javaslatot, melyet *Titus Livius* az első agrár-törvénynek: *Tum primum lex agraria promulgata est*,¹ életével fizette meg. Néhány évvel utóbb

¹ Az agrártörvényekre vonatkozólag l. „*Römische Rechtsgeschichte*“ von A. F. *Rudorff* 38. l. dr. *Wilhelm Ihne* „*Forschungen auf dem Gebiete der Römischen Verfassungsgeschichte*“ 75. l. *Ihne* kimutatja, hogy ha a plebejusok mindig el voltak adósodva a patriciusokkal szemben, azt nem az okozta, mintha pénzt vettek volna tőlök kölesön, hanem, hogy földet kaptak tőlök oly szolgáltatások fejében, melyeket kép-

Icilius kivívta az Aventinus-hegyen levő földek felosztását: *Lex Icilia de Aventino publicando*. Antonin Macé számítása szerint a Spurius Cassiustól Licinius Stolóig terjedő időszakban (404—376 Kr. e.) 28 tribunusi javaslatot terjesztettek elő a nép javára eszközendő földkiosztás tárgyában; de a patriciusok mindeniket megbuktatták, vagy eredményüket meghiusították. A folytonos háborúk mindinkább tönkretették a kisbirtokosokat s egyúttal kedvező hatást gyakoroltak a föld és vagyon összehalmozódására is, mert a legyőzöttektől elvett földek folyton szaporodtak s ezeket a patriciusok kerítették hatalmukba s a rabszolgákká lett legyőzöttekkel műveltették.

A hírneves liciniusi törvények azt czélozták, hogy végre gátat vessenek az egyenlőtlenség fokozódásának, megakadályozván a szabad emberek már megdőbbségre jutott romlását. A *Lex Licinia* megtiltotta, hogy valaki az *ager publicus*ból 500 holdnál többet birtokolhasson: *ne quis plus quam quingenta iugera agri possideret*, mondja T. Livius VI. 35. Appianus görög történetíró feljegyezte a törvény egyéb óvó rendszabályait is. Az *ager publicus*on senki sem legeltethet többet 100 nagy darab jószágnál, a saját földjén pedig 500 darab juhnál. Mindenki

telenek voltak teljesíteni „Römische Alterthümer“ Ludwig Lange-től I. k. 140., 521. l. L. a „Corpus inscriptionum latinarum“ első kötetét is: „De agro publico populi romani“ Mommsentől. Laboulaye: „Le lois agraires chez les Romains, „Revue de legislation“ II. k. 385 és III. k. I. és mindenekfölött „Histoire de la propriété du domain public et des lois agraires chez les Romains“ Antonin Macé-től „Traité de la possession d'après les principes du droit Romain“ Savigny-től ford. Jules Reving, Brüssel 1848. „Recherches sur le droit de propriété chez les Romains sous la république et sous l'empire“ Giraudtól. „Histoire romaine“ Niebuhr-tól, ford. Golbery, W. Drumann „Die Arbeiter und Communisten in Griechenland und Rom“.

köteles bizonyos számú szabad embert eltartani. Az a föld, melyet az 500 jugerumnál többel bírótól elvesznek, a szegények közt osztandó ki.

Egyidőre a köztársaságot megmentette a föld helyesebb felosztása, mely megszorította a szabad birtokosok és katonák számát. A történetírók egyértelműen dicsérik a liciniusi törvények jó hatását. „A Licinius-féle törvényeket követő század folyamán — mondja *Laboulaye* — Róma katonasága kimeríthetlenné látszott. Varro, Plinius, Columella folyton a köztársaság e szép napjaira hivatkoznak, mint oly időre, mikor Itália mind földje gazdagsága, mind lakosai száma és jólléte által valóban hatalmas volt; az 500 holdas törvényt mindig tisztelettel emlegetik, mert először ismerte fel a bajt, s kísérelte meg a gyógyítást, föltartóztatván azoknak a túlságos nagy birtokoknak, *latifundia*, keletkezését, melyek elnéptelenítették Itáliát és Itália után az egész birodalmat.“ („Des lois agraires chez les Romains“ Nro. 35.) Szerencsétlenségre Macedonia meghódítása után a liciniusi törvény rendelkezéseit nem igen alkalmazták. 338-ban, a latinok legyőzése után, hét jugerumos részleteket, Pyrrhus legyőzése után szintén hét-hét holdat osztottak ki a plebejusok közt.

Kevéssel az első pun háború után C. Flaminius tribun azt követelte, hogy a nemrég a galloktól elhódított földeket osszák ki a plebs tűrhetetlenné vált nyomorának enyhítésére. A kisbirtokosok eltűntek s földjök a *latifundiumokat* gyarapította s mezei munkára többé nem alkalmaztak szabad embert. A külső háborúk folytán potom áron lehetett rabszolgákat vásárolni s a szabad emberek nem versenyezhettek velök; ezek dolog nélkül, gabona-kiosztásból éltek s szavazatukat, tanúságukat

adták el. A földművelés helyére az állattenyésztés lépett,¹ s a gabonát Sziciliából és Afrikából hozták, mint e tartományok adóit.

Tiberius Gracchus nagyjából újra felelevenítette a Lici-nius-féle törvényt.² Minden családatya, és pedig ezúttal teljes tulajdonul, 500 jugerumot kapott a közföldből s minden gyermek után 250 holdat. Azokért a földekért, melyeket egyesek kénytelenek voltak visszaadni, az általok eszközölt földjavítások fejében kárpótlást kaptak. Az állam a visszavett földeket a szegényebb polgárok közt tartozott kiosztani s ezeknek nem lehetett többé a magok részét eladni. E törvényt megszavazták de a végrehajtás alkalmával nagyobbrészt kijátszották. Cajus megújította; de nem több sikerrel. Csaknem lehetetlenség számba ment, hogy az állam birtokába vegye az oly régóta bitorolt s a magántulajdonnal összezavart földeket. Ez csak óriási erélylyel lett volna elérhető s ha biztos támaszuk lett volna e törekvéseknek. Tudjuk mily ügyesen, hol ravaszságot, hol erőszakot használva, sikerült a patriciusoknak a Gracchusoktól, a legnagyobb polgároktól s legélesebb látású politikai szellemektől, kiket valaha Róma szült, megszabadulniok.

¹ *Varro* II. 10. *Caecilius Claudius*, daczára, hogy a polgárháborúk alatt nagy veszteségeket szenvedett, halálakor mégis 3600 pár ökröt s 257,000 darab egyéb jószágot hagyott hátra (*Plinius* XXXIII. 47.)

² Ki ne emlékeznék arra a nagyszerű beszédre, melyet *Plutarchos* ad szájába? Miután elmondta, hogy Itáliában napokon keresztül lehet utazni, míg szabad embert találhatunk, így kiált föl: A vadállatoknak van menedékhelyük, vagy odujok, hol meghúzódhatnak; s azoknak, kik Itáliát vérök hullásával védelmezik, nincs egyebök mint a nap fénye és a levegő, melyet belehelnek; ház, állandó lakás nélkül bolyongnak ide-oda nejjekkel s gyermekeikkel.

Csakhogy Róma megmentésére *egy* agrár-törvény nem is lehetett elegendő. Oly rendszabályok egész sorozatára s oly kitartó politikára lett volna szükség, melyeknek célja a nagybirtok elleni harc s a kisbirtok visszaállítása lett volna. De sajnos, a hódítások mindig új földeket s megmunkálásukra új rabszolgákat juttattak a gazdagok kezére s így lehetetlenné vált a latifundiumok szaporodását megakadályozni.

A patriciusok a Gracchusok halála után 121. és 100. évek közt három agrár-törvényt fogadtattak el, melyeket *Appianus* ismertet meg velünk. Az első a Gracchus-féle törvényekkel ellentétben, mindenkinek megengedi, hogy eladja a közföldből kapott jutalékát. Ennek aztán az lett a következése, hogy a szegények eladták a magok részét, melylyel gyakran nem is tudtak mit csinálni s a gazdagok lassanként az egész *ager publicus*t hatalmukba kerítették. A második törvény eltiltotta a közföldeknek minden újabb felosztását: e szerint az akkori birtokosok kezében kellett maradniok bizonyos járadék fizetése mellett, melyet aztán a polgárok közt kellett kiosztani; a föld helyett, mely munkára készítette volna őket, pénzbeli alamizsnát adtak nekik, mely az államkincstár költségén, henye életet engedett. Végre a harmadik törvény a járadékot is eltörli; úgy hogy a Gracchusok törvényéből csak egyetlen, az arisztokráciára nézve kedvező rendelkezés maradt fenn, az t. i.: mely az *ager publicus* birtoklását tulajdonná változtatta át. Megkísérelték azt is, hogy az agrár törvényektől függetlenül az által állítsák vissza a kisebb birtokos-osztályt, hogy polgárokat és katonákat telepítettek a meghódított földekre. Midőn 422. Kr. e. Labiciban, Latiumban gyarmatot alapítottak, 1500 plebejus családfőt küldtek oda, kik

mind megkapták a *bina jugerát*; *Livius* IV. 47. 5. 89 évvel később a Tèrracinába küldött 300 gyarmatos ugyan ily jutalékot kapott (*Liv.* VIII. 21. 11) s azt az elvet mondták ki, hogy a meghódított földekből az összes plebejusoknak ki kell adni a *bina jugerá-t*;¹ 385-ben 2000, Latricumban, Latiumban letelepített gyarmatos fejenként $2\frac{1}{2}$ jugerumot kapott (*Liv.* VI. 16. 6.); 392-ben a volscusok földjén települt 3000, $3\frac{7}{10}$ jugerumot. (*Liv.* V. 24. 4.) s Veji meghódítása után, a mi Róma területét megkészserezte, a tanács minden telepesnek hét jugerumot adott (*Liv.* V. 30. 8.). *Plinius* beszéli, hogy Manlius Curius consul, miután a sammitákat legyőzte, mindazokat, kik hét holddal meg nem elégedtek, veszedelmes polgároknak bélyegezte, *perniciosum intelligi civem cui septem jugera non essent satis*. („*Hist. Nat.*“ XVIII. 4.). 200-ban Scipiónak, Carthago legyőzőjének, visszatérte után újra földeket osztottak ki a katonák közt.

Apuleius Saturninus tribun 100. évben oly törvényt vitt keresztül, mely a római polgároknak adja Gallia Cisalpinának a cimberektől visszahódított földjeit. Ugyanő 100 jugerumot ígért Afrikában Marius veteránjainak. De úgy látszik, hogy e törvényt nem hajtották végre. Marius megelégedett azzal, hogy 14 jugerumot adott katonáinak mondván: „Isten ments, hogy legyen római polgár, kinek nem elég annyi föld, a mennyiből megélhet“.

Servilius Rullus tribun 65-ben új agrár-törvényt indítvá-

¹ *Livius* VI. 36. II. „Auderentne postulare patres ut eum bina jugera agri plebi dividerentur, ipsis plus quingenta jugera habere licere ut singuli prope trecentorum civium possiderent agros, plebeio nomini vix ad tectum necessarium ad locum sepulturae suus pateret ager.“ *Siculus Flavius* edit. *Lachm.* p. 153.: „Antiqui agrum ex hoste captum victori populo per bina jugera, partiti sunt“.

nyozott, melyet Antonin *Macé* nagyon igazságosnak és jól szerkesztettnek tart.¹

Rullus elkobzás nélkül akarta visszaállítani az állami közföldeket. Azt indítványozta tehát, hogy e czélból adják el a legyőzöttektől Ázsiában, Afrikában és Görögországban elvett földeket, s a befolyó áron Itáliában vásároljanak a polgárok közt kiosztandó földeket. Cicero e javaslatot ránk maradt beszédeiben, melyek az ékesszólás remekművei, megtámadta, s a *rogatiót*, vagyis törvényjavaslatot visszavonta Rullus. Három év múlva Cicero támogatta a Flavius által beterjesztett javaslatot, hogy gyarmatok (telepek) alapítása végett földeket kell vásárolni, de nem fogadták el. Caesar magáévá tette a Gracchusok és Rullus eszméit. *Dio Cassius* azt mondja, hogy ő új virágzásra akarta juttatni a földművelést, ismét benépesíteni a *latifundiumok* által elnéptelenített Itáliát, kivonni Rómából a henyé és éhes tömeget az által, hogy földet oszt ki neki s földtulajdonos parasztesaládok teremtése által fel akarta tartóztatni az elnéptelenedést. E végre oly törvényt vitt keresztül, mely az összes, több mint három gyermekkel bíró szegény polgárok közt osztotta ki a közföldet, főképen az eddig bérbeadott Campaniabelieket.

A közföldek elégtelenségén úgy akartak segíteni, hogy a Pompejus hódításaiból hozott pénzen magánföldeket vásároljanak. *Suetonius* előadása szerint e törvényt végre s hajtották s 20,000 családfő kapott földet, később 80,000 colonusnak adott Pompejus földeket. A köztársaság vége felé Sulla, Caesar, Antonius, Octavianus katonáikat, kiknek

¹ „Hist. des lois agraires“ V. L. még *Zeyss* „Die Umtriebe des P. Servilius Rullus“ és *Drumann* „Gesch. Roms“ III 148. l. V. 431. A szerző kimutatja, hogy a törvény igazi szerzője Caesar.

hatalmukat köszönhették, úgy jutalmazták meg, hogy a legyőzöttek vagyonát és földjeit köztük kiosztották; csakhogy e törvényeknek már nem volt közgazdasági jellegök. Mindazáltal azt eredményezték, hogy a polgárháborúk alatt lerombolt városok újra benépesedtek s új telepítvények alakultak. A császárok is igyekeztek a birtokosok számát szaporítani. Augustus minden tartományba küldött gyarmatosokat és Itáliában 28 coloniát alapított. Egyetlen évben, Kr. e. 30-ban, 120,000 veterán kapott földet. Még Nero is ezt a politikát folytatta.

Macé azt állítja, hogy a polgárok részére történt földosztások, valahányszor komolyan végrehajtották, a legjobb eredménnyel jártak s az arisztokrácia midőn ezeknek ellenszegült, saját és a birodalom romlását idézte elő.

Plinius bámulatos elmeéllel néhány rövid szóval azt mondja: „*Latifundia perdidere Italiam jam vero et provincias*“. („Hist. Nat.“ XVIII. 7.) Itáliát a rabszolgáknak szolgáltatták ki és megszűnt az ekevas uralma. Néhány pazar nyárilak és roppant legelők foglalták el annak a változatos földművelésnek helyét, melyet latin, samnit, etrusk, campaniai kisbirtokosok űztek s mely annyi virágzó községnek nyújtott megélhetést.

Hogy a római csőceselék megélhessen s az előkelők folytathassák fényűzésöket, ki kellett fosztogatni a meghódított országokat. Praetorok, proconsulok, közbérlők, mint ragadozó madarak csaptak le a tartományokra, s hogy fentarthassák a római tunyálkodást, tönkretették azokat. A szabad polgárok eltűntek. A római világ, melyet a szó szoros értelmében fölfalt saját pénzarisztokráciája, idegenekből és barbárokból álló hadseregének játékszerévé lett. A katonák *pronunciamentói* döntötték el a birodalom sorsát. Mikor a germánok vándorlása meg-

kezdődött, a városok és vidékek lakosaik nagyobb részét már elvesztették.

A vagyon összehalmozódása a köztársaság kezdete óta folyton fokozódott, vége felé pedig rohamosan növekedett. Cicero nem tartozott a leggazdagabb polgárok közé és mégis több villája volt, melyek közül csak az egyik 350,000 sestertiusba (750,000 frank) került.

Midőn L. Marcius Philippus tribun keresztülvitte agrártörvényét, azt mondá, hogy nem található 2000 oly polgár az államban, kinek birtoka volna, *non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* (Cicero „De officiis“ II. 22.) Crassus-nak, a triumvirek egyikének, sok római házon kívül, még 200 millió sestertiusra becsült földjei voltak s neje, Caecilia Metella, a *via Appiá-n*, abban a pompás sírboltban van eltemetve, melyet a középkorban erősség gyanánt használtak. Az Augustus idejében tartott első népszámlálás alkalmával megállapították, hogy egy római polgárnak, Claudius Isidorusnak 4,116 rabszolgája, 60 millió sestertiusa, 360,000 jugerumja és 257,000 darab juha volt. (*Plinius* „Hist. Nat.“ XXXIII. 9.)

Afrika fele hat ember tulajdonában állt, mikor őket Nero megfojtatta. *Pliniustól* tudjuk, hogy más provinciákban az egész *ager publicus-t* néhány család birtokolta és *Dio Cassius* (LVI. 29.) feljegyezte, hogy az egész thraciai Chersonesos Agrippa tulajdona volt. Egy, hat római mérföldet tevő vízvezeték mindössze tizenegy birtokot szelt át, melyek nyolcz tulajdonos birtokában voltak! *Seneca* (49. levelében) így szól: „Ez mégis borzasztó! Az oly föld, melyen hajdan egész nemzet élt, nagyon kevés már egyetlen tulajdonosnak! Hol fogtok már szántani ti, kiknek szűk egy tartomány határa?

A folyók egy embernek folynak és roppant síkságok, melyek hajdan hatalmas királyságok valának, néhány ember kezeiben vannak“. *Petronius* „*Satiricon*“-jában, melyet Nero alatt írt, van egy hely, mely képet ad a latifundiumok kiterjedéséről. „Aug. kalendája előtti 7-dik napon a cumesek földjén, mely Trimalechioné, 30 fiú és 40 leány született. Letakartak és behordtak 500,000 mérő gabonát. Az istállókban 500 igavonó ökör találatott. Ugyanazon napon 10 millió sestertiust tettek be a pénztárba, mert nem tudták elhelyezni“. *Appianus* tökéletes rajzát adja a latifundiumok keletkezésének. (Bell. civ.“ I. 7.) „Amint a rómaiak Itália egy-egy részét meghódították, az elfoglalt föld egy részét magoknak vették el; a művelés alatt álló területet gyarmatosoknak osztották ki, vagy bérbe adták, míg a gyakran nagy kiterjedésű műveletlen részt nem osztották föl, hanem annak engedték át, a ki vállalkozott megművelni s érte a termés tizedrészéből s a gyümölcs ötödéből álló százalékot fizetni. Szaporítani akarták azt a türelmes és bátor itáliai fajt, hogy sok katona-polgára legyen az államnak; csakhogy annak éppen ellenkezője történt, a mit vártak: mert a gazdagok, e roppant nagyságú területek legnagyobb részének urai, hosszas birtoklásuk által bátorítva, vagy szép szerével megvásárolták, vagy erőszakkal elvették szegény szomszédaik tulajdonát s óriási uradalmakká változtatták. Munkások és pásztorok gyanánt rabszolgákat alkalmaztak. A katonai szolgálat elvonta a szabad embereket a földműveléstől s a rabszolgák, kik nem katonáskodtak, helyettesítették őket s tették jövedelmezővé e birtokokat. A gazdagok határtalan kincsekre tettek szert, a rabszolgák száma pedig nagyon felszaporodott; de az itáliai faj az adók, nyomor

és háborúk által elpusztítva letűnt. A szabad embernek a tétlenségben kellett elvesznie, mert a rabszolgák által művelt föld egészen a gazdagok kezében volt, kik nem akartak tudni róla“.

Mindent összefoglalva azt látjuk, hogy kezdetben Itáliában a falusi közösségek nagyszámú népességet tápláltak, mely demokratikus és szabad intézményeket élvező jogosultakból, földművesekből és harezosokból állt. Rómában megszületik a korlátlan egyéni tulajdon, a *dominium quiritarium* s ennek alapján hatalmas földbirtokos arisztokrácia fejlődik ki. Ez lassanként hatalmába keríti az *ager publicus*-t, a közvagyon, mely az őskori *Mark*-ot képviselte. A folytonos hódítások lehetővé tették, hogy mindig új földeket s azok művelésére új rabszolgákat szerezzen, s így gazdagsága és hatalma mindinkább gyarapodott. Hiába kísérlettek meg az agrártörvények segítségével visszaállítani a régi kisbirtokos osztályt. A rabszolgák által művelt nagy birtokok mellett nem volt számukra hely, mint a hogy az amerikai Unio déli részében szintén nem élhetett meg a kisbirtok, a négerek által művelt nagy telepítvények mellett. A plebejusok megszerezték ugyan a politikai jogokat, de mint-hogy nem értettek hozzá, hogyan kell ezeket tulajdonszerzésre felhasználni, nem sokára csak annyi hasznát vették szavazati joguknak, hogy eladhatták. A tulajdonnak néhány kézben való összpontosítása, a rabszolgák számának szaporítása folytán elzárta a vagyonosodás természetes forrását, a szabad és felelős munkát s mikor megsemmisítette a földműves-birtokosoknak azt az erőteljes osztályát, mely kitűnő polgárokat s katonákat adott és Rómának a világuralmat szerezte meg, egyúttal a köztársasági intézmények alapjait is lerombolta.

„*Latifundia perdidere Italiam*“, a római birodalom föltartóztathatlan hanyatlása igazolja e mondást, mely a letűnt századokon keresztül mint intő szózat hangzik a modern társadalmak felé.¹ A francia forradalmat s az európai szárazföld legújabb törvényhozási alkotásait az a szellem hatotta át, mely a Licinius és a Gracchusok törvényeit sugalmazta: földtulajdonosokból álló népet akartak teremteni; a kezdetleges közösségek is ily hatást gyakoroltak. Ma, a mindnyájunkat magukkal ragadó demokratikus mozgalmakkal s a munkásosztályt igazalomban tartó egyenlősítő törekvésekkel szemben csak úgy kerülhetjük el a katasztrófákat s úgy menthetjük meg a szabadságot, ha oly szervezetet leszünk képesek kitalálni, mely az összes munkaképes polgárokat földhöz, vagy ipari tulajdonhoz segíti.

¹ Bruno *Hildebrand*, a kiváló német nemzetgazda, következőleg foglalja össze egyik tanulságos értekezésében az ókori földtulajdon megoszlását: „Az ókor mezőgazdasági története azt mutatja, hogy az összes régi törvényhozók arra a célra törekedtek, mely szerint mindenkinek biztosítsanak némi ingatlan birtokot s minden család részesüljön a földtulajdon előnyeiben; de egyúttal azt is mutatja, hogy az államtól nagyon is független tulajdonosoknak mindenütt sikerült összpontosítani, kizárólagossá tenni a föld birtoklását, s hogy az ókori világ emiatt menttönkre.“ „*Vertheilung des Grundeigenthums in Alterthum*“. *Jahrbücher für Nationalökonomie*“. 1869. XII. 1—25., 139., 155. II.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

A földtulajdon egyenlőtlenségének eredete.

A kezdetleges társadalmak azon időpontban, midőn a pásztor-, nomádéletről a földművelésre térnek át, oly embercsoportokból állnak, melyeket, a mint fentebb kimutatattam, a közös leszármazás kötelékei fűznek egybe. Valamennyien tulajdonosai a közös terület egy osztatlan részének; mindnyájan egyenlők és szabadok, önmagukat igazgatják, önmaguk ítélkeznek s választják főnökeiket.¹ Az ugyanazon nyelvjárást beszélő különféle csoportoknak közös az eredetük s az ellenség elleni védelemben kölcsönösen segítik egymást, néha közösen tanácskoznak a támadás és védelem azonos érdekeiről; minden hatalom a nép megbizásából ered, a vita befejezésével mindenféle határozatot szótöbbséggel hoznak. Semmiféle hivatalnoknak sincs születés, vagy isteni jog alapján nyert saját hatalma. Nyoma sincs az oly főhatalomnak, mely saját akaratát kényszeríti alattvalóira. Az állam azon alakjában, a mint Keleten s Rómában a császárok idejében kifejlődött, sem tényleg, sem névleg föl nem található. Az egyén souverain s csak a jogi szokások és vallási eszmék uralmának van alávetve. A nemzetet tehát számos kis önálló, szövetségi kapocs által összetartott köztársaság alkotja. Ily szervezettel bírt Germania Tacitus idejében s ily szervezetök volt még a mi korunk-

¹ Igaz, hogy ezeknek a szabad embereknek rabszolgáik vannak, mert ilyeneket mindenütt találunk; Tacitus Germaniájában szintűgy, mint a görögöknél és napjainkban Afrikában.

ban is az Egyesült-Államoknak. S ez a szervezet idő közben nem is sokat változott; csupán az agrár-közösség helyébe lépett az egyéni tulajdon. Amerikában úgy, mint Germaniában, a község — *township* — a társadalmi test alapsejtje. Még a régi név is fenmaradt: *town* annyi mint *zaun*, *tun*, kerítés, kerített hely, falu. A *township*-ben is a polgárok gyűlése dönt; ez választja a tisztviselőket, szavazza meg az adókat, határozza el a szükséges munkálatokat, alkotja meg a szabályzatokat. Nincs oly hivatali hierarchia, mely a közigazgatás kérdéseiben döntő hatalommal volna felruházva. A *townshipek* az általános törvények uralma alatt, melyek tiszteletben tartásáról a bírák gondoskodnak, teljes önkormányzatot élveznek; szövetségek alkotja az államot s az államok szövetsége az uniót. Az amerikai demokráciában felaláljuk a kezdetleges demokráciák összes jellemvonásait: az egyén függetlenségét, az életviszonyok egyenlőségét, a választói jogot, a lakosság gyűlései által gyakorolt közvetlen kormányzatot s az esküdtszéki bíráskodást.

Montesquieu nem csalódott, midőn azt mondá, hogy Anglia alkotmánya Germania erdeiből származott. A patriarchalis demokráciának kezdetben mindenütt egyforma jellemvonásai vannak: Indiában, Görögországban, Itáliában, Ázsiában, az újvilágban; hanem az ősi egyenlőség is csaknem mindenütt letűnt: az arisztokrácia a többiek felé emelkedett, megalakult a hűbéri szervezet, aztán pedig a királyi hatalom kapott lábra s mindent alávetett korlátlan uralmának. Eredetileg a *Mark* képezte a politikai és gazdasági egységet s belőle származott a szabad és önmagát kormányzó község. Ámde függetlenségét nem tűrhette a hűbériség, aztán a királyi hatalom, s végre mindenütt sikerült nekik az, hogy régi

kiváltságaitól megfoszszák. Csak egyes elszigetelt országok őrizték meg hajdani szabad intézményeiket, mint Friesland, Svájc, a ditmarschi kerület, az andorrai völgy.

Hogyan juthatott be az arisztokrácia s aztán a zsarnokság az oly társadalmakba, melyekben az egyenlőségnek oly gyökeres rendszabály szolgált biztosítékul, milyen a föld időközi felosztása, vagyis miként változhatott át a kezdetleges demokrácia hűbéri szervezetté? Az egyenlőtlenség és az arisztokrácia sok országban, pl. Angliában, Franciaországban, Indiában, az itáliai félszigeten, a hódítás következménye; de hogy fejlődött ki oly országban, mint Németország, mely nem ismert hódítókat, kik, mint kiváltságos kaszt, a szolgaságra juttatott legyőzöttek felé emelkedtek volna? A szabad és egyenlő parasztok eredetileg hasonló szövetségeket alkottak Germániában, mint a minőket Uriban, Schwyzben és Unterwaldenben még ma is találunk. A középkor végén ugyanez országban (t. i. Germaniában) az arisztokrácia már sokkal inkább hatalmába kerítette a földet, s a népet sokkal jobban leigázta, mint Angolországban. Vajjon az agrárszervezetnek micsoda átalakulása folytán jött létre e bámulatra méltó változás? A társadalmi fejlődés történetének ez a kérdése megérdemli, hogy teljes figyelmet szenteljünk neki.

A földközösség nagyon erős alapot ad a kezdetleges társadalmaknak; fentartja az egyenlőséget s egységet létesít a törzs valamennyi tagja közt. Mindnyájuknak teljes függetlenséget biztosít, mert tulajdonosokká teszi őket, már pedig a háborúskodó embereknek erre van szükségök. A görög törvényhozók, a mint Aristotelestől tudjuk, mind arra törekedtek, hogy fentartsák az egyenlőséget a polgárok közt; de Görög-

országban azt hitték, hogy ezt úgy érhetik el, ha megszabják mennyi birtoka lehet egy-egy embernek, vagy ha szabályozzák a lányoknak adandó hozományt, vagy ha a közös étkezést hozzák be. A falusi közösségekben előforduló földkiosztások sokkal jobban biztosították ez eredményt. A következőkben kifejtjük, miként fejlődhetett ki mégis ez egyenlősítő szövetkezésekben az egyéni tulajdon és az egyenlőtlenség.

Láttuk, hogy Jávában a *nessa* lakosa, ki művelés alá veszi az erdő, vagy a pusztát egy részét, egész életén át megtartja annak haszonélvezetét, sőt örökség útján is átruházhatja, mint a magántulajdont. Az első foglaltó jogát Oroszországban is elismerik. *Haxthausen* azt mondja: „Ha valamely orosz paraszt az iránt keresi meg a községet, hogy engedtessek meg neki az erdőben letelepedni, ezt az engedélyt csaknem mindig megkapja s a kiirtott földre mint első foglaltó, örökség útján is átruházható és a község által is mindenkor érvényesnek ismert birtoklási jogot nyer“. Ugyanez a jog fennállt a Germán *Mark*-ban is. A ki megművelés céljából körülkerített egy darab osztatlan földet, vagy a közös erdőből egy részt, annak tulajdonosa lett s örökség útján átbocsáthatta. Az ily módon telkesített földek nem képezték osztozkodás tárgyát; éppen ezért latinul *exsortes*-nek, germán nyelven *bifang*-nak nevezték a *bifâhan* igétől, mely annyit jelent, mint megragadni, körülkeríteni, bezárni. A *porprisa*, francziául *pourpris*, *pourprins* ugyanezt jelenti. A középkor elejéről számos okirat azon tulajdonosoknak, melyekre vonatkoznak, alapját a pusztában, vagy az uratlan földön, *in eremo*, történt foglalásra vezeti vissza. Franciaországban az első két uralkodó család okmányai gyakran tesznek erről említést. A cou-

tumeők mint a tulajdon rendes szerzősmódjáról beszélnek róla. *Dareste de la Chavanne* a Jura-hegyvidék coutumejét (szokását) idézi, mely az első foglalónak ítéli oda az általa kiírtott földek szabad és korlátlan tulajdonát;¹ de szigorúan tiltották azt, hogy valaki a közös földekből keríthessen be egy darabot, vagy jelölhessen ki határokat, kivéve, ha ez a többi osztályos jogosultak, *consortes*, jelenlétében és beleegyezésével történt.²

A germán törzseknél az egyenlőség Tacitus, sőt Caesar idejében sem volt már teljes; egyes családok nagyobb hatalommal, több vagyonnal, rabszolgával bírtak s az osztozkodásnál is nagyobb részt kaptak. E családok a *bifang*-nál fogva nagyobb kiterjedésű külön birtokot szerezhettek az erdőből rabszolgáik munkájával. E birtok nem tartozott a községi hatalom s a forgás-kényszer, *Flurzwang*, alá, hanem mintegy elszigetelt souverainitást képezett. Az ily körülkerített s korlátozott területen az időleges, egy évre terjedő, nomád gazdálkodást nem lehetett folytatni; tehát intenzívebb művelési módhoz kellett folyamodni. Valószínű, hogy a hármas forgásrendszert így hozták be először. A frank királyoknak az ország különböző részeiben sok ily birtokuk volt. Nagy Károly több „villája” ily eredetre vihető vissza. Így volt neki Salzburg kerületében is egy

¹ *Dareste de la Chavanne* „Histoire des classes agricoles en France“ III. fej. Hivatkozik egy 852. évi bírósági tárgyalásra hol egy tulajdoni kérdésre vonatkozólag egyik fél következőleg nyilatkozik: „Manifestum est quod ipsas res (t. i. a per tárgyát képezőket) retineo, sed non injuste, quia de eremo eas traxi in aprisionem“.

² „Nullus novum terminum sine consortis praesentia aut sine inspectore constituat“. *Lex Burg.* tit. III. Lib. V. *De terminis et limitibus*.

nagy uradalma, *curtis*, mely 15 tanyát, szőlőket, kaszálókat s erdőket foglalt magában. Ez úton aztán a felosztás alatt álló közös terület mellett és azonkívül mindenfelé új, független „urasági birtokok“ — *curtes nobilium*¹ keletkeztek. A bekerített földet *ager exsors*-nak nevezték, mert nem képezte sorsolás tárgyát. Dániában a független birtokokat *ornum*nak hívták s árokkal kerítették be s határkövekkel jelölték meg. Kiváltságos földeknek tekintették, mert semmi községi terhet nem viseltek s a „zsinórszerinti“ felosztás alól kivétettek.

A községre háramló különféle szolgáltatások a közös terület terhére képezték. Minthogy az *ornum* tulajdonosát nem illette haszonélvezeti jog a községi legelőkre, természetesen nem vett részt sem azokban a munkabeli, sem azokban a természetben való szolgáltatásokban, melyeket a közösség tagjai teljesíteni tartoztak. Ez a

¹ A középkor legrégibb írott okmányaiból, a VIII. és IX. századbeliékből is látjuk, hogy már léteztek óriási birtokok. Pl. 863-ban a geizeburgi birtok (villa) Ansfrid tulajdonában állott s három *mansus* nagyságú (*mansus* = Mannsgut, a german szabadok osztályrésze a meghódított területből s így aztán birtok mérték.) *dominiumot* (urasági földet, melyet ő maga használt, majorsági birtok) s 19 *mansus servilist* (vagyis jobbágyi, illetve hűbéri birtokrészt) tartalmazott. *Codex Laurehamensis* 33. sz.) 868-ban a gorzbothsheimi *marka* állt egy három *mansus* tevő *dominieumból*, aztán 17 *mansus servilisből* és 146 szolgából (Cod. Laur. 37. sz.). 786-ban *Warinus* a fuldai apátságnak ajándékoz egy oly *marcát*, mely 30 hubából áll s 380 jobbágy van rajta. (*Dronke*: *Codex fuldensis* 84. sz.). 815-ben egy közepes anyagi helyzetű embernek hét *mansusa* és 25 rabszolgája volt. Mindazonáltal az olyan *mansusoknak*, melyeket a földesúr saját jobbágyaival nem műveltetett, művelői továbbra is élveztek a közös földeket s használatukat nem vették el tőlök.

mentesség a szabad birtokoknak bizonyos felsőbb jelleget adott, mely idővel erősödven, sajátságos főhatalmi és souverainitási viszonyt szült.

A germánok a meghódított római tartományokban magoknak foglalták le a föld harmadát vagy felét, s minthogy aránylag kevesen voltak, igen nagy osztályrész jutott minden egyesre, melynek alkotó részei különféle községekben feküdtek.

Egy másik körülmény is aláaknáztá az ősi agrárszervezetet s közreműködött a kezdetleges egyenlőség megsemmisítésében. Tudjuk, hogy a közösség tagjai csakis társaik beleegyezésével rendelkezhetek a magok része felől, s ez utóbbiakat visszakövetelési jog is illette, de ezt az egyház ellen nem gyakorolhatták. E rájongó időben a hívek gyakran mindenöket az egyházra hagyták, tehát nemcsak házukat a bekerített részszel, hanem az ezután járó markbeli osztatlan részüket is.¹ Ily módon az apátságok és püspökségek a közös vagyontárs tulajdonosai lettek. Azonban ez az állapot mérőben ellenkezett az ősi agrárszervezettel, tehát az egyház kivonta az őt illető részt a közösségből, körülkerítette, igyekezett kikerekíteni s jobbágyokkal, vagy szolgákkal műveltette. A IX. század végefelé Gallia földjének egy harmadrésze már a papságé volt.²

¹ Ime itt egy példa: „Hobam integram et scara in silva juxta formam hobae plenae, jure hereditario“. *Lacomblet*, „Urkundenbuch“ 7. sz.

² L. Roth „Geschichte des Beneficialwesens“ 248–253. 1. El sem képzelhetjük, mily gyorsan szaporodtak az egyház kezén levő javak; pl. az augsburgi püspökségnek a IX. század elején 1,437 tanyája, *mansi*, volt s a benediktbeuerni kolostornak Felső-Bajorországban 1070. évben 6,700. A XIV. századból eredő „Traditiones“ című okmánygyűjteményből látjuk, mily gyakran adományoztak az egyháznak villákat s jelentékeny földesúri birtokokat.

Az ősi nagy *Markok* a népesség szaporodásával felosztás alá kerültek s az egyes részek oly mértékben vesztettek fontosságukból és hatalmukból, a mint mind kisebbekké lettek s nem volt elég erejük többé, hogy a hűbériség és királyság túlkapásainak ellenállhassanak. A terület jelentékeny része csaknem mindenütt a fejedelmek tulajdonába ment át. A *Mark* lassú eldarabolódását a svájci, pfalzi és elzászi okmányokból lehet legjobban figyelemmel kísérni.

A földművelést attól kezdve, hogy a mezőgazdasági munkákat jobbágysággal és szolgálkával végeztették, szolgai munkának tekintették. A gazdag és hatalmas családok teljesen kivonták magokat belőle s a szabad földművelők még önmagok előtt is vesztettek méltóság és jelentőség dolgában. A keresztyénség elfogadása s az egyeduralom megalapítása óta, tehát körülbelül a IV. és V. századtól kezdve, a szabad emberek életmódja mélyreható változáson ment keresztül. A törzseknek törzsek elleni harcza, mely azelőtt szakadatlanul folyt, most már ritkábbá lett s bizonyos rend honosult meg a társadalomban. A falvak lakosai nem voltak kénytelenek úgy élni, hogy folyton kezökben legyen a fegyver s így a germán harczos észrevétlenül alakult át német paraszttá.

A kik jobbágyuk által művelt földekkel rendelkeztek, munka nélkül élhettek. Ezek aztán tovább is gyakorolták magokat a fegyverforgatásban; vadászat és háborúskodás közt éltek, mint a régi germánok. Így szertettek arra a felsőbbiségre, melyet az erő ad. Noha Németországot nem volt hódított ország, azért mégis oly hatalmat gyakoroltak honfitársaik fölött, mint Gallia meghódítói a gallo-románok fölött.

Nem tudjuk egész pontosan, hogy miként lett a II. évszázad szabad földműveséből a XI. század röghöz kötött jobbágya; de annyi bizonyos, hogy a mint a társadalom egyrésze megmaradt a fegyverforgatás mellett, végül is leigázta azokat, a kik teljesen a mezőgazdasági munkáknak szentelték magukat s így elszoktak a fegyverrel való bánástól. Mindazáltal e mélyreható változás nem mindenütt egy időben és egyformán ment végbe; vannak oly vidékek, hol a régi szervezet és szabadság egész napjainkig fenmaradt.

A papságnak és nemességnek több uradalma lévén, nem művelték mindeniket saját magok; hanem egy részüket szabad földműveseknek, vagy jobbágycsaládoknak adták haszonbérbe. Az előbbiek által művelt földeket *mansi ingenuilesnek*, az utóbbiak által művelteket *mansi servilesnek* nevezték. Az ily bérlet gyakran öröklés tárgyát képezte. A parasztok munka- vagy terménybeli szolgáltatásokat tartoztak a földesúrnak teljesíteni. A szabad emberek ezenkívül még katonai szolgálatra köteleztettek irányában.

Van még egy másik, hasonlólag nem egészen megvilágított kérdés is. Hogy léphetett Németországban a hűbéri rendszer egymás fölé s alá rendelt hierarchiájával oly rendszer helyébe, melyben az egyenlőséget az időnkénti földkiosztás biztosította? A hűbériséget a hűbér, *feod* vagy *beneficium* jellemzi, vagyis oly jószág, melyet valamely köteles szolgálat fejében adtak használatul az illetőnek. A suzerain oly feltétel alatt engedte át valamely földbirtok életfogytig tartó élvezetét a jogosított-nak, hogy ez őt kövesse a háborúba, vagy pedig kezelje földjének egy részét. Természetes, hogy eredetileg sem a javak kezeléséről, sem átengedésekről nem lehe-

tett szó, mert a községek függetlenül kormányozták önmagukat s a fejedelem csak a harczosok által választott főnök volt. Mindazáltal sir *Henry Maine Laferrière*rel együtt azt hiszi, hogy a hűbéri szervezet csiráit már a római birodalom utolsó korszakának jogi szokásaiban fel lehet ismerni.

A hűbéri jog szerint kétféle hűbéri viszony létezett: a katonai és a bérfizetői (censualis). Katonai viszonyban, kötelékben állt a fegyverviselési joggal bíró nemes ember, ki köteles volt a hűbér-urat a hadba követni, neki a törvénykezésben segíteni, nevében igazságot szolgáltatni, szóval résztvenni a kormányzat és igazgatás teendőiben. A censualis viszony kötelékében pedig az a földműves állt, ki munka- vagy termésbeli szolgáltatásokkal tartozott urának. Tehát ez a polgári rend gazdasági viszonya volt. Ez a két fajta viszony fennállt a római birodalomban is. A *latifundiumok* tulajdonosai belátták, hogy ezél-szerűbb, ha nem rabszolgákkal műveltetik földjeiket, a kik az urát meglopni mindig kész major domus felügyelete alatt rosszul dolgoztak, hanem telepéseknek, *coloni*, adták ki s ezek aztán munkájokért a termés egy részét kapták. Ezeknek a colonusoknak érdekében állt, hogy jól műveljék meg a földet, mert így az összes hozadék többre ment s noha az ő helyzetök is javult, az úr jövedelme mégis emelkedett. Így keletkezett a *coloni medietarii*, felesbérllők osztálya, mely aztán egész napjainkig fenmaradt.

Germániában a szolgák (jobbágyok) helyzete, a mint Tacitus rajzolja, hasonlított a római *coloni* helyzetéhez. Mindegyiknek volt lakása, az úr csupán bizonyos gabona-, jószág- és ruházatbeli szolgáltatást követelt, a mint a colonustól is kívánhatta volna, *ut colono injungit*.

A római *praecarium*-nak és a középkor első időszakabeli *beneficiuma*-nak ugyanazonos jelleme volt: t. i. a haszonélvezet élethosszra való átengedése volt mind a kettő, melyet a tulajdonos vagy ingyen, vagy bizonyos szolgáltatásért adott.¹ A *praecarium*ba adás a római császárság idejében már nagyon gyakran fordult elő; még gyakoriabbakká váltak a *beneficium*ok a középkorban, mert egyedül így lehetett hasznát venni az oly földnek, melyet az illető maga nem művelhetett. Az *emphyteusis* is nagyon általánosan elterjedt. A tulajdonos átengedte földjét évi bér, *canon*, s a jószág átruházása esetén fizetendő illeték fejében. Mind az *emphyteusis*ben, mind a *colonatus*ban, vagy felesbérleti rendszerben föl lehet ismerni a *censualis* viszony kettős jellemvonását, a hűbérúr megtartja a főtulajdont és a vele egybekapcsolt jövedelmeket, a földműves pedig az átörökíthető haszonélvezetet kapja.

A katonai jellegű birtokviszonyt, a *feodot* is ismerték a rómaiak. A birodalom határain, a Rajna és Duna egész partvonalán, *agri limitrophii*-nak nevezett földeket osztogatott az állam a veteránoknak, kik aztán arra kötelezték magokat, hogy szükség esetén hadi szolgálattal teljesítsenek. Ugyanily határőrvidéket állított föl Ausztria a török határszélen.²

¹ L. „Les origines du régime féodal“ *Fustel de Coulanges*től „Revue des deux Mondes“ 1873. máj. 15.

² Már Egyiptomban szokásban volt az, hogy katonai szolgálatok megjutalmazására földeket osztottak ki, mi a svéd *in-deltára* s más országok hűbéri szervezetére emlékeztet. *Herodotus* azt írja (II. könyv), hogy a katonákat „az a nagybecsű kiváltság illette, mely szerint 12 hold, minden szolgálattól és tehertől mentes földet kellett nekik ki-

A főtulajdon továbbra is az államot illette, ellenben a használati jog, fegyveres szolgálat feltétele mellett, a veteránokat. Ily viszonyban állt a hűbéres is hűbérurához. A germán eredetű uralkodóknak, kik alatt a hűbériség kifejlődött, csak a szemük előtt álló rendszert kellett utánozniok. Különben e veteránok legnagyobb része germán eredetű volt, a kiket a császári hadseregbe besoroztak s azután védelem czéljából római területre telepítettek. A hűbéri javadalmas többi kötelezettségeinek, pl. a hűbérúr leányai részére hozományadás, fiának felszerelése, kiskorú gyermekeinek oltalmazása, ha a hűbérúr fogságba jutott, a váltságdíj kifizetése — egy része a *cliens*, másik része a germán hűbéres (*leude*) viszonyából eredt.

A hűbériség csiráit különben már a falusi közösség ősi szokásjogában is föl lehet találni. Láttuk, hogy a szántóföldbeli jutalékok egy része bizonyos hivatalnokok, illetve mesteremberek jutalmazására szolgált. Ezek az ily módon fizetésképen adott földek kétségtelenül hűbéreket alkottak. Ugyanezt találjuk a hindu és japán falvakban is. A hivatal, vagy mesterség, következőleg a vele összekötött föld is, gyakran apáról fiúra szállt. A miből aztán az a törekvés fejlődött ki, hogy mindez öröklés tárgya lehessen; hasonló irányzatot találunk a hűbérekre vonatkozólag is és tudjuk, hogy ez az irány az utolsó Karolingek idejében csakugyan diadalmaskodott. De India egy részében a föld örökölhetőségét az angolok hozták be a *zemindárook* és *talukdárook* érdeké-

utalványozni . . . , csakhogy ezeket sorban élvezték és senkisémm használhatta ugyanazon földet ismételten“. *Caesar* leírása szerint ugyanez a szokás uralkodott a suéveknél is (Comm. IV. 1., 3.).

ben s így a társadalmi rend eme nagy átalakulását itt egy törvényezikk rögtönösen valósította meg, holott ugyanaz Európában évszázadokon keresztül tartott lassú fejlődés eredménye volt.

A germán királyok nem szedtek adót s így a szolgálatok megjutalmazására nem rendelkeztek más eszközzel, mint hűbérek, *beneficiumok*, *feudumok* átengedésével. Egyrészt azok a családok, melyek irtás és telkesítés, továbbá *mansus*, vagy bérbirtokok alakítása útján nagy uradalmakat szereztek, másrészt pedig a hűbérurak felsőbb rendű földtulajdonosi osztályt képeztek, melynek hatalma és gazdagsága a civilisatio haladásával növekedett. Mindazáltal alattuk s illetőleg köztük és a földművesek között, kiknek helyzetök folyton rosszabbodott, a markbeli régi intézmények még sokáig fennmaradtak. Igaz, hogy a magántulajdont behozták a szántóföldekre vonatkozólag, csak néhány félreesőbb vidéken nem, pl. Svájcban és déli Németországban, hol az időnkénti újraosztás egész a mi időnkig fennmaradt; de a legelő és erdő tovább is közös volt s ez lehetővé tette a Mark közigazgatási intézményeinek fentartását.

A fejedelmek és a hűbérurak már nagyon korán kezdték bitorolni a falu közös vagyonát. A VI. századbeli népvándorlás következtében létrejött nagy háborúk s a hosszú ideig tartó hadi vállalatok iszonyatos súlylyal nehezettek a szabad emberekre. Sokan, hogy megmeneküljenek a grófok és hűbérurak zsarolásaitól, kik gyakran erőszakkal fosztották ki őket,¹ eladták birto-

¹ Capit. III. C. II. Anno 811. *Quod pauperes se reclamant expoliatos esse de eorum proprietate*. V. ö. Maurer „Einleitung etc“. 210 l., hol sok hasonló értelmű helyet találunk.

kukat, vagy pedig az egyháznak vagy az uralkodónak adták át, hogy mint censualis, tehát bérfizetésre kötelezett földet kapják vissza. A szabad kisbirtokosok osztálya ilyformán észrevétlenül kevesbedett. Nagy Károly idejében az egyenlőtlenség s a vagyonnak néhány kézben való összehalmozódása már igen nagy arányokat öltött; a függő helyzetbe jutott parasztok nem tudták többé a Mark-birtokot sikeresen megvédeni a hatalmasok foglalásai ellen, kik lassanként elismertették, hogy a pusztaföldek és az erdők főtulajdonjoga az övék. Már a ripuári frankok törvénye — tit. 76 — úgy beszél a közös földekről, mintha a király tulajdonát képeznék, *in silva communi seu regis*. III. Childebert király egy 724. évi merovingi okiratban rendelkezik a Saverne-községi közjavakkal. A földesurak bekerítették erdeiket, vagy *Bannforsten*nek jelentették ki (tilalmas erdő), más szóval eltiltották a földműveseket azok használatától. Főczéljuk az volt, hogy ez erdőkben a vadászatot magok részére tartsák fenn. E bitorlások a frank uralkodócsaládok idejében keletkeztek, de különösen a XII. és XIII. századokban váltak gyakoriakká. Az 1861-diki törvény is, mely Oroszországban eltörölte a jobbágyságot, egy tollvonással elvette a parasztoktól az erdő örökölhető használati jogát, hogy kizárólagos tulajdonát a földesurakra ruházza. Eleinte a királyok csak a nép beleegyezésével rendelkezhetek e vagyonok fölött; később azonban teljesen függetlenül.

A földesurak a középkor folyamán egymás után ragadozták magukhoz azokat a birtokokat, melyek még közösök maradtak, valamint a parasztok használati jogosítványait. Ha pedig e tárgyban jogvita tört ki a községi lakók és a földesúr közt, az előbbieket törvénybe idéz-

tettek s a bíróság legtöbbször a patrimonialis földesúri bíróság volt. Okmányok előmutatását követelték tőlök s ilyenekkel leggyakrabban nem rendelkeztek, mert jogaik ember-emlékezetet meghaladó szokáson alapultak. Ennélfogva teljes és kizárólagos tulajdont nyertek azok, a kik csak egyes szolgáltatásokat követelhettek, s a parasztok egészen kifosztattak. Ily módon fejlődött e dolog Franciaországban, Belgiumban, főleg Angliában (L. a XXVIII. fejezetet.).

E bitorlások nyomait láthatjuk az 1524-ben fellázadt német parasztok követeléseiben:

„9. Mindazok az erdők, melyeket a világi, vagy egyházi földesurak nem vétel útján szereztek, szálljanak vissza a községre s annak minden tagja legyen jogosítva arra, hogy a háztartásához és az építéshez szükséges anyagot onnan szerezze be, mindazáltal a községi választottak felügyelete mellett és tudtával, hogy így az erdők pusztítása megakadályozható legyen“.

„10. Mi meg vagyunk károsítva, mert némelyek hatalmukba kerítették a községek rétjeit és földjeit. Azt akarjuk, hogy ezeket a községek visszakapják; de azoknak, kik netalán vétel útján szerezték, méltányos és testvéries kárpótlása mellett“.

Elvileg az összes községi lakosok gyűlését illette az ítélkezési jog a tagok bűncselekvényei és polgári pereiről, egy önmagok által választott főnök, *Dorfgraf* (falu grófja, judex, vagy major loci, centenarius, tunginus) elnöklete alatt. Lassanként azonban a földesúr kezdte bitorolni mindenütt a *Dorfrichter* vagy *Schultheiss* kinevezésének jogát. Igen helyesen mondja *Maurer*, hogy a hol a földesúri jogok kifejlődtek, ott a Mark régi szervezete és szabadsága eltűnt. A községi lakosok gyű-

lése által hozott ítéletek helyét a földesúri bíróság foglalta el.

Kezdetben még a lakosokkal együtt ítélte a földesúr képviselője, később azonban egyedül. A *Mark*, mely eredetileg független kis köztársaságot alkotott, a földesurak és fejedelmek bitorlásai folytán végül nem volt egyéb, mint a községi erdők és legelők közös használata, ha ugyan e jogokat még tiszteletben tartották.

Az irlandi *Brehon Laws* tisztábban tüntetik fel bármely más régi okmánynál, hogy miként fejlődött ki a földbirtok egyenlőtlensége és a nagyok uralma az egyszerű földművesek fölött, ugyanazon népnek hajdan egyenlő tagjai között s daczára azoknak az intézményeknek, melyeknek célja tulajdonképen az egyenlőség fentartása volt. E mélyreható változások végbementek Írlandban, Germániában s Európa többi részében is. Ősidőkben a törzsfőnök csak első az elvileg vele egyenlő, szabad és birtokos emberek közt, s gyakran éppen ezek választják.

A hűbéresítés művének befejeztével ez a főnök „földesúrrá“ „hűbérúrrá“, *Lord of the manor* lett, tényleg, vagy elméletileg tulajdonosa mind annak a földnek, mely hajdan a törzs összes tagjai közt osztott föl, s a földművesek most már csak parasztok, vagyis oly jobbágyok, kik annak a földnek, mely hajdan szabad tulajdonuk volt, használataért természetbeli szolgáltatásokra köteleztettek. Ez az átalakulás, mely a földbirtokos arisztokráciát s a politikai királyságot szülte, lassan leplezetten, észrevétlen változások láncolatában ment végbe s részletei különböznek az egyes országokban, de fővonalai mindenütt ugyanazok.

A *Brehon-Laws-tracts*-ban,¹ mely több század áltai elválasztott intézmények emlékét őrizte meg, nyomról-nyomra lehet követni, hogy mint fejlődtek a főnöki hatalom s annak kiváltságai. Kétségtelen, hogy a földet eleinte a törzs közös tulajdonának tekintették. A főnök bizonyos kormányzati teendőket teljesített, hadban vezette embereit s jutalomképen egy darab földet kapott lakása közelében s némely nagyon határozatlan jellegű jogot a községi földön, a *waste-on*. Különben a törzs szabad tagjai épp azon a czímen voltak tulajdonosok, mint ő, s vele szemben teljes függetlenséget élveztek. Azonban már ekkor is sokszor fordul elő, hogy a törzs területét a főnök családi nevéreől nevezik el s gyakran forog szóban O'Brien, vagy Macleod földje (t. i.: az a terület, melyen ily nevű egyének gyakorolták a főnöki hatalmat). Majd azt látjuk, hogy a főnök hatalma növekszik; a hozzá hasonló földművesek, pártfogását keresik s közvetlen hűbéreseivé (*homme-lige*, ellentétben a *vassal simple*-vel) lesznek; bizonyos függőségi viszony jön létre, hasonló ahhoz, a minőt másutt a *commendatio* szül, s ennek különféle fokozatai vannak. A főnök gazdagodásával arányban növeli ilyenemű kíséretének számát. Így tehát gazdagodásával hatalma növekszik s hatalmát viszont igényeinek és jövedelmeinek fokozására használja. Azokat a jogokat, melyeket a törzs pusztaföldjeire szerzett, arra használja, hogy a hűbéres bérlok új osztályát telepítse meg rajtok, mely teljesen tőle függ s a melynek eredetével fentebb fog-

¹ L. „Ancient Laws of Ireland“ s ezek bámulatos elemzését Sir Henry Maine „Lectures on the early history of Institutions“ cz. művében. London 1875.

lalkoztunk. Végül pedig oly eszközt használ hűbéri főhatalma kiterjesztésére, mely teljesen megérdemli figyelmünket, de még nem említettük.

A hűbéri intézményeket rendszerint két forrásból származtatják s ezek a *beneficium* és *commendatio*. Ha a tulajdonos földjét bizonyos teljesítmények és szolgálatok fejében bérllőnek adja át, ki az ő hűbérese lesz, akkor *hűbéri javadalom* (*beneficium*) létesül. Ellenben, ha valamely elszegényedett, fenyegetett s folyton nyugtalanított tulajdonos adja át földjét egy hatalmas, őt megoltalmazni képes embernek, úgy, hogy fentartja annak átörökíthető haszonélvezetét, de bizonyos teljesítésekre s szolgálatokra kötelezi magát, akkor *commendatió*ról van szó. *Fustel de Coulanges*¹ mindezeket azzal a világossággal s a régi okmányok azon mély ismeretével fejti ki, mely értekezéseit oly tanulságosakká teszi. Sir H. *Maine* az irlandi törvényhozásban a földesúr és hűbéres közti viszonynak egy harmadik forrását is fölfedezte, mely sokkal régibb időre vihető vissza, mint a két előbbi. Valóban, a *beneficium* és a *commendatio* a föld átruházásán alapszik s így mindkettő az egyéni tulajdon már teljes kifejlődését tételezi föl; míg a régi irlandi keltáknál divatozott hűbéri kötelék a marhák átruházásából eredt oly korban, mikor még a földnek úgy szólván semmi értéke sem volt. Szerintem a *Maine* által jelzett tény a legnagyobb fontosságú; de hogy jól megértsük, számot kell adnunk az ősidők gazdasági helyzetéről. Az emberek viszonyai, a szokások, a jog érdekeket szabályoznak, vagy azokra vonatkoznak; valódi

¹ L. „*Revue des deux Mondes*“ 1873. máj. 15. s egyúttal *Stubbs* kitűnő könyvét, melynek ezíme „*Constitutional History*“.

jelentőségöket csak akkor foghatjuk föl, ha annak a társadalomnak gazdasági állapotát ismerjük, melyben e szokások, ez a jog előfordulnak.

Míg a népesség ritka, addig a földnek kevés értéke van, mert mindenkinek bőven jut belőle. Még ma is lehetséges már benépesített országokban, pl. az Egyesült-Államokban, avagy Kanadában kitűnő minőségű, telek-könyvezett, a tulajdont igazoló és biztosító okmányokkal ellátott földet kapni acre-jét egy dollárért, vagyis egy hektárt körülbelül 12 frankért. A kezdetleges időben tehát a marhának kellett a fővagyonnak lennie. A vadásznépek csak az általok elejtett állatokból táplálkoznak. A pásztornépek pedig legeltetett nyájaikból élnek, még akkor is, mikor a földművelés már kezdetét vette. Caesar feljegyzése szerint a germánok is főként hússal és tejjel táplálkoztak. A régi skandináv nyelven *fe* bar-mot s egyúttal vagyont, gazdagságot jelent; annyira összeolvadt e két fogalom. H. *Maine* megjegyzése szerint a *capital* szó, mely a *caputtól* (marhafej, darab marha) származik, a nemzetgazdaságtan és jog két leginkább használt szavát adta, ú. m.: a *capitalt*, tőke és a *chattelt*, cheptel-t¹ (ingó vagyon), angolul *chattels*, *cattels*.

¹ A *droit du meilleur catel* (németül Besthauptrecht) az a hűbéri természetű jog volt, melyszerint a földesúr hűbéresének elhalálozása esetén az elhunyt ingóságaiból a legjobbat választhatta ki. Ez eredetileg a legjobb marhára (à la meilleure tête, *caput*, *catel*, de *betail*) vonatkozott. A *catel* egyúttal a *cheptel*nek, vagyis a marhakibérlésnek egyik régi alakja. A *cheptel* szó egyrészt azt a szerződést jelenti, melyet a tulajdonos a bérlővel köt, kinek lábas jószágot ad tartásra, olyformán, hogy a hasznon osztoznak; jelenti másrészt a szerződés tárgyát képező marhákat is. Angliában a *heriot*-jog (a francia *droit du meilleur catel*), mely a *copyhold* (hűbéri) birtokviszonynál fordult elő, jogot adott a földesúrnak a legjobb darab jó-

Annak a bebizonyítása végett, hogy a kezdetleges korban mily fontos szerepet játszik a lábas jószág, Adam Smith fölhozza, hogy a tatárok Plano Carpinótól, ki Dzsingiszkhán egyik fiához követül küldetett, folyton azt kérdezték, hogy van-e sok juh és marha Franciaországban, mert az ő szemökben csak ez ment gazdagság számba.

Hajdan a marha pénzül is használtatott, s ezt úgy a szószármaztatás-tan, mint a költői mondák és történeti megfigyelések egyaránt bizonyítják: a *peculium* és *pecunia* szók a *pecus*, barom szóból erednek. A földművelés kezdetén a marha értéke nemhogy csökkent volna, hanem még emelkedett, mert annak munkájával lehetett a gabonát, ezt az újonnan meghódított értékes táplálószert termelni. Ekkor lett az ökör szent állattá, mely vallásos tiszteletet költött fel maga iránt.¹ A szanszkrit irodalom régi termékeiből látjuk, hogy a marha husát megették. Csak később, ismeretlen korban tiltották azt meg, midőn tisztán a szántásvetésre akarták használni. Egyiptomban imádták az Apis bikát. Rómában a *res Mancipi* magaslatára emelték a marhát a rabszolgákkal és a földdel együtt, s így a tulajdonjog legünnepelesebb alakját alkalmazták mindarra, a mi a talaj megművelésére szolgált. Azoknak a dolgoknak, melyek-

szág kiválasztására, *the best beast* s ezt úgy tekintették, mint bizonyítékát a földesúr tulajdoni jogának, mely őt a birtok felszerelése gyanánt általa adott nyájak s jószágok felett megillette.

¹ *Schweinfurth* középafrikai utazásában azt tapasztalta, hogy némely törzsek azért nem ölik le a szarvasmarhát, mert nagyon hasznosak. Itt láthatjuk legjobban az átmenetet attól a felfogástól, mely a marhát rendkívüli hasznossága miatt becsüli, ahhoz, mely szent tárggyá teszi s még husának élvezetét is megtiltja.

nek elidegenítéséhez a *mancipatio* közjogi jellegű alakiságai kívántattak, megfelelt az indiai szent föld s a sivai szent marha. Az írlandi keltáknál épp úgy, mint a germánoknál is, eredetileg bizonyos számú szarvasmarhával fizették az adót, a birságokat s a különféle büntettek váltságdíjait.

A régi írlandi törvényekben folyton ismétlődik, hogy a főnökök saját törzsbelijeiknek marhát adnak bérbe, a miből aztán a hűbéri viszony különféle alakjai fejlődnek ki. A *Senchus Mor* két fejezete a *Cain-Saerrath* és *Cain-Aigillne* e tárgynak szentelvék. H. *Maine* következőleg magyarázza e szokás eredetét: amint láttuk, a főnök saját magántulajdonán kívül a hivatalával járó földet is használta s az el nem foglalt területekre is bizonyos jogokat gyakorolt. E szerint több jószágot tarthatott, mint mások. Ezenkívül, mint hadvezér, nagyobb részt kapott a zsákmányból, mely főkép barmokból állt; hiszen a legyőzöttektől mondhatni csak is ezt a tőkét lehetett elvenni. Így aztán a főnöknek gyakran több marhája volt, mint a mennyi kellett, más embereknek meg nem volt elegendő; hogy tehát a főnök ezeket magához fűzze, a magáéból adott nekik bizonyos feltételek alatt. Ekként a szabad ember hűbérese, *ceile*, *kyle*, lett a főnöknek, a kinek tisztelettel, szolgálattal és adózással tartozott. Látjuk, hogy itt ugyanazon viszony fejlődött ki, mint a *beneficium* és *commendatió*ból, a hűbéri rendszer kettős alapjából.

E sajátságos szokás kétségtelenül a polgárosultság arra a kezdő korára vihető vissza, mikor a nagy bőségben levő földnek még semmi értéket sem tulajdonítottak, az egyetlen vagyon a marhából állott. Szerintünk H. *Maine* joggal hiszi, hogy a *beneficium* és *commendatio*, melyek

a római birodalom bukása után átalakították a társadalmi szervezetet, az árja-népek bizonyos kezdetleges szokásaiban, közelebbről pedig éppen ebben gyökereztek. Azt hiszem, hogy még a „*feodal*“ (feudum) szó leszarmaztatása is ezt bizonyítja, s azt mutatja, hogy a germánoknál a vazallusi viszonyok, melyeket később feudálisoknak neveztek, ugyanazon forrásból erednek mint a keltáknál. Az angol *fee*, a mi jutalmat, díjazást jelent, bizonyára egy jelentésű volt a holland *vee* és német *Vieh* szóval, melyek barmot, marhát jelentenek. Ha egyazon szó jutalmat és barmot is jelent, az onnan van, hogy hajdan marhával jutalmazták a teljesített szolgálatot. Később, midőn marha helyett földet adtak, ezt feud-nak (od = vagyon, birtok, *fe* = jutalom) nevezték, ellentétben az *allod*-dal (*all* = teljes, *od* = birtok) vagyis az oly birtokkal, mely teljesen egyéni és szabad volt s nem függött senkitől. A főnök marhát, majd földet adott hűbéresének, hogy szolgálatait biztosítsa magának, a mint pl. Svédországban az ú. n: *in-delta* katonáknak egy-egy birtok időleges haszonvételét engedik át pénzbeli zsold fizetése helyett. A beneficiumok vagyis a király által híveinek adott földek: a *feudumok*, vagyis jutalmak. Kétségtelen, hogy a feudális rendszer oly időből származik, midőn az egyedüli jutalmat és egyedüli vagyont a marha képezte. A hűbériség azon alakja, mely az irlandi keltáknál fönnállott, a társadalom bizonyos fejlődési fokán oly természetesnek látszik, hogy a különféle népeknélugyanazon alakban fordul elő. *Dugmore* lelkész nagyon érdekes könyvében, melynek címe „A kafferek törvényei és szokásai“, a következő helyet találjuk: „Mint hogy a kafferek egyetlen vagyonát a marha képezi, ez minden csere, fizetés, jutalmazás,

szóval minden ügylet közvetítő eszköze. A főnök hívei marhából álló jutalomért szolgálják őt s nem is tartatná meg befolyását, sem senkit nem fűzhetne magához, ha bőségesen el nem látná magát azzal, a mi náluk pénz s egyúttal ruházkodásuk s élelmők eszköze“. E néhány sor a legélethűbb rajza Irland és Germánia kezdetleges társadalmi helyzetének.

Ha a *Brehon Laws* korában a törzs valamely tagja marhát kapott a főnöktől, akkor leköteleztette, hűbérese lett. Mennél több darabot fogadott el, annál nagyobb függésbe jutott, mert ez annál nagyobb nyomorra mutatott. Innét származott a különbség a hűbéreseket két osztálya: a *saer tenant* és *daer tenant* között, a mely két osztály különben teljesen megfelel az angol nemesi birtokon levő munkások két osztályának: a *free* és *base tenants*nak. A *saer stock tenant*, a ki csak kevés jószágot kapott, szabad ember maradt s megtartotta minden, a törzs kebelében őt megillető jogait. Hét év múlva, eddig tartott rendszerint ez a hűbéri viszony, tulajdonosává lett a reá bízott marháknak. Ez idő alatt mezei munkára ő használhatta a marhát, teje és szaporasága a főnököt illette. Ez valóságos időleges marhabérleti szerződés volt. Ezenkívül a *saer tenant* hűbéri hódolattal s bizonyos robottal tartozott a főnöknek. Például tartozott résztvenni az aratási munkálatokban, közremunkálni a hűbérúr megerősített lakásának felépítésében, vagy kijavításában, vagy őt a hadba követni.

Minthogy a *daer stock tenant* több barmot kapott, súlyosabb kötelezettségek terheltek. Úgy látszik, személyes szabadságának egy részét is elvesztette s a fenmaradt okmányok úgy rajzolják, mint a ki adóterhekkel túlterheltetett. A főnök által neki átadott marha-állomány két

részből állt: az egyik a „becsülete árával“ állt arányban, vagyis attól függött, hogy mennyi bírságot vagy váltságot tartozik fizetni az, a ki őt megsérti, a mi mindig a sértett személy méltóságától függött; a második rész pedig attól a természeténybeli fizetéstől, melyet a bérlőnek be kellett szolgáltatnia. E természetényi fizettségeket a *Brehon Laws* pontosan meghatározza. Hogy a főnöknek egy borjura, nyáron három napi vendéglátásra s három napi munkára legyen igénye, három üszőt kellett a hűbéresnek adnia; hogy egy üszőre legyen igénye, tizenkét üszőt, vagy hat tehenet kellett adnia. Ez a „vendéglátás“ arra jogosította fel a főnököt, hogy bizonyos számú napon át bizonyos számú kísérettel a hűbéres lakásában lakjék s általa élelmeztessék. Ez a szokás azt mutatja, hogy a főnökök nem sokkal jobban laktak és éltek, mint vazallusaik. Ez egyik módja volt annak, hogy természetben fogyaszzák el azt a jövedelmet, melyet követelhettek s az itt említett szokás mindenütt feltalálható, hol a hűbéri rendszer elterjedt (pl. Franciaországban „droit de gîte et d'albergue“ név alatt.); hanem Írlandban a szegény bérlőkkel szemben rendkívüli visszaélésekre vezetett. A régibb angol írók, kik Írlandról beszélnek, mint pl. *Spenser* és *Davis*, felháborodva emlegetik, hogy e bérlők mily visszaélések áldozatai. Elvileg hét év multán a jószág a bérlő tulajdonába ment át s kötelezettségeinek legnagyobb része megszűnt. Azonban a mily mértékben emelkedett a főnökök hatalma, annál függőbb helyzetbe jutottak a bérlők s végül e függés állandóvá lett.

E marhabérleti szerződések nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az ugyanazon törzs tagjai közt fennálló

kapcsolat széttrjék s helyét a hűbéri alárendeltség foglalja el. A szabad ember később még idegen törzs főnökétől is fogadott el lábas-jószágot s így annak lett hűbéresévé. A meggazdagodott paraszt, a *bo-aire* is adott bérbe marhát, sőt még a főnökök is vettek bérbe náluk gazdagabb uraktól s így új, a hűbérúrból s vazallusaiból álló csoportok keletkeztek, ellentétben az ősi, a főnökből és a törzsfőnökből álló csoporttal. Másrészt a marha bérbevétele itt ugyanazon következményeket szülte, mint máshol a *commendatio* s így a hűbéri szervezet Irlandban természetes, belföldi, a marhabérleten nyugvó fejlődési folyamat következtében honosult meg. Annyi bizonyos, hogy a *Brehon-Laws*ban a hűbéri függés fogalmát így fejezik ki: marhát vett bérbe. Erin királyáról is azt képzelték, hogy marhát kapott a császártól.

Lássuk már most, hogy miként használta ki a főnök hatalmának növelése céljából azokat a megfélemlítő határozatlan jogokat, melyek őt a törzs művelés alatt nem álló területére nézve megillették. A *Brehon Laws*ból látjuk, hogy ez időben Irlandban egy elég számos tagból álló osztály létezett, mely egy, vagy más okból elszakította a törzsszel egybekapcsoló kötelékeit és az osztályok kebeléből kizárva, biztos lakóhely nélkül bolyongott egyik helyről a másikra abban a társadalomban, mely egészen zárt testületekből, családi közösségekből állott; az ily embereket *fuidhirnek* nevezték. *Caesar* szintén fölemlíti, hogy Galliában nagy számmal éltek ilyen nyomorult, elzüllött emberek,¹ kik aztán valamely

¹ „De bello gall.“ III. 17.; VI., II. 13., 19., 34.; VII. 4.

úrnak ajánlották fel magokat, hogy megnyerhessék ol-talmát. A germán országokban, különösen pedig Svájc-ban, hol az egyszerű lakosoknak nem engednek jogokat, hasonlókép megtaláljuk a hontalanokat, *Heimathlosen*. Oroszországban is megvan ez az osztály. Minthogy a község felelős a tagjai által elkövetett erőszakoskodá-sokért és bűncselekményekért, érdekében áll, hogy ki-taszítsa kebeléből azokat, kik ilyenekben bűnösök. Az *Aicill*-könyv, a *Brehon Tracts* egyik része, le is írja, hogyan kell az ilyenek kiűzésében eljárni. Ezek a „ki-taszítottak“, *out-laws* (törvényenkívüliek) segélyforrások nélkül szűkölködtek, mert nem volt megművelni való földjük, holott rendes megélhetést úgyszólván csakis ez adhatott. A másik törzs főnökének érdekében ál-lott, hogy nekik a közös földből egy darabot, bizonyos szolgálmányok fejében, átengedjen. Ily módon jövedel-mét és hatalmát öregbítette. Minthogy a *fuidhirek* sem-miféle jogokkal nem bírtak, teljesen az ő kényétől füg-göttek. A *fuidhirek* száma azokban a zavaros, földült századokban, melyeket Irland a középkorban átélt, bi-zonyára folyton növekedett. Lassanként elfoglalták a törzs szabad tagjainak rendelkezése alatt álló területet, kik aztán elszegényedtek, mert nem tarthattak többé annyi jószágot. Így egyrészt a főnök mind hatalmasabbá lett, másrészt azok, kik hajdan vele egyenlők voltak, lejjebb hanyatlottak a társadalmi ranglétrán. Az egyen-lőtlenség mind élesebbé vált; a hűbérúr a földművesek osztálya fölé emelkedett, ezek pedig tőle való függőségi viszonyba jutottak. Minthogy pedig a hűbérúr folyton gyakorolta magát a fegyverforgatásban és hadviselésben, a vadászatban s más testedző, harczias mulatságokban, míg a parasztok többé nem foglalkoztak ezekkel: meg-

szerezte velök szemben azt az ellenállhatlan tekintélyt, melyet az erő ad s urukká, ezek pedig jobbágyaivá lettek.

A *fuidhirek*nek két osztálya volt: a *saer-* és *daer-fuidhirek*. Az előbbieket azokat a pusztai földeket vették művelés alá, melyeket a földesúr nekik átengedett s az általa tetszése szerint meghatározott természetben való járandóságot tartoztak fizetni; úgy látszik, hogy családi közösségekben éltek, s így követték az általános érvényben levő rendszert. Az utóbbiak házi szolgálkaként, mintegy rabszolgák szerepeltek; ők teljesítették a cselédi teendőket a földesúr házában, művelték az urasági földet, őrizték nyájait. A XVI. és XVII. századbeli angol írók, mint pl. Edmund *Spenser* és John *Davis*, oly képet rajzolnak a *landlordok* által sanyargatott bérlők nyomorult helyzetéről, mely teljesen a mostani irlandi *kis tenant at will* helyzetére és sérelmeire emlékeztet. H. *Maine* azt hiszi, hogy ha a tulajdonosok és bérlők közt fönnálló mostani sajnos viszonyoknak, melyeket *Gladstone* külön törvényhozási intézkedésekkel törekedett megjavítani, tulajdonképi eredetét akarjuk megmagyarázni, akkor egész a *fuidhirek*ig kell visszamennünk.

Látjuk, hogy miként fejlődött ki mindenütt az egyenlőtlenség. Azonban, valamint némely elszigetelt vidéken egész mostanig fenmaradhatott a szántóföldi közössége: azonképen más vidékeken meg a *Mark* szabad szervezete ki bírta kerülni a hűbéresítést. Így történt pl. egyes németalföldi tartományokban, Frieslandban, Drenthében, továbbá a *Ditmarschen*-földön, Delbrück vidékén, Svájc erdővidéki kantonjaiban, egy szóval ott, hol a pásztorkodás megmaradt, mert e foglalkozáshoz nem kellett annyi munkáskéz, mint a földműveléshez, sem robot,

mint a földművelő országokban. A *Ditmarschen*-földet, mely Holsteinban fekszik,¹ Frieslandból és Szászországból bevándorolt családsoportok népesítették be. Négy *Markot* alkottak, melyek mindenikét tizenkét, a lakosok által választott tanácsos igazgatta. E négy *Markot* szövetségi kötelek egyesíté. A szövetség ügyeit a 48 „Markbiró“ intézte. Nagy Károly egy *communitas terrae Thetmarsiae* nevű *gau-t* alkotott belőle, névleg a brémai püspök főhatóságának alávetve, de az ő helytartója tényleg semmiféle hatalmat nem gyakorolt, hanem a 48 tanácsos (biró) mint független köztársaságot kormányozta. A mint egy XIV. századi krónika mondja: „Ditmarschen hűbérúr és főnök nélkül él s azt teszi a mit akar“.² Niebuhr, ki erről a vidékről származott, szeretett annak régi szabadságairól beszélni. *Westerwold*, a Drenthe s Ems közötti vidék, szintén megőrizte teljes függetlenségét. Megvolt saját pecsétje, mint önkormányzatának jelvénye, maga választotta tanácsosait és biróját. Csak

¹ *Ditmarschen*, *Ditmarsen* (Deutsche Marschen) az egykori Holstein nyugoti részében fekszik; területe 1347 négyzetkilométert tesz; lakosai száma mintegy 80,000 lélek. Nyugati fele termékeny lapföld, keleti fele erdős és tűzeges vidék. Ma Schleswig-Holstein porosz tartomány egyik kerületét képezi s Norder- és Süderditmarschenre oszlik Heide és Meldorf főhelyekkel.

² „De Ditmarschen leven sunder heren und hōvedt, unde doen wadt se willen.“ Hasonlólag Franciaországban is, különösen a Dauphinében és Franche-Comtéban voltak ily parasztközségek, melyek allodiális szabadságaikat (*franchises allodiales*) és teljes függetlenséget megtartották. Erre nézve *Bonnemère* „Histoire des paysans“ című művében egy érdekes példát hoz fel. 1706-ban Artois-vidék egyik kis községe, l'Alleu, megtagadta a reá kivetett adó fizetését és Versaillesbe akartak a parasztok menni a királyhoz s megmutatni XIV. Lajosnak szabadság- és mentességleveleiket.

1316 óta kezdette elismerni a münsteri püspök főhatóságát, minek jeléül minden háztól egy füstölt kappant kellett évenként beszolgáltatni.

Svájcz erdővidéki kantonjai még érdekesebb példát mutatnak, mert maig fentartották a *Mark* összervezését. A mint láttuk, a schwyzi völgy eredetileg egy *Markot* formált, hol lassanként különböző falusi közösségek keletkeztek. Minden lakosnak megvolt a maga háza s hozzátartozó földje; a terület többi része pedig közös tulajdont képezett. Az ország hűbérurai a Habsburgok voltak, de ők úgy bántak a lakosokkal, mint „szabad emberekkel”. Mikor az ország jobban megnépesedett, négy kerületre oszlott s ezek mindenikének élén saját *Ammanja* állt, maga kormányozta magát s törvénykezett. Mindazáltal az egész völgy továbbra is egy közösséget alkotott, mely összes földjeit, az *Allmendéket*, osztatlan állapotban birtokolta, közgyűlése a *Landsgemeinde*. Ez a gyűlés ellenőrizte a közös erdők és legelők használatát; meghatározta, hogy ki-ki hány darab jószágot hajthat ki rá s alkotta meg a szükséges szabályzatokat. Senkisé nem adhatta el házát, vagy földjét idegennek. Uri és Unterwalden is szabad-*Markot* alkottak. Igaz ugyan, hogy előbb a birodalom, utóbb pedig a Habsburgok gyakoroltak főhatóságot e kicsiny társadalmak fölött; de mikor ebbeli jogaikat ki akarták terjesztetni s valóságos fenségi joggá átváltoztatni: a kantonok felkeltek s teljes függetlenségüket vívták ki. Így siklottak ki a hűbériség zsarnoksága, valamint a királyi hatalom alól s egész napjainkig fenn tudták tartani a *Mark* ősi szabadságait.

Hogy elképzelhessük magunknak e mezőgazdasági, eredetileg egész Európában s az összes népfajoknál el-

terjedt demokrácia társadalmi szervezetét, elég, ha képezetben valamelyik svájci erdővidéki kantont, vagy az andorrai völgyet keressük föl, hol a Pyrénéek tövében ugyanazon intézményeket találjuk, mint Ditmarschenben vagy Delbrückben; csak a szántóföldek közös tulajdona szűnt meg, ellenben a legelőké s erdőké fenmaradt. Egyébiránt, ha fenmaradt is az agrárközösség pl. Oroszországban, a szabadság elveszett, mert az uralkodók minden módon kiváltságos arisztokráciát teremtettek. Ellenkezőleg történt Angliában, hol a földtulajdon kevés kézben halmozódott ugyan össze, s a mezei munkást megfosztották tőle, de a közvetetlen kormányzat a *vestry* és *township* kebelében, valamint a szabad intézmények fenmaradtak.

A Balkán-félsziget országai (L. „La péninsule des Balkans“ cz. könyvemet) az a része Európának, hol még legjobban megmaradt a kezdetleges társadalmak arculata, mert a török kormányzat sokkal nagyobb súlyal nehezedett rájuk, semhogy arisztokráciát engedjen keletkezni, de még sem volt oly szigorú, hogy a helyi szabadságot teljesen megsemmisítse. Ha az európai népek természetesen fejlődhetek volna, akkor e fejlődés a svájci kantonokéhoz hasonlítna. Ez esetben a kis független földművelő demokráciák közvetetlen kormányzata, helyi autonómiája nem semmisült volna meg s oly szövetségi kötelék kapcsolná őket egybe, mely a nyelv s ethnographiai eredet alapján akként szervezett nemzeteket hozott volna létre, a minő az Egyesült-Államoké. A hűbériség, a kiváltságos arisztokrácia, az egyeduralkodó zsarnokság, a XV. és XVI. században kezdődött központosítás meg annyi zavaró elemeket képeztek. Most az európai társadalmak kétség-

telenül az amerikai *township*, a svájci község szervezete törekednek s azután óhajtoznak, már pedig ez nem más, mint Ditmarschené, vagy az andorrai völgyé, szóval az a szervezet, melyet a szabad népek a polgárosodás kezdetén állapítottak meg s a melyet így bátran nevezhetünk „természetesnek“. Az állam tehát az autonóm és független községek szövetezése legyen, az államok szövetezete pedig alkossa egykoron az egész emberiség egyetemes szervezetét.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

A földtulajdon története Angolországban és Khinában.

Az angolországi földtulajdon története egészen a római földtulajdon történetére emlékeztet. Mindkét államban egyformán nyelték el a patricziusi nagybirtokok a kis gazdaságokat.

Az egyenlőtlenség fejlődése és a föld hűbéresítése Angliában ment végbe legszabályosabban s legteljesebben. Kétségtelen, hogy Nagy-Britanniát eredetileg épp oly agrár-közösségek foglalták el, mint Germániát.¹ Caesar-

¹ Az angol alkotmány legtudósabb történésze, *Stubbs*, elismeri, hogy a falusi közösségeket Angliában ugyanazon közös vonások jellemezték, mint az ősgermán *Markok*at („*Constit. Hist. of Eng.*“ I. 48—51.) s *J. Williams*, ki az angol községekről „*Rights of commons*“ cím alatt egy egészen külön munkát írt, magáévá teszi *Stubbs* nézetét (XIV. és XVI. fejj.).

tól tudjuk, hogy a brittek hússal és tejjel táplálkoztak; e szerint tehát a pásztorélet uralkodott, s vele együtt a legelőközösség, mint amannak rendszerinti alapföltétele. Mint fentebb láttuk, az ősi közösségnek még ma is számos nyoma maradt fenn.¹ Azonban az angol-szász korszakban, a meddig t. i. a legrégibb okmányok viszapillantást engednek, a társadalmi szervezet már

¹ Az alábbiakban az időleges felosztással egybekötött collectiv tulajdonra vonatkozólag még néhány példát sorolok fel, melyeket G. L. Gommenak nemrég (1890.) megjelent munkájából — „The village communities“ vettem át. A mezőgazdasági enquétek azt igazolják, hogy a Felföld összes kerületeiben, Argyleben, Inverness-, Serth- és Aberdeenben divatozott a *run-rig* mezőgazdasági rendszere, csakhogy bérlett földeken. *Gomme* megjegyzése szerint a köztulajdont képező földekre vonatkozólag egy 1655. törvény szüntette meg a *run-riget* s csakis a bérlett földeket illetőleg engedélyezte. Invernessben következőleg történt a felosztás („Reports of the Board of Agriculture“, 334. l.). A földet közösen szántják meg és ugyanazt a darabot senki sem tarthatja meg két évben egymásután. Mindnyájok marhája közösen legel a réteken, a völgyekben és a hegyi legelőkön. Hasonló rendszer uralkodik Irland szigeten Kilkeny és Sligo kerületekben. Itt a sorshuzás különös módon történik. Mindenki vesz egy könnyen felismerhető kődarabot, beletakarja egy agyaggolyóba; egy gyermek, minden földdarabra tesz egy golyót, s az lesz az illető jutaléka, a melyekre az általa választott követ tette a gyermek. A „Statistical Survey of Rascommon“ hasonló szokásokat említ.

A malmesbury-i falusi közösség (*Gomme* i. m. 192. l.) a délnémet Allmend-es községekhez teljesen hasonló jelleget mutat. Csakis a polgároknak van joguk osztályrészsre s e jog atyáról fiúra száll. A közös birtok 516 aceret tesz s ezt 600 darabra osztják, melyek mindenkének más-más nevet adnak. Mindegyik jogosult (1835-ben 280 volt) több ily részt kap; összesen körülbelül egy acre terjedelemben. 24 ú. n. *assistant* 2—2 aceret, az *aldermannok* és 12 *senior capital burgesses* 140 aceren osztozkodnak. Azok a polgárok, kik oly korba jutnak, hogy járulékot kaphatnak, kénytelenek várni, míg vala-

mélyreható változáson ment keresztül. Behozták az egyenlőtlenséget és az osztályok megkülönböztetését. Létrejött a nemesi birtok s elfoglalta az egyenlő és szabad földművesek szövetkezetének helyét. Már nagyon korán találkoztak olyan családok, melyeknek több volt a rabszolgájuk, a marhájuk és nagyobb részt kaptak az osztozkodáskor. A hadvezéreknek, miután örökös jogú ki-

kinek halála folytán egy-egy üresedik. Az alderman külön részt használ s ezt *The Alderman's Kitchennek*, az alderman konyhájának nevezik.

Newton-upon-Ayrben, Skócziában, van egy 48 tagból álló közösség s ezek mindenike 4 acre szántóföldet kap és használhatja a közös legelőt. Ha valamely polgár egyenesági örökösök nélkül hal meg, akkor *freedomnak* nevezett része a községre száll, mely aztán a legszorgalmasabbnak adja. Haszonélvezeti joggal az bír, a ki a faluban telepszik le, vagy ott háza van. A részestársak évenként egyszer gyűlnek össze, az intéző bizottság megválasztása végett.

Minden hét évben új felosztás történt 1771-ig, a mikor elhatározták, hogy 59 évig nem eszközölnék új felosztást. 1828-ban azt határozta a közösség, hogy mindenki tartsa meg a maga jutalékát, mely apáról fiúra fog szállni. A mint *Gomme* mondja, ez a legérdekesebb példa Angliában arra, hogy miként alakult át lassanként az időnként felosztott közös tulajdon egyéni, örökölhető tulajdonná.

Sir John *Sinclair* azt írja („Statist. Acc. of Scotland“, IV. 512), hogy Crawford faluban (Lanarkshire) 5 acret tevő, husz *freedom* volt, melyek szétszórt parcellákat alkottak, s azokat a polgárokat, kik használták, *lairds-nek*, földesuraknak nevezték, nejeiket *ladyknek* (úrhölgyeknek) tekintették. Ez a közösség egy *Birley Court* nevet viselő tanács által kormányozott köztársaságot alkotott; a tanács hetenként ült össze a fölmerülő peres kérdések s a közös érdekek, különösen pedig a közöslgelegőre hajtható jószág mennyiségének szabályozása céljából. E példában még világosan felismerhető, hogy mint fejlődik ki a falusi közös tulajdonból a községi igazgatást vezető tanács. Witsomeban látható egy *Birlie Knowe* nevű hegy, melyen a polgárok a fenforgó viták eldöntése végett hajdan össze szoktak gyűlni.

rályokká lettek, végre sikerült magokhoz ragadni a művelés alatt nem álló földekkel való rendelkezést, hogy eladományozzák. A különféle törzsek közös földjét, az *ager publicus*, *folklantot*, királyi birtoknak, *cyninges folklant*nak tekintették s a király rendelkezett vele, már akár maga, akár pedig a nemzetgyűlés, *witena* hozzájárulásával.¹ Így jött létre a könyvekbe lajstromozott tulajdon, a *bokland*. Már a norman hódítás előtt, a X. században, átalakult a Mark nemesi birtokká (*manor*), noha még nem használták ezt a szót. Az egész országot elborították a nemesi birtokok, *maneria*, melyek terjedelme nagyon különböző volt, az egy ekés *maneriolum*tól kezdve, az ötvenekés *latifundium*ig. A manorhoz tartozó földek néha a földművesek földjeivel vegyesen feküdtek, néha pedig a mellett terültek el.

Noha a római hódítás óta a közös tulajdont a magántulajdon mindinkább kiszorította, azért ez utóbbi mégis sok megszorítást szenvedett. Csakis a falut, aztán a gyümölcsösöket és a házakhoz tartozó kerteket kerítették be. Ezért nevezték az összecsoportosított lakásokat *town*-nak *Zaun*, sövény, kerítés.² A kerítések fentartásában minden lakosnak részt kellett vennie,³ mert ezek védel-

¹ 858-iki okmány, *Kemble „Cod. dipl.“* I. 105. „Ego rex cum consensu ac licentia meorum optimatum“ etc.

² A lakást magát azért nevezték *town*nak, mert kerítéssel vették körül, *In cyninges tune. On eorles tune* (A király, a gróf házában). Alfred törvénye I. §. 2. és §. 13. Még a bérlő udvarát is *town*nak nevezték. L. Erwin Nasse tanár kitűnő tanulmányát „Über die mittelalterliche Feldgemeinschaft in England“.

³ Ina király törvényei azt, ki rosszul csinálta meg a maga részét, felelőssé tették a marhák okozta károkért. Az 1240-ből eredő Jute-törvény (III., LVII. fej.) *Van thūnen the makende* (a kerítéskészítésről) részletesen kifejti, hogy micsoda kötelességeik vannak a

mezték a falut s a len művelésére szolgáló kertet a szabadon legelő állatoktól. Az erdélyi német falvakat még ma is kerítéssel veszik körül s a községbe vezető utakat sorompóval zárják el.

Isaac Taylornak „*Domesday survivals*“ című (a „*Contemporary Review*“ 1886. decz. számában megjelent) rendkívül érdekes cikkében a földműves *township*ről, a faluról a következő leírást találtam:

A falu közepén állt a templom s a földesúr kőből épült kastélya, *hall*, körülöttök a falusiak paticsból készült, sárral tapasztott, szalmával fedett kunyhói. E házak mögött terjedt el a bekerített terület, *toft*, s egy hosszú, keskeny föld, *croft*. A községi földnek művelés alá fogott része az erdőkkel és legelőkkel összehasonlítva, nagyon csekély volt. Így pl. Edwárd király idejében Holme község, melynek határa 11,514 acret tett ki, csak 1500 acret használt földművelésre. A *Domesday-book* korában a faluban nyolcz paraszt és 12 zsellér (bordarii) találkozott, kiknek együttvéve három ekealj földjük volt, az uraságnak pedig fél eke-alj. E korban oly nehéz ekét használták, hogy nyolcz ökör kellett hozzá; minden parasztnak átlag két ily igavonó jószágá levén, négyen tudtak egyesülve egy teljes igát kiállítani. Ily nyolczas igájú ekével dolgoznak San-Stefano síkságán Konstantinápoly mellett és Boszniában, hol a parasztok, *kmetek* egyezséget kötnek, hogy összefogják azt a négy, vagy hat ökröt, a mennyi a szántáshoz szükséges. Egy *bovate*, vagy *ox-gang*, egy ökrrevaló, vágyis

falusi lakosoknak a házat és a falvat környező sövényzet fentartása körül. L. Németországra vonatkozólag G. L. von Maurer „*Geschichte der Frohnhöfe*“ III. 195. l.

mintegy 15 acrenyi földet tett ki, egy *virgate*ban két *bovate* volt, s ennyi képezte egy-egy paraszt jutalékát, minthogy rendszerint egy pár ökörrrel rendelkezett. Egy *carucate* megfelelt nyolcz *bovatenek*, vagyis nyolczökrös igának. A *carucate* átlag 40—60 acret foglalt el, mind a három fordulóban, melyek a szántóföldet három részre osztották. A parasztok földjeik fejében természetbeli dézmával és robottal (úrdolgalával) tartoztak a földesúrnak, megszántották, bevetették és learatták a földesúr földjét.

A község szántóföldjét két, vagy három részre — *fields* — osztották, a szerint a mint a kettes, vagy hármas forgás-rendszert követték. E forgásokat számos 200—250 méter hosszú, 10—20 méter széles, egyenközü szalagokra darabolták. Minden paraszt annyi szalagra tarthatott jogot, a mennyi egy *bovatét*, vagy *virgatét* tesz. Egy-két évi művelés után az egész forgás szabad leghelvé lett, s a következő évben más, művelésre szánt földszalagokat kaptak az illetők. A megmunkálásra szánt rész mindig új felosztás alá került.

A rozszal és zabbal bevetett két forgást ideiglenesen fával kerítették körül,¹ melyet *Lammas day*, vagyis Vasas-Szent-Péter napján romboltak le. A korlátokat az összegyűlt tömeg döntötte le, vidámdalok éneklése és örömkialtások között. Az ősi közösséghez való eme hirtelen visszatérés a falusi lakosság-

¹ A *Domesday Book* gyakran említi az erdőket, melyek az ily kerítésekhez való fát szolgáltatják. „*Silva nemus ad clausuram adsepes, ad sepes reficiendas, rispalia ad sepes.* L. „General introduction *Domesday Book*“, írta Sir H. *Ellis*, London 1833. I. k. 100. l., idézve *Nassénél*. V. ö. *Kemble* „*Cod. dipl.*“ 179., 190., 241., 304., 432., 843., 1142., 1281. számok.

nak egyik legfőbb ünnepe volt. Ekkor aztán a nyájak foglalták el az egész községi határt.

A legelő, mely a terület messze tulnyomó részét alkotta, szintén közös tulajdonban s közös használatban állott. Mindenki ott legeltethette jószágát. A jó réteket részekre, *deals*, osztották s minden évben sorshuzás útján osztották ki újra. E sorshuzás némely községben nagyon különös módon történt. A széna behordása után minden darab földbe külön jelt vágtak be s ugyanezen jeleket egy-egy almán is kifaragták. Aztán az almákat egy veder vízbe dobták s minden jogosult találomra kivett egy almát s azt a darab rétet használhatta a következő évben, melynek jelvénye a kihuzott almával egyező volt.¹

Edgár király törvényei a közös legelőkről úgy beszélnek, hogy azok rendszerint a falu, *tunscip* tulajdonát képezik. A középkori okmányok gyakran szólnak a közös erdőről is, *in communi silva*.

Azok a hosszú, művelés alatt álló földszalagok, melyek a hozzájuk vezető utra derékszög alatt futnak ki, nem képeznek egész hosszúságukban egyenes vonalat, hanem balfelé öblösen elgörbülnek, mert az ekébe fogott iga, melyet valaki mindig jobbról kísért, észrevétlenül balra tartott. A művelés alatt álló földek mostani alakját, mely különösen déli Németországban, még most is világosan felismerhető, ez a csekély, azonban minden szántásnál századokon keresztül ismétlődő eltérés idézte elő. Az európai szárazföld más vidékein is első szempillantásra fölismerhető. Az egy gazdaságot képező darabokat három forgásban hasították ki, s ezért fekszenek oly

¹ „Hist. of Bampton“ by Dr. Giles „Archaeol.“ V. 33. 275. 1.

szétszórta az egymáshoz tartozó részletek egész Európában, kivéve természetesen a hűbérurak vagy zárdák földjeit, melyek rendszerint egy összefüggő egészet képeztek.

A durnhami „*Boldon book*“-ból s a peterboroughi „*Liber niger*“-ból látjuk, hogy az ácsot, kőművest, kondást és méh-felügyelőt úgy díjazták, hogy bizonyos mennyiségű, 8—15 acret kitevő földszalagot adtak neki, melyeket a falusi lakosok tartoztak megművelni. A lekészt *tized*, vagyis minden tíz darab után egy, illetve, s ezért némely faluban még most is e földrészletek alkotják a *glebát*, vagyis az egyházi földet. Nem szabad felednünk, hogy ez időben a lakosság nagyon ritka volt s egy-egy község kevés családból állt; ennél fogva a községi határnak nagyobb részénél, melyet csak a régi rendszer letünthe után vettek művelés alá, nem is lehet e sajátosságokat, melyek a letünt rendszer következményei voltak, látni.

A szántóföld felosztása megszűnt, a mint a földművelés intensivebbé lett. De minden gazdaság megtartotta azokat a darabokat, melyek szétszórva feküdtek a három forgásban s melyeket ezután is *common field*nek neveztek, s melyeket továbbra is egyformán kellett művelni, vagyis a *Flurzwang* szerint. De sok községben, később is évenkénti sorshuzás útján osztották ki a réteket, *lot-meadows*, vagy pedig minden jogosult sorrend szerint használta ugyanazon darabot, *shifting meadows*, Flandriában *Wissel meerschén* (L. a XII. fejj. „A községi vagyon Belgiumban“.).

Némely egyéni tulajdonba ment réteket „*Lammas meadows*“-nak neveztek, mert „*Lammas day*“-tól, vagyis aug. 1-jétől kezdve a lakosok jószágainak szabad legelőjeül

szolgáltak. Egy *Act of Parliament* helybenhagyta ezt a szokást (Stat. 24. Georg. 2.), csakhogy a használati jog megnyíltának idejét aug. 12-re tolta ki. Belgiumban a Schelde partján, Audenarde közelében fekvő rétekre nézve ugyanily szokás uralkodik. Hogy fogalmunk legyen arról, mennyire össze-visszafeküsznek a *common fields*hez tartozó földek, elég, ha megtekintjük *Seebohm*-nak („Engl. vill. Comm.“) és *Williams*nek fentebb idézett könyveit, illetőleg a bennök foglalt kataszteri térképeket.

A régi gazdálkodási rendszer egyes félreeső vidékeken, pl. Cornwallisban fenmaradt; itt a legtávolabb eső földeket is felhasználták, úgy, hogy minden 18—20 esztendőben került reájok a sor, a szántóföldet és legelőt pedig nem különítették el állandóan egymástól. A hajdankorban ezt a vetésforgást alkalmazták Germániában s ezt alkalmazzák még ma is Oroszország termékeny síkságain, az Ardenne-k sovány fensíkjain, Brazília őserdeiben, valamint mindenütt, a hol föld még bőségesen áll az emberiség rendelkezésére.

Az átfalám most leírt földművelési rendszerek egész a jelen század kezdetéig fenmaradtak Angliában, sőt még most is számos nyomukkal találkozunk. *William Marshall*, ki teljes képet adott Anglia mezőgazdaságáról (1770—1820), e tárgyra vonatkozólag így nyilatkozik: Hajdan a földeket nem kerítették el, s kisebb-nagyobb mértékben közösek valának. A falut közös földjeivel együtt (*Townships, Common fields*) egyetlen nagy gazdaságnak tekintették. A falu középpontjához közel körülrítettek néhány darab közös legelőt s erre hajtották a fiatal marhát; köröskörül terültek a szántóföldek; aztán a mélyebb fekvésű s általában a fűnövésére alkalma-

tos talajon a kaszálók; végül a terület külső részein az erdő s legelő, hova mindenki annyi jószágot hajtott, a mennyit ki tudott teletetni. A földet három részre, vagy forgásra, *fields*, osztották, a hároméves forgásrendszer szerint, ú. m. ugarra, őszi és tavaszi vetésre. Minden földműves mindenik forgásban, *field*, számos parcellát kapott a különböző fajta talajnemeknek megfelelőleg, s ezek még az időszaki felosztás idejére vihetők vissza, a mikor még mindenkinek egyenlő részt akartak adni, mint az orosz *mirben*. A mezei munkálatokat a mindnyájokra kötelező rend és szabályok szerint, a német *Flurzwang*nak megfelelőleg, kellett végrehajtani. Sir Henry *Maine* azt mondja, hogy őt meglepte, mennyi nyoma maradt még fenn a hajdani közös tulajdonnak és közös gazdálkodásnak.¹

Sok grófságban még most is felismerhetők azok a gyepes emelkedések, *baulkes*, melyek a három forgást egymástól elválasztották. E *baulkesek* oly hosszan nyultak el, hogy némely községben 89 acret tett a területök, holott három méternél nem voltak szélesebbek. A terület egy része több grófságban most is bekerítetlen s össze-visszafekvő parcellákra, *open intermixed fields*, van felosztva. (L. *Seebohm* „Engl. vill. Comm.“).

Marshall adatai szerint *Huntingdonshire* 240,000 acre földjéből 130,000 *communable meadows, commons and common fields* (közös rét és föld) volt. Az angliai agrárszervezet egészen a germániaihoz hasonlított. Az angol-szász korban, noha a földesurak már nagyobb birtokok-

¹ „Village communities“ (1871) 87. 1. *Fitz Herbert* „Surveying“-jének (1339) XI. fejezetéből láthatni, hogy a XVI. században még mennyire uralkodott e rendszer.

kal és bizonyos kiváltságokkal rendelkeztek, azért a földművesek helyzete még elég szerencsésnek mondható s nagy egyenlőség uralkodott közöttük. Az egyes családok jutaléka, az angol-szász *hide* (a német Hufe, hoba) *virgata terrae*jével, 16—50 acret foglalt magában a talaj termékenységéhez képest. E jutalékon megtermett annyi gabona, a mennyi egy család szükségletének megfelelt. A községi legelő és a kölcsönös szabad legeltetés kiterjedtsége folytán sok marhát tarthattak s fájok is volt. E szerint tehát mindenki bőven fedezhette elsőrendű létfenntartási szükségleteit.

A normann-hódítás következtében a felsőbb osztályok hatalma és gazdagsága növekedett, az egyszerű szabad emberek helyzete rosszabbodott. Már az angol-szász királyok is rendelkeztek olykor-olykor a pusztaföldekkel s így csökkentették a közös területet; azonban a normann királyok a hódítás jogán az egész földterület tulajdonosának tartván magokat, sokkal több adományozást tettek s nagyobbára a *folkland*ből, a nép földjéből, melyet *terra regis*-szé, királyi birtokká változtattak. Ezt a bitorlást főleg az erdőkre terjesztették ki.

Egy másik körülmény még függőbb helyzetbe hozta a földművelőket. Görögországban, Rómában, valamint Indiában és Germániában is divott a *praecarium*, vagyis oly föld, melyet meg lehetős hosszú időre, egy, vagy több nemzedék élettartamára, engedett át a tulajdonos, bizonyos természetben fizetendő ellenszolgáltatásért. A legrégibb angol-szász okmányok említést tesznek a *Laenland*ról, melyet a parasztoknak úgy adtak át, hogy marhát, gabonát, szárnyast, tojást tartoznak beszolgáltatni, vagy pedig mezei munkát végezni a földesúri birtokon. Úgy látszik, hogy e földművesek röghöz voltak

kötvé, vagy legalább is a birtokkal együtt adattak el, „*mid meleend, mid mannum*“. Tehát helyzetük hasonlított az orosz jobbágy helyzetéhez.¹ A normann-hódítás után a földesurak azt a szokást, mely szerint csak ők viselhettek fegyvert, illetőleg az ebből eredő hatalmukat arra használták, hogy mennél inkább jobbágyi helyzetbe juttassák a szabad földműveseket. Nemzetgazdasági szempontból a földesúri birtok következőleg alakult meg: a várúr lakása, *curia manerii, aula domini*, a tulajdonos gazdagságához képest, kisebb vagy nagyobb, jobban vagy rosszabbul volt megépítve. A hozzátartozó terület két részből állt, az egyiket a vazallusok, hűbéresek használták, *terra hominum, terra tenentium*; a másikat maga a földesúr, *terra dominica, demesne lands*. A *terra dominicát* a hűbéresek (jobbágyok) művelték úrdolgaiban, ők adták a szükséges igákat, ők vetették a földet, aratták, kaszálták és takarították be a termést.

A földművesek közt különböző osztályok voltak. Némely urodalomban a földbirtokos a *terra dominica* egy részét átengedte censualistáknak, kiket *tenentes de dominiconak* neveztek s időleges használati joggal bírtak. Voltak *villani*, a régi orosz jobbágyéhoz hasonló helyzetben; ezek annyi földet kaptak, hogy abból megélhettek, de ők tartoztak megművelni a földesurak földjét, learatni, behordani a termést, füvet kaszálni. A szabad bérlők pedig, *libere tenent s, tenentes in libero soccagio*,

¹ Éppen ilyen helyzetben volt, a mint Tacitus leírja, a germániai jobbágy. „*Ceteris servis non in nostrum morem, descriptis per familiam ministeriis, utuntur; suam quisque sedem suos penates regit. Frumenti modum dominus aut pecoris, aut vestis ut colono injungit et servus haecenus paret: cetera domus officia uxor ac liberi exequuntur*“.

liberi socmanni kevésbbé terhes természetbeli szolgálatast teljesítettek, s néha csak névleges adót, egy kapant, egy pár keztyűt, virágot stb. fizettek. Birtokuk a régi, egy család fentartására éppen elegendő jutalék volt — *hide* vagy *virgata terra*, melynek területe 16—50 acre között váltakozott; az olyanok, a kik ennek csak felével bírtak, *socmanni dimidii* vagy *dimidii liberi homines* néven neveztetek. Ezek a régi szabadok valának. A kiknek még ennél is kevesebbük, vagy éppen csak egy házuk volt, *cotarii*, *cotmanni* nevet viseltek, mert kunyhóban *kot*, *cottage* laktak. A földesúr a régebben a község tulajdonát képezett pusztá-földek művelés alá vételét bizonyos, előbb természetben, a XIII. századtól kezdve néha pénzben fizetendő szolgáltatás fejében engedte meg. A régi okmányok az ily embereket *isti qui tenent de novis essartis* néven emlegetik. Az erdőt és legelőt közösen, sőt osztatlanul használták a falusi lakosok és földesúr; de az utóbbi már bitorolta a főtulajdonjogot, a miből később a teljes tulajdonjogot tudta érvényesíteni. A kaszálókat évenként osztották ki a jogosultak közt. A szántóföld egyéni s örökölhető tulajdonná változott; az ősi agrár-közösségből csak az összes régi szokások maradtak fenn. Mindenki mindenfajta forgásból kapott részt. Nem az egyesek részét, hanem magát a forgást kerítették körül s ebben a munkában mindenki tartozott résztvenni. A parasztok a mezei munka követelményeihez képest szövetkeztek egymással, úgy a saját magok, mint a földbirtokos földjének megmunkálására. A szántáshoz nyolcz ökröt, vagy négy ökröt, négy lovat fogtak az eke elé. A parasztok, kiknek nem volt annyi ígás jószáguk, öszszefogtak s úgy hoztak össze egy ígát.

A népesség száma nagyon csekély lévén, művelés

alatt sokkal kisebb terület állott, mint művelés nélkül. A közös használat a terület nagyobb részére terjedt ki, még a szántóföldekre is; a mint a termést behordták, a tilalmat megszüntették, a mikor is szabadlegelőnek használták az összes falusi jószág részére, melyet egy közös pásztor őrzött. A mint *Nasse* igen helyesen és mély értelműleg megjegyzi,¹ a földesúri birtok szervezetéből eredő egyenlőtlenséget nem szabad összetéveszteni azzal az egyenlőtlenséggel, mely a hűbériség behozatalának lett a következménye. A földesúr bérlőivel, *villani, socmanni, cotarii* tisztán gazdasági természetű viszonyban állott. Az utóbbiak által teljesített szolgáltatások a földjáradékot képviselték, s alapjokban véve azt a haszonbért képezték, melyet a földesúr által tulajdonilag, vagy főtulajdonilag magának követelt földekért kellett fizetni. A bérlőknek a tulajdonosok, a jobbágyoknak a földesurak alá rendelése a királyok segítségével itt is, mint Germániában és Oroszországban is, a nélkül fejlődött ki, hogy a győzőknek hódítás folytán le kellett volna igazniok a legyőzötteket.

A hűbéri hierarchia viszonyainak alapját szintén a föld adományozása képezte, mert adók nem lévén, a tett szolgálatokat, a hivatalt csakis a föld átruházásával lehetett megjutalmazni. Mindazáltal a hűbéri hierarchia főleg politikai jelleggel bírt s az állami szervezetet alapította meg, mert a hűbért és pedig eleintén élethossziglanra a grófnak, hercegnek, markgrófnak engedték át, ki egy-egy területet kormányozott; továbbá a fegyvereseknek, kik katonai szolgálatot tartoztak teljesíteni;

¹ L. *Nasse* fölöttébb tanulságos czikkét a „Contemporary Review“ 1872. máj. számában. Címe: „Village Communities“.

aztán a hűbéresnek, ki tartozott a hűbérurat a törvénykezésben és kormányzásban segíteni; a hűbér csakis később vált örökölhetővé, mikor is aztán a katonai szolgálat, melylyel eredetileg minden szabad-ember tartozott, a hűbéri birtok haszonélvezésének föltételévé lett. Mivel a hűbériség akkor élte teljes virágkorát, midőn a normannok Angliát meghódították, tehát itt sokkal teljesebben és következetesebben is alkalmazták, mint bárhol másfelé. Elméletileg elismerték, hogy a király az ország egész területének tulajdonosa, s ettől kezdve azt tartották, hogy minden földbirtokot a király adományozott. Ez okból nyilatkoznak még ma is *Blackstone* és a többi angol jogtudósok, hogy az angol föld a királyé. Azok az angolszász földesurak, kik birtokaikat megtartották, a hódítónak hűbéresei lettek, valamint azon társai is, kiknek az elkobzott javakat tényleg átengedte. Többé nem maradt szabad birtok; a hűbériség hálózata az összes földbirtokokat magában foglalta. Németalföldön és a skandináv országokban másként történt, mert a földesúr és hűbéri birtok mellett kezdetben a falusi közösségek, aztán a földbirtokos parasztok is hosszú időn keresztül megtartották függetlenségöket, sőt némely vidéken egész korunkig.

Az angol földtulajdon teljes hűbériesítése két oly következménnyel járt, melyek első pillanatra ellentéteseknek látszanak. Egyrészt a politikai szabadság megtartására, vagy pedig visszaállítására vezetett és pedig azért, mert a királyság ettől kezdve oly hatalommá lett, hogy a nemesség a polgársággal szövetséget kötött hatalmának korlátozása végett; ilyformán a germán *witena, thing*, vagy *mallus* mintájára megalapították a parlamenti rendszert. Másrészt különös kedvező hatást gya-

korolt az egyenlőtlenség fejlődésére és a *latifundiumok* gyarapítására, mert ez országban a földesuraknak jutatta annak a törvényhozói és bírói hatalomnak egy részét, melyet máshol a királyok saját tekintélyök gyarapítására, néhol pedig a középosztály javára gyakoroltak, minthogy ennek a támogatására törekedtek. *Nasse*, *David Syme*¹ és *Cliffe-Leslie*² részletesen jellemezték ezt a bámulatos gazdasági fejlődést, melynek végeredménye az angol földnek a nagybirtokosok kezében való központosítása lett.

Foglaljuk össze röviden az egyenlőtlenség fejlődésének eme különféle szakait. A hódítás után a robotmunka mind súlyosabbá lőn. Az a hűbéres, kinek egy *virgata* földje volt, aug. 1-től Szent-Mihály napig 3—4 napot tartozott a földesúrnak dolgozni hetenként; október elején s illetve az év többi részében 2—3 napot. Ezen felül hetenként egy napon át tartozott a földesúr földjét szántani, a megszántottat bevetni, beboronálni. Azonkívül rendkívüli munkákat is tartozott teljesíteni, ú. m. szénát és termést behordani, fát fuvarozni, árkolni. A földesúr birtoka nem képezett elszigetelt, összefüggő egészet, hanem épp úgy szétszórva feküdt a három forgásban, mint a földműves *virgataja*. Némely községben a hűbérúr ki akart szabadulni ez osztatlan közösségből s erőszakos cserék útján összefüggő tagbirtokot szerzett magának, melyet aztán elkerítettett.

Minthogy a hűbért a földesúrnak az uralkodó adományozta, ő ebből azt következtette, hogy az egész te-

¹ „Landlordism by David Syme“. London *Trübner* 1871.

² „Land systems in Ireland, England and continental countries“ London 1871. — *J. Fisher* „Land tenure in England“. London 1876.

rület az övé. Nem hitte ugyan, hogy a parasztokat megfoszthatja földeik használatától, vagy az erdőkre és a közös legelőkre vonatkozólag gyakorolt használati jogosítványaiktól: mindazáltal úgy tartotta, hogy e jogok nem egyebek, mint a földesúri birtokon gyakorolt szolgalmi jogosítványok. E jogbitorlás alapján aztán a hűbérúr a közös legelőnek azt a részét, mely az ő hűbéreseinek nem volt szükséges, elkerítette. Az 1235. évi mertoni s 1285. évi westminsteri szabályzatok kimondják, hogy a hűbéreseknél, *libere tenentes*, a *lord of the manor* (hűbérúr, földesúr) visszaélései ellen való felszólalásait nem lehet tekintetbe venni oly esetben, midőn bebizonyul, hogy *ipsi feoffati habeant sufficientem pasturam quantum pertinet ad tenementa sua*. Ellenben semmi nyoma annak, hogy a törvény a *villani* (földművesek, parasztok) jogát is elismerte, vagy védelmezte volna. A földesurak aztán bőségesen is éltek azzal a szabadalommal, melyet nekik urodalmaik kikerekítésére a mertoni szabályzat adott.

Egy másik szokás szintén hozzájárult meggazdagodásukhoz. Ez a *jus faldae*, melynek értelmében a hűbérese a földesúr birtokán tartoztak juhaikat kosarazni, hogy az bőven legyen trágyázva. A hajdani hároméves forgás kevés trágyát adott, mert a jószág csaknem mindig a legelőn élt. A *jus faldae* a földesúr birtokába juttatta azokat a kövérítő anyagokat, melyek a jobbagyok birtokától vonattak el. Az egyik a másik romlásával gazdagodott.

A XIII. századtól kezdve oly lassú s észrevétlen átalakulás indult meg Anglia agrár-szervezetében, mely eleinte kedvezőnek látszott a földművesekre, holott vég-eredményében számukat rendkívül megapasztotta; fel-

szabadította őket, de elvette birtokukat. Angliában, mely földrajzi fekvésénél fogva első sorban kereskedő ország, a készpénz használata már előbb terjedt el, mint más országokban. A zárdáknak és egyházaknak már a XIII. századbeli tulajdoni lajstromaiban látjuk, hogy a munkabeli szolgáltatásokat készpénzzé változtatják. Így aztán a robot helyét lassanként a haszonbérlet foglalta el; a földesúr pedig az uradalmában szükséges mezei munkákat fizetett napszámosokkal végeztette. A nagy döghalál annyi embert pusztított el, hogy ennek folytán a munkabér rendkívül fölemelkedett s egy külön törvény (*statute of laborers*) télen két, nyáron három *pence*ben állapította meg a munkadíjt s a munkás fogságbüntetés terhe alatt köteleztetett ennyiért dolgozni. Az a *lord of the manor*, a ki ezt a rendkívüli nagy bért volt kénytelen fizetni, előnyösebbnek tartotta, ha haszonbérbe adja birtokát. Így történt, hogy a XVI. században már majdnem egészen megszűntek a jobbágysági szolgálmányok.

Jogi szempontból tekintve, a földművesek helyzete ez időben javult. A *villani* nem voltak többé a földesúr kegyétől függő robotmunkások, hanem az akkori törvények által ú. n. *tenants by copy of the court role* lettek, később ú. n. *copy holders*. IV. Eduárd alatt azt mondták ki a bíróságok, hogy a *copy holdereket* mindaddig nem lehet kiűzni, míg a szokás által meghatározott kötelezettségeiknek eleget tesznek, így tehát állandó birtoklást szereztek s a *socmen* s a már felszabadult *yeomen* mellé sorakoztak. Az általuk fizetendő pénzbeli szolgáltatás terhe is könnyebbedett a pénz értéksökkenése folytán.

Ilyformán Angliában a középkor vége felé, midőn más-
hol a jobbágyság igája súlyosabbá vált, oly kisbirtokos

osztály keletkezett, mely számra nagy és független volt, jóllétnek örvendett s nagyon sok fokozatot mutatott fel, a *squire*től kezdve, ki félig-meddig a nemességhez tartozott, a *cotierig* (*cottager*, zsellér), kinek szintén megvolt a maga házacskája és földecskéje. Ez a *yeomanry* (szabad kisbirtokos osztály) képezte Anglia erejét; ez győzte le a százéves háború alatt a francia lovagokat. A mint *Hallam* mondja: „A szabad *socage tenants* nemmes osztályának büszke függetlensége adta meg a leg-erősebb vonást nemzeti jellemünknek, szülte alkotmányos szabadságunk legnagyobb részét“. Egy krónikás, kire *Cliffe Leslie* mint tanúra hivatkozik, következőleg írja le azoknak a *yeoman*oknak helyzetét, kik az akkori pénzérték szerint 6 sterling jövedelemmel bírtak: „Rendszerint bőségben élnek, jó házakban laknak és sokat dolgoznak, hogy megvagyonosodjanak. Haszonbérbe veszik a földesúr földjét is, nagy gonddal művelik s így is pénzt keresnek. Aztán megveszik a tönkrement nagy urak földjeit. Fiaikat iskolákba, egyetemekre küldik, ügyvédek képzik, s elegendő földet hagynak nekik, hogy *gentleman*-ek lehessenek. Ezek a férfiak reszkettették meg egykor Franciaországot“.

Tehát a szászok idejében szabademberek, birtokosok és katonák laktak e szigetet, kik magok intézték ügyeiket s teljesítették az igazságszolgáltatást; a normannhódítás után a hűbériség nagyobb részüket szolgaságba, vagy rendkívüli függésbe taszította; de lassanként megállapították munka- és természetbeli szolgáltatásaikat, majd aztán nem emelhető készpénz-fizettségévé változtatták s ekképen a tulajdon bizonyos faját szerezték meg.¹

¹ L. „Cobden Club on Land systems“ c. kötetben Angliát illetőleg *Wren Hoskyns* tanulmányát.

Hihetetlenül hangzik, hogy ma már alig van ezekből a független birtokosokból, az ú. n.: *yeomanokból*, a kik pedig oly bátran küzdöttek kifelé hazájuk nagyságáért, bent szabadságáért. A XVII. század végén még 160,000-et tett számuk s családjukkal egyetemben a népesség hetedrészét képezték. Nemrég azt mondták, hogy a tavak vidékén még akad néhány, *Fawcett* pedig „*On the british laborer*“ czimű munkájában azt állította, hogy egy századdal ezelőtt még százával voltak. Úgy látszik, hogy a *yeomen* nemes és hatalmas osztálya korunkban teljesen kiveszett: utolsó képviselőit elnyelte a nagybirtok, a miben a római *latifundiumok* története ismétlődik. *Longfellow* költeményében *Hiawatha*, csónakába szállva, a lenyugvó nap sugaraiban fürödve semmisül meg s halad ama tájak felé, honnan nincs többé visszatérés; e rajz a vörös-fajt jelképezi, mely kivész a fehérek beköltözése miatt. De a *yeomen* a legtisztább angolszász vérből eredtek, övék volt a föld, jóllétnek örvendettek, túléltek a hódítást s felszabadították magokat a hűbériség igája alól. Hogy tűntek le éppen abban a korban, mikor Anglia hatalma és gazdagsága gyarapodásnak indult? Hogyan lehetséges az, hogy a földműves-középosztály, mely számban és hatalomban másutt mindenütt növekedett, éppen abban az országban szűnt meg létezni, hol a modern szabadság és polgárosodás legelőbb született meg?

Több ok segítette elő ezt a nagy átalakulást, mely észrevétlenül ment ugyan végbe, de *Morier* megjegyzése szerint mégis azt eredményezte, hogy Anglia ma az egyetlen civilisált nemzet, hol a földtulajdont teljesen kivették a földművelők kezéből. *Cliffe Leslie* találóan sorolja fel a főbb okokat s ezek szerinte:

1. Elbitorlása azoknak a jogoknak, melyeket a föld-birtokos gyakorolt a közös földekre; már pedig e jogok önmagokban is jelentékenyek voltak, ezen felül még tetemesen megkönnyítették a többi magánföldbirtok megművelését.

2. Elbitorlása magának az egyéni tulajdonnak, évszázados csalás, ármány és erőszak segítségével.

3. A korona földjeinek a királynő által a nagy családok javára való eladományozása.¹

4. A kisgazdaságok és falvak megsemmisítése, a kisvárosok romlása, holott a kisbirtokosnak ezek képezik nélkülözhetlen piaczeit.

5. A nagy hűbéri családok földbirtokainak elidegeníthetlensége, minek folytán a régi kisbirtokok lassanként azokba beolvadtak, újak pedig nem keletkezhettek.

6. A parasztok politikai befolyásának teljes elvesztése, minek következtében a törvényhozás az ő érdekeikkel ellenkezőleg működött.

7. Az a körülmény, hogy az arisztokraták javaikat oly módon kezelték, mely szerint a földművesek számának folyton csökkennie kellett.

Ez okok egyike-másika már a középkor óta éreztette hatását. A mikor a jobbágyi szolgáltatást készpénzre változtatták át, a *lord of manor* is elkezdte irtó harcát a kisbirtok ellen. A mint nem követelhetett többé szolgáltatokat, hanem a holdak száma szerint meghatározott összeget, nem állt többé érdekében, hogy mennél több

¹ „A koronajöszágoknak akár eladás, akár adományozás útján történt elidegenítése Anglia történetének botrányos fejezetét, a nemzet ellen elkövetett óriási csalást (*a gigantic fraud on the nation*) képez“. F. W. Newman „Lect. on politic. Econ“. London, 1851. 129., 130. l.

hűbérese legyen; ellenkezőleg, reá nézve kényelmesebb ha egy nagybérelővel van dolga, mint ha több kisbérelővel, sőt határozott előnnyel járt, ha kevesebb jogosított használta az uradalmi legelőt és erdőt. Tehát minden módon arra törekedett, hogy több gazdaságból egy nagy bérletet csináljon. A Szent-Pál székesegyház okmányai már a XIV. században több példát említnek az ily egyesítésre.¹ *Harrison* „Description of England“-jában a „Holmshed's cronicles“ bevezetőjében kimutatja, hogy a nagy földéhesek, *our great encroachers*, mint változtatták át a számos kisbérletet juhlegelővé.

A gyalpúnak XV. századbeli magas ára arra bírta a *lords of manor*-t, hogy semmi eszköztől se riadjanak vissza a legelőnek a szántóföld rovására menő kiterjesztésében. A *clearance*, vagy tisztogatás műveletéhez folyamodtak e célból, a mi hasonlított az Irlandban újabban történetekhez. Céljukat következőleg érték el. A mint láttuk, a földesúr birtoka számos, a bérlok földjei közt elszórtan fekvő parcellából állt, melyek a három-éves vetésforgásnak szintén alá voltak vetve. Mikor új felosztást eszközöltek, az levén a céljuk, hogy egy bérlok legyen az egész uradalomra, tehát hogy nagybérleteket alakítsanak: bekebelezték a magokéba a bérlok földjeinek egy részét, s így felforgatták az egész régi agrár-szervezetet. Mivel pedig a közös földek nagy részét is elsajátították, lehetetlenné tették, vagy legalább is nagyon megnehezítették a kisbirtokos gazdálkodását, mert ennek kevesebb legelő és erdő állván rendelkezésére, szegénységbe jutott. Ha éhség ütött ki, vagy rossz volt az aratás, nem maradt számára más, mint hogy birtokát

¹ L. E. Nasse „Über die mittelalterliche Feldgemeinschaft“.

a földesúrnak adja el, ki aztán a maga uradalmához esatolta. Az a sok per, a melyet azok ellen indítottak, kik a kerítésekert lerombolták, mutatja, hogy mennyit szenvedtek emiatt a parasztok. A XV. század végefelé s az egész XVI. században a leghevesebb ellenállásra talált a kisbérletek megsemmisítése s a szántóföldeknek legelőkké váló átalakítása. Egy VII Henrik alatt 1448-ban hozott törvény megtiltja, hogy az olyan haszonbérleti épületeket, melyekhez hűsz acre föld tartozik, lerombolják. Mint a törvény bevezetése mondja: „Mostanában sok ház és falu áll pusztán. A hozzájuk tartozó szántóföldet körülkerítették és legelővé változtatták s a munkátlanság általánossá lőn; hol nemrég 200 ember élt tisztességesen, most 2—3 juhászt látunk“. Bacon dicséri e törvényt, mert a birtokos kezében tartja meg az ekét s nem engedi napszámosok kezére menni át. *„To keep the plough in the hands of the owners and not hirelings“*. VIII. Henrik alatt négy ily törvényt hoztak, annak bizonyoságául, hogy az előbbiek hatástalanok maradtak. Az egyik azt rendeli, hogy újra fel kell építeni a lerombolt házakat s szántófölddekké kell visszaváltoztatni az ekétől elvont földeket. A másik azt hagyja meg, hogy minden 30—50 acerenyi területen épületet kell emelni. Az 1634-iki törvény czélja, hogy megakadályozza a juhtenyésztés további térfoglalását. „Némely emberek óriás területeket kerítettek hatalmukba s azokon számtalan jószágot tartanak. Egyeseknek 10,000—24,000 juha is van. Ennek folytán a földműveléssel felhagytak s az ország elnéptelenedik“.¹

Latimer püspök az ekéről VI. Edward udvarában

¹ L. mindezekre vonatkozólag Nasse már idézett tanulmányát.

(1549) tartott híres beszédében azt veti a nemesség szemére, hogy *inclosers*, (földjeiket bekerítők), *graziers* (marhatenyésztők) *and rent raisers* (haszonbéremelők), a kik a *yeomanryt* birtoktalan rabszolgákká teszik; a pásztor és kutyája foglalták el az eltűnt lakosok helyét, mondja. Bernard *Gilpin* azzal vádolja a *gentlemaneket* (nemes emberek), hogy nincs bennök *gentleness* (lélek-nemesség). „Az ő szemökben nem bűn, ha a szerencsétleneket kiűzik lakásukból.“ A rochesteri érsek 1551-ben, egy kérényt nyújtott be a királyhoz, melyben panaszkodik, hogy három hold földből kettőt elvontak a földműveléstől s a vidéki lakosság maholnap „inkább a francziaországi jobbágyokhoz mint az ősrégi és megelégedett angol *yeomanry*hez fog hasonlítani“.¹

VIII. Henrik halála után a lord-protector, Somerset, egy rendkívüli bizottságot küldött ki a helyzet megvizsgálására s orvoslására. E bizottság legtevékenyebb tagja, John *Hales*, a legsötétebb színekkel festi a földműves

¹ Thomas *More* ugyane panaszokat hangoztatja: „A nemesek, sőt egyes papok sem elégedvén meg azzal a jövedelemmel, melyet őseik szereztek földjeikből, elvonják a földet a földműveléstől. A szántóból körülkerített legelőt csinálnak, lerontják a házakat, megszüntetik a bérgazdaságokat s mindent lerombolnak. E derék emberek, mintha nem kellene elég föld a díszkertek, vadászterületek és erdők számára, pusztasággá változtatják szántóföldeinket“. *Utopiájában* arról a sajátos országról beszél, hol a juhok megeszik az embereket, „Oves quae tam mites erant, nunc tam edaces esse caeperant, ut homines devorent ipsos, agros, domos et oppida vastent ac depopulentur“. *Bacon* „VII. Henrik története“ cz. munkájában dicsőíti a parlamenti törvényeket és a király bölcsességét, hogy ellenszegültek a hatalmasok bitorlásainak, melyek folytán a községi lakosok megfosztattak a közös földek használatától, a kisgazdaságok megsemmisültek s az ország elnéptelenedett.

lakosság helyzetét. „Csak rombadőlt házakat és hajléktalan földműveseket lehet látni, helyöket a marhák s juhok foglalták el. A király nem talál többé elég katonát az országban s idegen zsoldosokat kell szegődtetni.” E sok reményt keltett bizottság semmi eredményt nem tudott felmutatni. A nemesek igen hatalmasok voltak s a tanúk nem mertek ellenük vallani. A földművesek vagy féltek megjelenni, vagy meg sem hívtak. Oly törvényeket terjesztettek a parlament elé, melyek elrendelik a nagybérletek felosztását s maga a földesúr által használható terület meghatározását; hanem e törvényeket nem szavazták meg.

Az 1549. nagy parasztlázadás óta, a XVI. század egész folyamán sok helyi fölkelés tört ki, melyek célja egy és ugyanaz volt: azoknak a kerítéseknek lerombolása, melyek megfosztják a földművest a földtől.

Minthogy Erzsébet idejében a gyapjú ára még folyton emelkedett, a *clearances*, vagyis a földművesek kiűzése sem szünetelt, daczára annak a szabályzatnak, mely elrendeli, hogy minden *cottage*hoz négy acre föld tartozzék,¹ és a kisbirtok pusztítása folyton tartott egész korunkig, különösen az 1710—1843. közt megszavazott *Enclosures acts* által alkalmazott eszközök következtében. E törvények megengedték a *lords of manor*nek, hogy bekerítsék a helytelenül tulajdonuknak tartott községi földeket, s ily módon 7.660,413 acre föld ment át magántulajdonba,² vagyis Anglia művelés alatt álló terü-

¹ L. *Malthus* „On population“ 5. kiad. IV. könyv XIII. feje. 295. l.

² A *lords of the manor* még korunkban is folytatják a *Commons* elfoglalását. Erre a kérdésre vonatkozólag nagyon érdekes részleteket olvashatunk G. *Shaw Lefevre*nek az eppingi erdő tárgyában 1874. nov. 17-én a „Times“-hoz intézett levelében. Csak 1851. óta 559 jog-

letének, mely 1867-ben 25.451,626 acret tett ki, harmadrésze. E roppant területet csaknem egészen kárpótlás nélkül vették el a földművesek használatából. Lord *Lincoln* 1845-ben minden ellenmondás nélkül állíthatta a parlamentben, hogy a kamara husz eset közül 19-ben semmi tekintettel sem volt a parasztok jogaira s pedig nem ellenséges indulat, hanem tudatlanság folytán. Ez egyszerű falusi emberek a törvényjavaslatok előterjesztésével foglalkozó bizottságok előtt nem tudták felmutatni egyedül a szokáson alapuló jogaik bizonyítékait.

talan *enclosure* (bekerítés, magántulajdonba-vétel) történt ez erdőben, mely községi tulajdont képezett s London város közlegelőjeül szolgált. A környék lakosai télen fát hordhattak onnan, azon feltétel alatt, hogy közülök a legidősebb, minden december 11-én éjféltkor, fejszéjét az erdő valamely fájába bevágja. Azt regélik, hogy a *lord of the manor* e gyakorlat megszakítása céljából egy bizonyos december 11-ére vacsorára hívta meg a falu összes lakosait, hogy azok igyák le magukat s feledkezzenek meg joguk gyakorlásáról; azonban egy aggasztán mégis ellopózkodott s belevágta fejszéjét az erdő fájába. Később pedig egy *Willingdale* nevű egyszerű munkás éveken keresztül ségült ellene annak, hogy Loughton manor tulajdonosa eltilalmazhassa (bekeríthesse) az erdőt.

„Great portions of Epping Forest were arbitrarily enclosed, mondja *Shaw Lefèvre*. In one single manor of that Forest, the Lord of Loughton, who was also rector of the parish, enclosed no less than 1300 acres of common. Sir Thomas Wilson, the lord of the manor of Hampstead, commenced the enclosure of that much-frequented common and demanded 400,000 Liv. s. as the market value of it. The late Lord Brownlow enclosed 500 acres of Berkhamstead commons with iron rails and added them to his park. Queen's college, Oxford, was similarly advised by its sollicitors to appropriate two important Commons in the South of London viz. Plumstead Heath and Bostal Heath, besides a smaller open space, known as Shoulder of Mutton Green. An enclosure was also made of Tooting Graveney Common. If these proceedings had passed unnoticed, there can be no

sem az ügyvédek nem tudták fizetni, hogy megvédelmeztessék azokat. Nem is vették észre, hogy földjeiket elvették tőlök, csak mikor egy *Act of parliament* alapján felállították a kerítéseket s eltilalmazták azokat a területeket, melyeket régesrégől fogva használtak. A törvényhozó nem ismerte a régi Mark-szervezetből eredő törvényeket. Elismerte a *lord of the manor* föltulajdonjogát s a nemzetgazdasági írókkal egyetemben úgy vélekedett, hogy a községi földeket az egyéni tevékenység sokkal gyümölcsözőbb munkájának kell átengedni. A

doubt that in a very short time, all the Commons in and round London would speedily have disappeared.“ („Epping Forestből nagy darabokat önkényesen bekerítették. Ez erdő egyetlen részén Loughton lord, ki az egyházközség főelkésze vala, 1300 acret kerítettett be, a közös területből. Sir Thomas Wilson, a hampsteadi uradalom lordja, megkezdte e sokat használt közlegelő bekerítését, s 400,000 font sterlinget kért érte. Az elbunytt lord Brownlow a berkhampteadi közösföldből 500 acret vasrácsesal kerített körül s parkjához csatolta. Az oxfordi Queen's College-nek ügyészei szintén azt tanácsolták, hogy London déli részén sajátítson ki két nagy közlegelőt ú. m.: a Plumstead Heath-t és a Bostal Heath-t, s azonkívül egy kis keskeny Shoulder of Mutton Green név alatt ismert területet. Tooting Graveney Common is bekerítették. Ha ez eljárás ellen nem történtek volna jogi lépések, akkor Londonban és környékén csakhamar megszűntek létezni a közlegelők.“)

London város perrel lépett fel e bitorlók ellen s nyertes is lett. Egy 1874-ki ítélet törvényteleneknek nyilvánította mindazokat az enclosurákat, melyek 1851 óta 3200 acerenyi területen történtek, s az előljárásság most is minden évben nagy pompával vonul ki a visszaszerzett erdőbe az ott gyakorolt vadászati jog emlékére. *Shaw Lefevre* azt írja, hogy London 15 mértföldnyi területén még 60 *commons* van, melyek átlag 130 acre nagyságúak és 120 átlag 10 acre nagyságú kisebb *commons*. Az enclosure tárgyában kiküldött bizottság 32-ik jelentése szerint Angliában még körülbelül 2.000,000 acerenyi közföld van. 1845 óta 600,000 acret kerítették be.

középkorban és a XVI. században a *copy hold*ereket azért fosztották meg tulajdonuktól, mert a birtokjogukat igazoló okmányok a földesúri levéltárakban voltak letéve, holott éppen ezek bitorlásai ellen kellett volna magokat védelmezniök s különben is a birák mind az ellenséges indulatú osztályhoz tartoztak, tehát azok osztályához, kik ravaszságot, erőszakot és megvesztegetést használtak céljaik elérésére.

A XVIII. századig kísérleteket tett a törvényhozás a kisbirtok megmentésére.

VII. Henrik törvényei elrendelték, hogy minden cottagehoz négy acre földet adjanak. Sokáig törekedtek, bár sikertelenül, hatályban tartani ezt a szabályzatot. 1627. Jakab király alatt Roger *Crockert* elítélték azért, hogy frontmilli urodalmán e köteles négy hold nélkül építtetett zsellérházat.

I. Károly 1638-ban egy bizottságot nevezett ki, melynek feladatául azt tűzte ki, hogy találja meg azokat az eszközöket, a melyekkel e régi törvényt tiszteletben lehet tartatni. Cromwell megújította azt a tilalmat, hogy házat építeni legalább a négy acre kihasítása nélkül nem szabad.

A XVIII. század első felében panaszkodnak, hogy a mezőgazdasági munkások lakásaihoz nem tartozik legalább egy-két acre¹. Ellenben a XVIII. században (annak második felében) jobban kedvez a törvényhozás a nagy-

¹ E részleteket Karl *Marx* „Das Kapital“ cz. munkájának XXIV. fejezetéből vettem. Talán nagyon is elkeseredetten rajzolja, hogy mint halmozták össze a földbirtokot Angliában, de nagyon sok érdekes és kevéssé ismert idézet van benne. L. egyúttal H. *Denis*: „Tendances actuelles du prolétariat européen“, a „Revue de philosophie positive“ 1872. márcziusi és 1875. januári számában.

birtoknak s a nagybirtokosok felhasználják az *enclosure acts* létesítésével azt a befolyást, melyet a parlamentben való részvételök adott, hogy t. i.: véglegesen elkobozhassák a közös földeket, az úgynevezett *folklandot*. Természetes, hogy ez nem ment végbe ellenmondás nélkül. E tárgyra vonatkozólag nagyon sok irat jelent meg.

„*Herdfordshire* számos községében — írja egy szerző, méltatlankodva — huszonnégyszáz 50—150 acre közt váltakozó bérletet három bérletre egyesítettek.“¹ „*Northamptonshire*-ben és *Lincolnshire*-ben nagyban foganatosították a közlegelőök elkerítését s az ily módon keletkezett uradalmak legnagyobb részét legelővé változtatták, úgy, hogy a hol eddig 1500 acre földet szántottak, ott most nem szántanak többet ötvennél. A régi lakosok nem hagytak mást hátra, mint házak, csűrök, istállók stb. romjait. Némely községekben száz és száz család és lakóház helyén nyolczat-tízet találunk. Az oly helységeken, melyekben az elkerítés 12—20 éves, nagyon kevés a birtokos ahhoz képest, hogy mennyi földművelő volt akkor, midőn a földet még nem kerítették el. Nem ritkán lehet látni, hogy 4—5 gazdag marhatenyésztő bitorolja azokat az újonnan elkerített uradalmakat, melyeket azelőtt 20—30 bérlő és sok kisbirtokos és parasztgazda használt. Ezeket és családjukat mind kiűzték birtokaikból, sok oly családdal együtt, melyeket ők tartottak s foglalkoztattak.“²

Nemcsak a művelés alatt nem álló, hanem az oly

¹ Thomas Wright: „A short address to the public on the monopoly of large farms“. 1779. 23. l.

² Rev. Addington: „Enquiry into the reasons for or against enclosing open fields“. London 1772. 37—43. l. elszórtan.

földeket is elkobozták a szomszéd birtokosok az enclosure ürügye alatt, melyek már akár közösben, akár a község részére járó bérfizetés fejében művelés alatt állottak. „A művelés alatt álló földek és mezők elkerítéséről beszélek itt. Még az oly írók is, kik helyeslik az elkerítéseket, egyértelműleg vallják, hogy azok ily esetekben korlátozzák a földművelést, megdrágítják az élelmi szereket s elnéptelenülést okoznak. De még akkor is, ha műveletlen földekről van szó, úgy, a mint napjainkban ezt végre szokták hajtani, ez is megfosztja a szegény embert a létfenntartási módok egy részétől és előmozdítja a már is túlságosan nagy bérletek fejlődését.“¹

„Ha a föld néhány nagybérelő kezébe kerül — mondja dr. Price — a kisbérlők, a kiket más helyen megannyi kisebb birtokosnak mondott, kik családjaiikkal együtt az általok megmunkált földből, juhaikból, aprómarháikból, disznóikból stb. élnek s ezeket a községi földeken legeltetik: kénytelenek lesznek, megélhetésük végett, másoknak dolgozni s a piacon vásárolni a szükségességeket. Talán többen fognak dolgozni, mert jobban rá lesznek utalva. A városok és gyártelepek talán növekedni fognak, mert sok embert űznek oda megélhetés végett. Így tehát a bérletek összehalmozása természetesen ezután is oly hatású lesz ez országban, mint eddig volt.“

„Végeredményben — így foglalja össze dr. Price az *enclosures* általános hatását — a nép alsóbb osztályainak helyzete minden tekintetben rosszabbodott. A kisbirtokosok és bérlők napszámosokká s bér munkásokká süllyedtek s egyúttal nehezebbé vált a megélhetés e

¹ Dr. R. Price loc. cit. II. k. 155. l. L. még Forstert, *Addingtont*, Kentet és James Andersont. L. Karl Marx „Das Kapital“ 756. l.

módja is.“ A közlegelők bitorlása s az agrár-viszonyok ezzel járó erőszakos átalakulása annyira érezhető lett a mezőgazdasági munkások helyzetében is, hogy napszámjok 1765–1780-ig, oly mértékben kezdett hanyatlani, még *Eden* szerint is, a ki pedig nagy híve volt az enclosure-nek, hogy már nem tudták a legszükségesebbeket sem fedezni s hivatalos segítséggel kellett kiegészíteni. A mint ő mondja: „Napszámjuk nem volt többé elégséges az elsőrendű életszükségletek fedezésére sem“.

A XVII. század utolsó éveiben még virágzott a *yeomanry*, a független földművelők, a *proud peasantry* (büszke parasztok) osztálya, mely a középkorban Anglia erejét képezte, s a minek ez Franciaország feletti felsőbbbségét köszönhette. A XVIII. század végén már eltűnt a *yeomanry*.¹

A lassanként bérlőkké vált régi birtokosoktól nagyjában a *clearing of estates* (a birtok megtisztítása) útján

¹ L. „A letter to sir T. C. Banbury on the high prices of provisions by a Suffolk gentleman.“ Ipswich 1795. 4. l. A nagybérletek egyik fanatikus híve az „Inquiry into the connection of large farms etc.“ munka szerzője (London 1773) maga is azt mondja a 133. lapon: „I most lament the loss of our yeomanry, that set of men who really kept up the independence of this nation; and sorry I am to see their land now in the hands of monopolizing lords tenanted out to small farmers who hold their leases on such conditions as to be little better than vassals ready to attend a summons on every mischievous message.“ (Nagyon sajnálom *yeomanry*nk elvesztését, azon osztályt, mely tulajdonképpen fentartotta e nemzet függetlenségét; s szomorúan látom, hogy birtokuk egyedárúságot űző lordok kezébe ment át, kik néhány bérlőnek adják ki oly feltételek mellett, melyek mellett e bérlők helyzete alig jobb valamivel, mint hűbéreseké s készen kell lenniök, hogy minden rossz hír folytán bíróság elé idézik őket.) Karl Marx „Das Kapital“ 752. l. (III. kiadás I. k. 747. l. 109. j. Ford.)

szabadultak meg. Ha a *lord of the manor* a kiscgazdaságokat nagybérletekké, vagy legelőkké akarta átalakítani, akkor a kisebb földművesekre nem volt többé szüksége; tehát egyszerűen leromboltatta házaikat s kiköltözésre kényszerítette őket. E rendszer classicus földje — mint tudjuk — Irland, főleg pedig a skót Highland.

Ma már kétséget kizárólag be van bizonyítva, hogy eredetileg a törzset, a *septet*, illetve a föld Skóciában és Irlandban is. A főnökök gyakorolhattak ugyan bizonyos jogokat a közös földekre; de azért még kevésbé voltak azok tulajdonosai, mint XIV. Lajos Franciaország területének. Mindazáltal a folytonos bitorlás és a csak quiritar-tulajdont ismerő római jog befolyása következtében a szuzerain főhatóságot magántulajdonná változtatták s a régi tulajdonostársak részére még csak örökölhető birtokjogot sem adtak; épp így ismertettek el Indiában az angol kormány működése folytán a zemin-dárok és talukdárok föltétlen tulajdonosoknak.

A törzsfőnököknek az újabb korig az állt érdekében, hogy sok hűbéresök legyen, mert hatalmuk s gyakran biztosságuk is az ő fegyveröktől függött; midőn azonban a társadalmi rend biztosított s a főnökök földesurakká válván s a városokban élván, inkább nagy jövedelem, mint sok katona kellett nekik: a nagy birtokrendszer és a legelő-gazdaság meghonosítására törekedtek.

E forrongó átalakulásnak, mely a trónkövetelő utolsó felkelése utáni időben kezdődik, első phasisait James *Anderson*¹ és James *Stuart* műveiből ismerhetjük meg.

¹ James *Anderson* „Observations on the means of exciting a spirit of national industry“. Edinburgh 1777.

Stuarttól tudjuk, hogy korában, vagyis a XVIII. század utolsó harmadában a skót felföld nagyban és egészben ugyanazt a képet mutatta, mint Európa négyszáz évvel azelőtt. „A járadék (ő hibásan így nevezi azt az adót, a mit e földek után a törzsfőnek fizettek) a területhez képest nagyon csekély; hanem ha ahhoz viszonyítjuk, hogy mennyi ember él itt egy bérletből, azt találjuk, hogy Skótország hegyei közt egy-egy darab föld kétannyi szájnak ad táplálékot, mint a termékeny tartományokban ugyanolyan értékű föld. Úgy vannak egyes földekkel, mint a kolduló barátok némely kolostorban: „Mennél több a kenyérfogyasztó, annál jobban élnek“.

Mikor a mult század végső harmadában elkezdték a gaélokat kiűzni birtokaikból, azt is megtiltották, hogy a külföldre vándoroljanak. mert így Glasgowba s más gyárvárosokba akarták őket kényszeríteni. David *Buchanan*, Adam *Smith* „Inquiry into the nature and causes of the wealth of Nations“ cz. munkájára vonatkozólag 1814-ben közrebocsátott észrevételeiben fogalmat ad arról, hogy mily haladást tett a *clearing of estates*. „A felföldön (Highlands) a tulajdonos, tekintet nélkül az öröklési joggal bíró bérlőkre (így nevezi helytelenül a törzs azon tagjait, kik együtt birtokolták a földet), a legtöbbet ígérőnek adja a földet, kinek, ha jobban akar gazdálkodni, nincs sürgősebb teendője, minthogy új rendszert alkalmazzon. A hajdan kisbirtokosokban bővelkedő területet, természetes termékenységehez viszonyítva, nagyon is sűrűn lakták. A tökéletesbült új művelési rendszer s a folyton növekvő járadék segélyével a lehető legkisebb költséggel lehet a legnagyobb tiszta hozadékot elérni; e szerint tehát le kell rázni a most már feleslegessékké lett földműveseket, a kik szülőföldjükről

kiüzetve, a nagyiparos városokban keresnek foglalkozást, melyből megélhessenek stb.“

George Ensor 1818-ban közrebocsátott könyvében így nyilatkozik: „A skótországi nagy urak kiűzték a családokat a földekről, mint a hogy a giz-gaszt kigyomlálják; úgy bántak el a falvakkal és lakosaikkal, mint a boszúra szomjas indiánok bánnának el a vadállatokkal s odúkkal. Egy-egy embert feláldoztak egy juh-bőrért, vagy ürü-czombért, vagy kevesebbért is. Mikor északi Khinába betörték, a mongol nagytanács a fölött vitatkozott, nem jó volna-e kiölni annak az országrésznek egész lakosságát s így azt egy nagy legelővé változtatni. Sok skótországi landlord saját országában, saját honfitársaival szemben csakugyan foganatosította ezt a tervet“.¹

Az európai szárazföldön *Sismondi* ismertette meg azt a hirhedt *clearinget*, melyet Sutherland herczegnő 1814—1820 közt hajtott végre. Majdnem 3000 családot űzött ki s 800,000 acre földet, mely hajdan a törzs tulajdonában állt, változtatott át földesúri tulajdonná. Az embereket elkergették, hogy helyet csináljanak a juhoknak. A juhok helyét most a dām vadak foglalták el s a legelőket *deer forest*-ekké (dām vadas) alakították, melyek fátlan pusztaságok. Ez új átalakulás részleteit meg lehet olvasni Robert Somers ily című munkájában: „Letters from the Highlands“ London, 1848. Előbb levélalakban a „Times“-ban jelent meg.

Az „Economist“ 1866. jún. 2-ki száma a következő-

¹ George Ensor „An inquiry into the population of nations“. London, 1815. 215—216. l. L. Karl Marx „Das Kapital“ 759. l. (III. kiad. I. k. 755. lt. j.)

ket írja e tárgyra vonatkozólag: „A hűbéruralmi szenvedélyeknek ma ugyanoly szabad folyást engednek, mint akkor, midőn hódító Vilmos harminczhat falut rombolt le a *New-Forest* megalapítása végett. A legtermékenyebb földekből két millió acret pusztasággá változtattak. Glen Tilt természetes takarmánya Perth leg táplálóbb terméke volt; a ben-auldeni *deer forest* Badonock legjobb természetes kaszálója volt; a bleak-mounti erdő legjobb legelőt adott az elébb fekete gyapjas juhok számára Skótországbán. A vadász-élvezet számára ily módon feláldozott terület nagyobb vala, mint a perthi grófság egész területe. A ben-auldeni új erdőben 15,000 juh legelhetett, már pedig ez csak harminczadrésze annak a területnek, melyet úgy áldoztak fel s oly haszontalan célra fordítottak, mintha a tenger mélye nyelte volna el“.

A kisbirtok megsemmisítése korunkban is tovább folyik, nem bitorlás, hanem vásárlás útján.¹ Ha föld van eladó, azt mindig valami gazdag tőkepénzes veszi meg, mert a törvényes eljárás költségei oly nagyok, hogy azt kisebb szerzemény el nem bírja. Így kerekítik ki a nagy birtokokat s az új szerzemények a majorátusok és hitbizományi helyettesítések folytán mintegy holtkézi birtokká lesznek. *Fortescue* kanczellár szerint Angliát a XV. században példaként idézték birtokosainak nagy száma s lakosainak jóléte miatt.² *Gregory King* azt tartja, hogy

¹ „De laudibus legum Angliae“. 29–36. cap.

² Mindazáltal most is folytatják a falusi közös földeknek a *lord of the manor* állítólagos jogain alapuló elvételét az *enclosure* segélyével, daczára a legerősebb tiltakozásoknak. Legutóbb (1889) a Venville manori bérlők voltak kénytelenek a *dartmoorra* (közös lápföld) vonatkozó jogait megvédeni a cornwallisi herczeggel szemben, ki azt

1680-ban 180,000 birtokos volt Angliában, nem számítva a 16,560 nemes birtokost. Az 1876-iki népszámlálás 250,000 birtokost talált Angliában. Az 1876-iki népszámlálás szerint Angliában 170,000 oly birtokos volt, a kinek egy acre-nál többje volt, Irlandban pedig 2000, Skótországbán 8000; az egész ország ötödrészt 523 egyén tartotta tulajdonában. „Tudjátok-e, mondá J. *Bright* egyik, Birmingham-ben 1866. aug. 27-én tartott beszédében, hogy Skótország felerésze 10—12 személyé? Tudjátok-e, hogy a földbirtok kizárólagos birtoklása mind jobban fokozódik?”¹

Így tehát a nagy quiritárius tulajdon Angliában is éppen úgy elnyelte a kicsit, mint Rómában, annak a szakadatlan fejlődésnek következménye gyanánt, mely ez

be akarta keríttetni. E tárgyra vonatkozólag következő, a XVI. és XVII. századbéli nagy jogtalan foglalások idejéből származó népies versre hivatkoztak:

„The law condemns both man and woman
Who steals the goose from of the common;
But lets the greater felon loose
Who steals the common from the goose“.

(a törvény elítéli azt a férfit és nőt, ki ludat lop a közlegelőről; de futni hagyja azt a nagyobb bűnöst, ki ellopja a ludtól a közlegelőt; vagyis: a kis tolvajokat megbüntetik, a nagyokat futni engedik.)

¹ L. *Shaw-Lefèvre* kitünő czikkét a „Fortnightly Review“ 1877. jan. számában. Az ország kétharmadrésze 5000 ember kezében van s mindeniknek átlag 10,000 acreja. L. *Cliffe Leslie* munkáit is. Még a nagybirtok hívei sem tagadhatják, hogy az elnyeli a kicsit. „It is quite true — mondja *Froude* — that about two thirds of Great-Britain belong to great peers and commoners, whose estates are continually devouring the smaller estates that adjoin them“. (Teljesen való, hogy Nagy-Britannia két harmada a nagy peereké s birtokosoké, kiknek birtokai folyton veszik fel magokba a szomszéd kisbirtokokat.)

ország történetének kezdetétől végig sohasem szünetel s mely úgy látszik nem kevésbé fenyegeti a társadalmi rendet, mint a római birodalomban.

A munkás osztályt az az országról-országra terjedő olthatatlan vágy hevíti, hogy a munka gyümölcse egyenlőbben legyen megosztva. Angliában az ipari munkásokat ösztökéli s izgatja; most pedig már a mezőgazdasági munkásokat is. Kétségtelen, hogy ez a földbirtok ottani szervezetét erősen fenyegeti. A földművesek az általok munkált földből követelni fogják a magok részét s ha meg nem kapják, túl a tengeren fogják keresni. Visszatartásuk céljából megadták nekik a szavazati jogot. Már pedig új veszélyt rejt magában a szavazati jog kiterjesztése akkor, midőn a tulajdonosok száma csökken, s azoknak a törvényeknek, melyek az egyenlőtlenséget nagyobbá és érezhetőbbé teszik, fentartása akkor, midőn az egyenlőség eszméje mind ellenállhatatlanabb hatalomra tesz szert.

Ha a földbirtokot monopoliummá teszik s aztán folyton növelik a belőle könyörtelenül kizártak politikai hatalmát: akkor előidézik és megkönnyítik az egyenlősítő rendszabályokat. Ezért van az, hogy az az eszme, mely szerint a földtulajdon visszaadandó a nemzetnek (*nationalisation of land*) Angliában talált legtöbb követőre, legerősebb visszhangra. Abban az országban, mely legjobban eltávolodott a földtulajdon ősi szervezetétől, úgy látszik a társadalmi rend is leginkább van fenyegetve.

Khinában és Rómában a földtulajdon története nagyon hasonlít az Angliáról adott vázlathoz. A legrégebb khinai krónikák úgy tüntetik föl ez országot, hogy már eljutott a földművelésig, de a magántulajdont nem alkalmazták a földre, hanem az összes munkaképesek, tehát

20—60 év közöttiek közt osztották ki. Minden völgyvidék függetlenül igazgatta magát s választotta főnökeit; az uralkodót is választották. Bizonyos mennyiségű birtokot adtak nekik, a melyből méltóságukhoz képest megélhettek. Látjuk, hogy ez teljesen a germán Mark szervezetéhez hasonlít. Kr. e. 2205-től kezdve, örökölhető lett a földbirtok.¹ A birtokot a tartományi főnökök harácsolták magokhoz. Az uralkodók, bizonyos szolgálatok fejében, hűbéreket engedtek át, a hűbérurak aztán ugyanígy jártak el. Így jött létre a hűbériség; csakhogy a parasztok által művelt földeket ezután is aszerint osztották ki az egyes családok közt, hogy mennyi munkaképes tagja volt. A felosztásnál a birtok távolságára is tekintettek s a közelebb fekvőkből kisebb osztályrészt adtak. Kilencz parcellából egyet az állam részére tartoztak megművelni az illető családok, a többi nyolecz pedig az övék lett. A közösföldek, *guntzsan*, rendszere, egész a harmadik dynastia koráig, 254. Kr. e. fenmaradt, sőt Korea félreeső vidékein napjainkig. A magánföldtulajdont a Zin-dynastia létesítette; de, a mint a krónikák mondják, a gazdagok lassanként minden földet magokhoz kaparítottak s ezeket aztán a birtokuktól megfosztott földműveseknek adták bérbe, kiktől bér fejében a termények felét vették el. Ez idő óta a kormány több ízben folyamodott oly agrár-törvényekhez, melyek a tulajdonosok számának szaporítását célozták. Ezek közül a legnevezetesebbek s legáltalánosabbak a Tan-dynastia törvényei (619—907.). Minden ember, föl téve, hogy saját háza volt, kapott egy darab földet örö-

¹ E részleteket J. Szakharovnak a pekingi orosz missióra vonatkozó emlékiratából vettük át. L. „Revue germanique“ I. évf.

kös jogon, egy darabot időlegesen, ha meg is tudta azt munkálni. Az egyes néposztályoknak adott részek rang- és méltósághoz képest különböztek. A magántulajdont, végszükség esetén kívül, nem lehetett elidegeníteni. Az élethossziglanra adott birtokok az államra szálltak vissza s aztán újra kiosztattak. De ez a rendszer nem sokáig állott fenn, mert az 1000-dik év körül a szabad magántulajdon váltotta fel, mely azóta a mandzsu-hódítás és a forradalmak daczára a legújabb időkig fenmaradt.

Tehát a sok százados fejlődés folyamán, a földtulajdon itt is hasonló fokozatokon ment át, mint nálunk Nyugaton.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

A családi és házközösségek.

A mily mértékben halad előre az, a mit mi polgárosodásnak nevezünk: oly mértékben gyöngülnek a családi érzelmek és kötelek s annyival kevesebb befolyást gyakorolnak az emberek cselekvésére. Ez a tény oly általános, hogy benne a társadalom fejlődése törvényét kell látnunk. Hasonlítsuk össze a régi rómaiak, vagy pedig a még mindig patriarchalis korban élő orosz földművesosztály családi szervezetét az Egyesült-Államok angol-szászainak, kik végletekig fejlesztették az egyéniség modern elvét, családi alkotmányával: mily óriási különbséget fogunk találni!

Oroszországban szintűgy, mint Rómában, zsarnoki hatalmat gyakorol a családanya, a patriarcha, családja minden tagja fölött. Ő szabályozza a munkát, s osztja fel annak gyümölcsét; ő házasítja meg fiait és leányait,

vonzalmukra való minden tekintet nélkül; dönt sorsuk fölött, mint egy souverain. Ellenben az Egyesült-Államokban majdnem a semmivel egyenlő az atyai hatalom. A fiatal fiak 14—15 éves korukban magok választanak pályát s teljesen függetlenül járnak el. A fiatal lányok szabadon járnak ki, egyedül utaznak, egyedül fogadják azt, a kit nekik tetszik s úgy választanak férjet, hogy senkitől sem kérnek tanácsot. Az új nemzedék rövid idő alatt szétszóródik a világ négy tájékán. Az egyén e módon a legerőteljesebben fejlődik ki, de a család, mint ilyen, semmi társadalmi szerepet nem játszik; mindössze a gyermekeket ápolja addig a hamar elérkező időpontig, míg szabad szárnyra kelnek. Az amerikaiak családi életének e jellemvonásai leginkább lepik meg az idegent.

A kezdetleges társadalmakban az egész társadalmi rend a családban központosul. A családnak megvannak külön istentisztelete, saját istenei, törvényei, bírósága és kormányzata. Övé a föld. Valóságos örökös testület, mely saját vagyonát nemzedékről-nemzedékre ruházza át. A nemzetet független családok egyesülése alkotja, melyeket csak gyöngén tart össze a laza szövetségi kötelék. A családcsoportokon kívül nincs állam.

A család eredetileg, nemcsak a különböző árja eredetű fajoknál, hanem majdnem minden népnél ugyanazonos jellegű volt. A görög γένος¹ a római *gens*, a kelta *clan*

¹ Plato idevonatkozólag még megtartotta az ősi kezdetleges fogalmakat. „Törvényhozói minőségemben — mondja — nem tekintelek sem téged, sem javaidat önállóknak, hanem mint családodét, a családot pedig úgy, mint összes javaival együtt az államét“. Plato „A törvényekről“. („Des Lois“ trad. Cousin, V. k. 283. l.)

s a german *cognatio* — hogy Caesar kifejezésével éljek — ugyanaz. A mint *Fustel de Coulanges* „La cité antique“¹ cz. művében oly jól kimutatta, a római *gens*, mely még a köztársaság első időszakában is oly nagy jelentőségű volt, a közös ősatyától való leszármazáson alapult. A régi római jog úgy tekinti a *gens* tagjait, hogy azok örökölhetnek egymás után. A XII. táblás törvény szerint, ha az elhunynak nincs fia, vagy agnatusa, akkor a *gentilis* a törvényes örökös. A *genst* a családi vagyona vonatkozólag a főtulajdon egy neme illette. A ház- (családi) közösség a legkülönbélebb fajoknál ugyanazonos jellemvonásokkal fordul elő, az észak-amerikai indiánoknál, mint az írlandi keltáknál a *Brehonok* idejében s India jelenkori *joint-family*-jében. A skót felföldön a *highlanderek* a törzset egy nagy családnak tekintik, melyet az ősi rokonság kötelékei egyesítenek. Walesben még a rokonság tizenhatszázadik fokát is számítják. Szinte közmondásos, hogy mennyire tartják a bretagneiak az oldalági rokonságot, Alsó-Bretagneban egész a végtelenségig terjesztik. Aug. 15-ét, midőn az egyházközség összes lakosai egybegyűlnek, az unokatestvérek ünnepének (la fête des cousins) nevezik. Hogy mily befolyást gyakorolt hajdan a családi szervezet, azt még mindazoknál a népeknél megítélhetjük, melyek elszigeteltségök folytán nem kerültek a modern eszmék és érzelmek befolyása alá.²

Abban az ősi korban, midőn még a mai felségjogok-

¹ „La cité antique“, X. fej.

² Az appenzelli *Rhoden*, melyeket a svájci Allmendekről szóló fejezetben írtunk le (VII. fej.), a legszorosabb viszonyban állnak az antik *gens*-szel és a *clan*-nal.

kal felruházott állam nem létezett, az egyén nem tudta volna magát megvédni, ha elszigetelve lett volna. A családban találta meg a nélkülözhetlen védelmet és segítséget. Ennek folytán a család összes tagjai közt teljes összetartás uralkodott. A vendetta nemcsak Corsica földjén otthonos, megvan az összes, kezdetleges állapotban élő népeknél s az igazságszolgáltatás őseredeti alakját mutatja. A család igyekszik megtorolni azt a bántalmat, melyet valamelyik tagja szenvedett: ez az egyedül lehetséges megtorlás. Nélküle a bűn büntetlenül maradna s a büntetlenség bizonyossága oly mértékben szaporítná a gonosztetteket, hogy teljesen tönkretenné a családi életet. A germánoknál is a család kapta és adta a *vérdíjat* (*Wehrgeld*). Még most is így van ez az albánoknál s az összes amerikai indián törzseknél.

Láttuk, hogy mindenütt, Jávában, Indiában, az afrikai feketéknél épp úgy, mint az európai árjaknál, a falusi közösség, ez a kezdetleges társadalmi csoport volt a föld birtokosa s osztotta ki időleges használatra egyenlően az összes családok közt. A föld későbbi időben sem lett még közvetlenül az egyesek magántulajdonává, midőn az időleges felosztással egybekötött közös birtoklás megszűnt; hanem ezután a család birtokolta örökletes joggal és elidegeníthetetlenül, s e család közösen élt egy fedél alatt, vagy ugyanazon bekerített telken. Nem vagyunk képesek mindenütt felismerni a hosszas gazdasági fejlődés azon átmeneti mozzanatait, melyek a földbirtoklást a kezdetleges közösségből *quiritárius* tulajdonná változtatták; de még most is mint élő intézményt tanulmányozhatjuk a Duna két partján élő délszlávoknál. Részletes adataink vannak a középkorból e rendszerről, mely még letűnése után is sok nyomot ha-

gyott a szokásokban és törvényekben. Így pl. az ingatlan vagyronról a család beleegyezése nélkül nem lehetett intézkedni.

A végrendeletet eredetileg nem ismerték, mert a kezdetleges népek nem tudták felfogni, hogy a vagyon tulajdonjogának átruházása bármely egyes ember halála után annak akarata szerint történjék, holott a patriarchalis embercsoportokban ezt az átszállást a szokás szent tekintélye szabályozta; még később, a végrendelet meghonosodása után sem rendelkezhetett az örökhagyó örökölt, hanem csak szerzett vagyonáról. Korlátlan ura volt annak, a mihez saját munkája és takarékosága útján jutott, de a családi (patrimonialis) vagyon a család időről-időre végzett munkájának felhalmozott eredménye; úgy tartozik átruházni az utána következőkre, a mint ő maga kapta.¹ A mint *Gans* mondja,² már a jeruzsálemi királyság törvénykönyve (*Les assises de Jerusalem*) különbséget tesz a szabad végrendelkezés tárgyát képező s az ez alól elvont javak között, mely utóbbiak ipso jure az egyenes örökösök tulajdonába mentek át. Az általa szerzett vagyont annak hagyományozhatja a végrendelkező, a kinek tetszik. Ugyanezt a megkülönböztetést láthatjuk a régi és új franczia szokásjogban, egyrészt a *héritage* (öröklött birtok), másrészt az *acquêts* (szerzemény) és *meubles* (ingóságok) közt:³

¹ Ugyanezt találjuk az irlandi *Septben* is (Corus Becsna „Ancient Laws of Ireland III. 5.) s így van most is az indiai *joint familyben*. L. Sir Henry *Maine* „Early history of Institutions“ 111. l.

² „Hist. du droit de succession en France au moyen age par Edouard *Gans*“ Loménie ford. 1846. 204. l. L. e tárgyra vonatkozólag Sir Henry *Maine* szép munkáját: „Ancient Law“.

³ Példa gyanánt íme I. Henrik idejéből egy angol törvény rendel-

az előbbi javaknak legfelebb ötödrésze fölött lehet szabadon rendelkezni, az utóbbiak felől pedig teljesen. A végrendelkezési jognak ezen részben a *Code Napoléon* által is elfogadott korlátozása lényegileg méltányos és igazságos eszmét fejez ki; az a germán elv, melyről Tacitus szól, hogy t. i. a vagyon egy része az egyén szabad akaratának engedtetik át, a másik részre vonatkozólag fenmarad a család változhatlan joga. Szerzeményeiről szabadon rendelkezhetik az örökhagyó; de ennek vége, mihelyt az öröklött ingatlanhoz, a családi vagyonhoz akar nyulni, melyet inkább csak megbizott gyanánt kezelt, s nem mint korlátlan tulajdonos. A tulajdonnak kezdetben mindig családi jellege volt. Egy helyen, hol az ókor általános érzelmét adja vissza, így szól: Nem hagyhatod birtokodat annak, a kinek akarod, mert összes birtokod családodé, vagyis őseidé s maradékaidé (*Plato Törv. XI.*). Ezen, bizonyos korban mindenütt feltalálható intézkedés mély jelentőségű alapja az, hogy a társadalmi élet a családokra, mint örökös testületekre van alapítva s e szerint azok fenmaradása biztosítandó. Ugyanez indító okból zárták ki a nőket a föld örököltetéséből, hogy házasság útján más családba ne vigyék által. A mint a hajdankori Indiában, Görögországban és Itáliában, korunkban pedig a délszláv közösségekben láttuk, a nők nem örökösödnek. Csak az ingók egy részére s bizonyos hozományra van joguk.

Valamint a falusi közösségek uralma idejében senki sem rendelkezhetett saját tulajdonáról, t. i. a házról és

kezése: „Adquisitiones suas det, quibus magis velit; si *bockland* autem habeat, quam ei parentes sui dederint, non mittat eam extra cognationem suam“.

bekerített területről, csak a *Mark* többi lakóinak beleegyezésével: azonképen később nem idegeníthette el földjét, csak a családtagjainak beleegyezésével. A vérrokonok visszavásárlási joga, mely Németországban a XVI. századig, Magyarországon pedig csaknem napjainkig fennmaradt, azon a régi elven alapult, hogy a főtulajdon a családé. A család tagjai azért vehették vissza, a vételár lefizetése mellett, az elidegenített ingatlant, mert erősebb jog illette őket, mely nem vétetett tekintetbe.

A hitbizomány és majorátus, mely a birtokost egyszerűen haszonélvezővé teszi, arisztokratikus alakja a családi közösségnek; a tulajdon itt is elidegeníthetetlenül és oszthatlanul illeti a családot, csakhogy a legidősb élvezi, s nem az összes leszármazók közösen.

Tanulmányozzuk a *házközösséget* (családi közösség) először a déli szlávoknál; s aztán megkísértjük a középkori házközösség képének megrajzolását.

A kezdetleges korban, sőt még a mi időnkben is az oly népeknél, melyek a polgárosodásnak azon a primitív fokán állnak mint a délszlávok, a házközösségek oly óriás terjedelmű lakásokat foglalnak el, melyekben néha több száz ember lakik. Az amerikai indiánok tulajdoni rendszerének szentelt fejezetben *Bücher* sok és érdekes példát hoz föl erre. Még egy párt kölcsönzök Herman *I'ost* brémai birónak adatokban gazdag könyvéből: „Bausteine für eine allgemeine Rechtswissenschaft“ (II. k. 189. l.), Alaskában ugyanazon telep összes lakói egyetlen házban laknak; hasonlólag a Columbia medencéjében lakó indiánok a *moxos-k* (L. *Bastian* „Rechtsverhältnisse“ 228. l.), a braziliai indiánok, hajdan, a cubaiak is; a vancouveri benszülötteknél, a *nutkai* szo-

ros közelében, oly házakat találtak, melyekben 800 embernél több lakott. *Dumont d'Urville* hasonló, az afrikaiaknál Új-Guineában látott lakásokat írt le. *Spencer Saint-John* beszéli, hogy Borneo szigetén, a dájáknál oly óriási lakások vannak, hogy közülök egyiknek a hossza 534 láb volt. A csinukoknál a 100 láb hosszú és 30—40 láb széles házak belsejét czellákra osztják s minden házaspár, gyermekeivel együtt külön rekeszt kap, úgy, hogy az egész méhkashoz hasonlít. Ugyanígy van ez a romaringoknál és a battáknál Popaján szigetén. (L. *Peschel* „Völkerkunde“ 186. I. és *Waitz* „Anthropologie“ I. 181. I. III. 332., 336., 375.). Egy utazó, ki nem rég fordult meg a papuáknál Új-Guineában, következőleg írja le a házakat:¹

„Minden ház valóságos kis falu, kis gyarmat, és minden szobát külön család foglal el: atya, anya és gyermekek. Mindazáltal a ház, legalább névleg, egy emberé, a kit családfőnek, *pater familias*nak lehetne nevezni, s az összes tiz, húsz, harmincz, sőt ötven lakó rokonai, barátai vagy rabszolgái. Mindnyájan résztvettek az építésben, közösen élnek, s közös érdekek, közös szükségletek s a létért való harcz által vannak egybekapcsolva“. Hozzá kellett volna tenni, hogy vérségi kötelékek által is.

Az aztékeknél, valamint Észak-Amerika összes indiánjainál a *gens*, a törzs ősi alkotó eleme s a törzsek szövetsége képezi a nemzetet; tehát náluk is úgy van, mint volt a germanoknál és a keltáknál a Brehonok idejében. A *gens* tagjainak jogai és kötelezettségei a következők valának: kölcsönös öröklési jog, vagy közös földbirtok-

¹ Kivonat a „Tour du Monde“ 1879. ápril. 19-ki számából; A *Raffray* „Voyage en Nouvelle-Guinée“.

lás, hely a közös temetőben, egyetemleges felelősség a büntetendő cselekményekért, kölcsönös segélynyújtási kötelezettség, részvétel a főnök, *szacsem* választásában s egyenlő jogok a tanácsban. Az indián törzsek közül egy sem jutott még el a kizárólagos földtulajdon fogalmáig. Az irokézek nagy, 100 lábnál is hosszabb házakat építettek, melyekben 10—15 család lakott, kik közösen éltek együtt a vadászati zsákmányból. *Caleb Swan*, ki 1793-ban meglátogatta a krik-indiánokat, megjegyzi, hogy legkisebb városuk 30—40 házból állt s ezek ötével-nyolczával voltak csoportosítva; mindenik csoportban egy-egy törzs lakott, mely együtt élt és étkezett. *Lewis* és *Clarke* ugyanezt tapasztalták a columbiai indiánoknál. *Stephen* azt írja, hogy Yukatánban a közösségek 100—100 munkásból állnak, kik közösen művelik a földet s aztán elosztják a termést.¹

A ki bejárja az Egyesült-Államok középső és déli vidékeit, gyakran talál oly falvakat, melyek csak egy-két 100—150 láb hosszú házból állnak, s ezekben 40—50 család van összezsúfolva. A minitarik és mandánok sokszögletű házaiban több háztartás húzódik meg. A Columbia River-menti indiánok hosszú kunyhói néha több száz embernek adnak tanyát. Némely indián falvak, pl.: Tumacsemutul Columbia völgyében s Taos Új-Mexikóban mindössze egy-két óriási, öt-hat emeletes házból állnak, s ezek terrasse-szerűleg úgy vannak egymásfölé helyezve, hogy mindenik emelet beljebb esik egy kissé s az ily

¹ „Incident of travels in Yucatan“ II. 14. l. Az indiánokra vonatkozó idézeteket *Lewis Morgan* egy cikkéből: Montezuma's dinner vettem át. Megjelent a „North American Review“ 1876. áprilisi számában.

házakban 3—400 ember lakik. Rio-Chaco cañonjában, Santa-Fé-től északnyugotra, hét pueblóból, vagyis közös-házból álló csoport romjai láthatók; ezek mindenikében 700—800 ember férhetett meg.¹

A spanyolok ezeket az épületeket nézték gyakran palotáknak, holott oly szilárd alkotmányok voltak, melyek telve valának promiscuitásban élő indiánokkal. Mexikót, Yucatant, Guatemalát ily falvak népesíték be az európaiak bevándorlása előtt. E területeken jelenleg lakó indiánok a spanyolok által felfedezett benszülöttek egyenes leszármazói, kiknek civilisatiója sok tekintetben átmenetet képezett a nomád életből az állandó megtelepüléshez.

HARMINCZADIK FEJEZET.

A délszláv házközösségek.

A szlávok talán a germánok előtt jöttek Európába; de azért tovább megőrizték az őskor kezdetleges szokásait és intézményeit. Mikor először jelennek meg a történelemben, úgy rajzolják őket, hogy főleg pásztorkodásból élnek s nagyon szelíd természetűek, noha vitézek és a zenét fölöttébb szeretik. Még nem bontakoztak ki a pásztoréletből, jóllehet a nomádkodással már részben szakítottak. A föld, a *gmina*, németül *Gemeinde*, község tulajdonát képezte, mely azt minden évben az ú. n.: közgyűléseken (*vjecza*) osztotta ki a törzs tagjai közt.

¹ *Morgan* „Smiths. Contrib. to Knowledge“ XVII. k. 251., 258., 262. és 488. l.

Az egy-egy évre szóló birtoklás a patriarchalis családot illette, még pedig az alkotó tagok számaránya szerint. Mindenik családot önválasztotta főnöke, az ú. n.: *gosz-podar* igazgatta.¹

Nesztor, a szlávok régi történetírója, a családias érzületet dicséri nálok legjobban, mely szerinte a társadalom alapja. Hozzáteszi, hogy ez fő nemzeti erényök. Azt, ki felszabadította magát a családi kötelékek alól, gonosztevőnek tekintették, mint a ki megsértette a természet legszentebb törvényeit. Az egyén csak mint család tagja gyakorolhat ott jogokat. Ez volt a társadalom ősi alapegysége, melynek kebelében a hamisítatlan közösség uralkodott; „*omnia erant eis communia*“, mondja egy régi krónikás.

A régi nemzeti költeményekből, melyeknek Königinhofban, Csehországban történt felfedezése ébresztette föl

¹ Ha a szlávok régi intézményeit behatóbban akarjuk megismerni, akkor a csehekre vonatkozólag olvassuk el *Palacki* szép történeti művét és „*Slavische Alterthümer*“ cz munkáját, Leipzig 1843; Oroszországot illetőleg *Ewers* „*Ältestes Recht der Russen*“ Dorpat 1826; Lengyelországra tartozólag *Rossel* „*Polnische Geschichte*“ és *Mieroszlavszky* „*La Commune polonaise du dixieme au dixhuitieme siècle*“; a délszlávokra nézve *Utyeszenovics* kimerítő munkáját: „*Die Hauskommunionen der Südslaven*“, *Bogisics* nagyszerű művét: „*Zbornik szadasnyij pravnic obicsaja u juznics szlovena*“. Zágráb 1874. („A délszlávok jelenlegi szokásainak gyűjteménye.“) 710. l. 8°. *Fedor Demelics* e remekműből kivonatot bocsátott közre következő czím alatt: „*Le droit coutumier des Slaves meridionaux d'après les recherches de M. Bogisitch*“ Paris. 1877. Sir Henry *Maine* a „*Nineteenth Century*“ 1879. deczemberi számának egyik „*South Slavonians and Raypoots*“ cz. cikkében tanulmány tárgyává teszi *Bogisics* és *Demelics* munkáit s összehasonlitja a délszlávok intézményeit a raypootokéval. Montenegrót illetőleg l. „*Recht und Gericht in Montenegro*“. Zágráb, 1877.

a cseh irodalmi mozgalmat, megérthetjük a család ez ősi alkotmányát. *Libussin soud* (Libussa ítélete) című költeményben két testvér Sztaglav és Hrudosz veszekednek egy örökség miatt; s ez oly szörnyű dolognak tűnik fel, hogy a Moldva felsőbajt fájdalmában s egy fecske sírva panaszkodik miatta Visehrád magaslatán. Libussa királyné következő ítéletet hoz: „Testvérek, Klen fiai, annak az ősrégi családnak gyermekei, mely Cseh kíséretében jött, három folyón való átkelés után ez áldott hazába, egyeztetek meg testvériesen örökségetek tárgyában, birtokoljátok közösen, régi jogunk szent hagyományai szerint. A családfő igazgatja a házat, a férfiak dolgoznak, a nők pedig a ruházatot készítik. Ha a házközösség feje meghal, a vagyon minden gyermeké lesz közösen, kik új főnököt választanak s ez aztán ünnepnapokon együtt tanácskozik a többi családfőkkel“.

A házközösségek Lengyelországban, Csehországban, a karinthiai és krajnai szlovénekknél már a középkorban megszűnnek a római jog befolyása folytán, mely abból a korból eredvén, midőn a magántulajdon már teljes ridegségében kifejlődött, lassanként, az ellenséges érületű bíróságok ítéleteinek segítségével aláaknázza az ősi közösséget. A délszlávok nem kerültek a római jog befolyása alá és pedig egyrészt a területökön dúló folytonos háborúk, másrészt pedig a török hódítás miatt. Legyőzve, elszigetelve, önmagokra utalva, csak arra törekedtek, hogy mintegy vallásos kegyelettel tartsák fent hagyományos intézményeiket és helyi önkormányzatukat. Így történt aztán, hogy a házközösségek, Róma törvényeitől és a hűbériségtől érintetlenül, egész napjainkig fenmaradtak s az összes délszlávoknál a Duna mindkét partjától, a Balkánon túlig feltalálhatók. Ez az

ősi intézmény ugyanazon jellemvonásokkal áll fenn Szlavóniában, Horvátországban, a szerb vajdaságban, a határőrvidéken, Szerbiában, Boszniában, Bulgáriában, Dalmáciában, Macedóniában, Herczegovinában, Montenegróban. Boszniában még a mohamedán bégek is gyakran házközösségben élnek, még városokban is pl. Szerajevóban.

A történelem az a fordulata, mely Dusán szláv birodalmának felét török, másik felét magyar hódoltság alá juttatta, a politikai intézmények különbözősége, mely e megoszlásnak természetes következménye volt, a városok s azon keskeny dalmát partvidék kivételével, hol a velencei befolyás a római jogot honosította meg, nem tudta megsemmisíteni a régi agrárszokásokat: rejtve, a hódítók által észre sem véve továbbra is fennmaradtak. A házközösség rendszerét csak újabban szabályozták törvények, pl. Szerbiában és Montenegróban; máshol csak a szokás erejénél fogva áll fenn, de alapelvei mindenütt ugyanazonosak, mert a nemzeti hagyományok is hasonlóak. Mint Utyeszenovics mondja, Libussa királyné igazságos trónját bárhol felüthette volna az egész Délszláviában s a községi főnökök helyeslő tapsai mellett hirdethette volna ki azt az ítéletet, melylyel hajdan a visehrádi hegyen a két testvér, Sztaglav és Hrudos viszály-perét eldöntötte.

Tanulmányozzuk most már közelebbről ezt a sajátos intézményt, mely a földtulajdonnak a nyugotitól egészen eltérő jelleget kölcsönöz. A földet birtokló társadalmi egység, magánjogi testület a *ház* (családi) *közösség*, vagyis azoknak az embereknek csoportja, kik egy közös törzstől származnak, ugyanazon házban, vagy legalább telken laknak, közösen dolgoznak s közösen élvezik a mező-

gazdasági munka gyümölcsét. A németek e közösséget *Hauskommunion*nak (házközösség) nevezik, magok a szlávok pedig *druzinának*, *druztvónak*, *zadrugának* s e szavak körülbelől azonos jelentőségűek a szövetkezéssel. A családfőt *goszpodárnak*, *starsínának*, vagy *domacsín*-nak nevezik s vagy a közösség tagjai, vagy előde választják; ő igazgatja a közösség ügyeit; ő ad és vesz a szövetkezet nevében, mint valami részvénytársulati igazgató; ő szabályozza a végrehajtandó munkálatokat, de övével egyetértve, kiket minden fontosabb tárgynál tanácskozássra hív össze. Szóval kicsiben valóságos szabad, parlamenti kormányzat! Kifelé, idegenekkel való ügyletekben, s az állammal szemben a családfő képviseli a házközösséget s dönt a kebelében felmerülő vitákat illetőleg, egyúttal gyámja is a kiskorúaknak. A *goszpodár*-é a végrehajtó hatalom, az egyesült társtagok pedig a törvényhozást gyakorolják. A családfő hatalma távolról sem oly zsarnoki, mint az orosz családban; a függetlenség érzete is sokkal erősebb. Az oly *goszpodár*, ki a társtagok megkérdezése nélkül akarna eljárni, gyűlöltté tenné magát s nem túrnék. Még Bulgáriában is *veto*-joga van minden egyesnek, ha fontos ügyről van szó. Ha a családfő érzi, hogy elaggott, leteszi hivatalát, annak a szerb közmondásnak megfelelőleg: „*ko radi, onaj valja da szudi*“, „az kormányozzon, a ki dolgozik“. Utána nem mindig a legidősebb, hanem a közös érdekek vitelére legalkalmasabbnak látszó testvér következik. Az aggasztánokat tisztelik s tapasztalt tanácsaikat szívesen meghallgatják, de nem környezi őket az a csaknem vallásos kegyelet, mint Oroszországban. A családfő neje, vagy a család köréből választott más asszony, *domacsica*, vezeti a háztartást s intézi a házi ügyeket. Ő ügyel a

fiatal leányok nevelésére s éneklő nekik a fonókákban a nemzeti dalokat; az asztalnál a ház feje mellett ül, tanácsát kikéri a házasságoknál s mindenki tiszteli.

A házközösség lakása meglehetősen számú épületből áll, melyek gyakran, különösen Szerbiában és Horvátországban, hol bőven van tölgy, fából építvék. Élősövénynyel, vagy deszkakerítéssel kerített telken, mely rendszerint gyümölcsfákkal beültetett gyepes térség közepén fekszik, emelkedik legelőször is a főépület, melyben a *goszpodár* és gyermekei, néha pedig egy másik pár is, laknak gyermekeikkel egyetemben. Itt van az a nagy szoba is, hol a család közösen étkezik, s fonókákra és más esteli munkákra összegyűl.¹ A melléképületekben vannak a többi házközösi tagok szobái. Szerbiában a *sztarcsina* háza nagyon magas, nagyon hegyes, fazsindelylyel fedett fedelével tűnik ki, gondosan meszelik s a közös szobán kívül 2—4 hálókamra van benne. A többi háztartásoknak kevésbbé gondozott lakásaik vannak, gyakran a talajtól bizonyos magasságra emelkedő cölöpökre építve, mint Wallis-

¹ Mindazokat, kik közelebről ismerték meg a szerb családok otthonát, megindította annak a patriarchalis életnek testvéries bensősége. Kanitz ezt Szerbiáról megjelent kitűnő könyvében: „Serbien“, Leipzig 1868. 81. l. következőleg írja le: „Este az egész család a *sztarcsina* szobájában gyűl össze, a nagy közös tűzhely körül, hol vidám tűz pattog. A férfiak szántóvető szerszámokat készítenek, vagy javítanak; a nők pedig a ruházathoz szükséges gyapjút vagy lent fonják. A gyermekek szülőik lábánál játszanak, vagy arra kérik őket, hogy beszéljék el nekik Czartroján vagy Marko Kraljevics történetét. Ekkor a *sztarcsina*, vagy egy másik férfi előveszi a *guzlát*, énekelni kezd s énekét e hurosszerű hangszer egyhangú pengetésével kíséri; a *szagák* követik aztán a hősi kor énekeit s mindnyájan lelkesült versekben beszélnek el a haza megpróbáltatásait és a függetlenségért folyta-

ban a csűrök. Néha a fiatal házastársak külön házat építenek magoknak a közöstelken, de a közösségből nem lépnek ki. Oldalt emelkednek az istállók, csűrök, színek, kukoricza-górék, melyek együttvéve tekintélyes épületesoportot adnak s a simmenthali svájcezi nagy bértanyákat és számos tartozékát juttatják eszünkbe. Az egyes közösségek 10—20 személyből állnak; vannak azonban kivételesen 50—60 tagból állók is, Herczegovinában rendszerint 20—25 tagból. Mennél több tagot számlál a család, Istentől annál megáldottabbnak tartják. Azt mondják, hogy a nyomorúság akkor köszönt be, ha a közösségek feloszlásnak indulnak. „Az elszígett család több bánat mint öröm osztályosa“, mondja a közmondás. Mindazáltal a közösségnek soha sincs annyi tagja, hogy egy falu kitelnék belőle. Vannak oly falvak, hol az összes lakosoknak ugyanazon nevek van, mégis több *zadrugát* alkotnak.

A népesség eddig nem valami rohamosan szaporodott. Az új nemzedékek csak a letűnöket helyettesítik s így a házközösség belső összetétele meglehetősen változatlan. Azokban, melyeket Horvátországban és a katonai

tott harczeit. Így aztán a közös hajlék mindnyájok részére vonzó helylyé lesz, hol fölébred s erősödik az egyénnek a családhoz és a hazához való ragaszkodása s mindnyájok lángoló lelkesedése a szerb nemzetnagyságaért, virágzásaért és szabadságaért. Ki láthatná ezt az egyénre oly erőfokozó, az államra oly üdvös családi életet a nélkül, hogy azt ne kérdezze „A család“ német szerzőjével: „Vajjon számba veszi-e a nemzetgazda, ki a közös tulajdon rendszerét más rendszerekkel egybeveti, ezt az erkölcsi elemet? Ugyan megbecsülheti-e a statisztika számokban azt a boldogságot, melyet a család akkor élvez, midőn a gyermekek nagyanyjuk térdén ülve tanulják ismerni az elődeikről fennmaradt munkákat, s mikor az aggastyánok a gyermekeik és unokáik által megélénkített körben saját ifjúságukat látják újra fölelevenülni.“

határőrvidéken meglátogattam, rendesen három nemzedéket találtam együtt: a nagyszülőket, kik már nyugalomba vonultak, a munkát végző fiúkat, kik közül egyik a *goszpodár* tisztét teljesíti s aztán a különböző korú unokákat. Ha valamely család nagyon népessé lesz, ketté szakad s két közösséggé alakul. A hajlékszerzés nehéz volta, az emberek elfogultsága a társas élet nyújtotta jóllét iránt és maga a közösségben való élés is gátul szolgál a túlságosan korai házasságkötések ellen. Sok fiatal ember megy a városba cselédnek, lép a hadseregbe, vagy tudományos és művészi pályára. De jogukban áll újra elfoglalni helyöket a házközösségben, ha csak máshol állandóan meg nem települnek. A férjhezmenő fiatal lányok férjük családjába lépnek be. Néha, ha nincs elég munkás kéz a szövetségben, befogadják a leány házastársát is, ki aztán a többiekkel egyenlő jogot nyer.

Sokszor minden egyes háztartás egy külön kis darab szántóföld magánhasználatát kapja egy-egy évre s ennek termése kizárólag az övé; kendert, vagy lent vetnek bele, hogy abból az asszony megfonja s szőjje a házaspárnak és gyermekeinek ruházatához megkivántató vásznat. Az asszonyok a juhok gyapját is megfonják egy függő orsó segélyével, melylyel menés, vagy nyájörzés közben is dolgoznak. Ebből szövik aztán azt a fehér vagy barna gyapjűszövetet, melyet csaknem kizárólag a délszlávok hordanak. A nők fehéreneműi túvel, keleti jellegű minták után, a legélénkebb színekben vannak kihímezve s nagyon szép látványt nyújtnak. Így tehát mindenik család csaknem egészen maga állítja elő mindazt, a mire egyszerű, korlátolt szükségletei kiterjednek. Elad néhány jószágot, különösen disznót s aztán néhány

iparczikket vásárol. A mezőgazdasági munka gyümölcsét közösen fogyasztják, vagy egyenlően osztják szét; ellenben az ipari munka terméke kinek-kinek sajátját képezi. Így aztán mindenki szert tehet egy kis saját vagyponra s lehet egy tehene, vagy néhány juha, melyek a közös nyájjal együtt legelnek. A magántulajdon fennáll, de nem alkalmazzák a földre, mely a családi szövetkezés közös tulajdona marad.

Az egyes családi közösségek földbirtokának átlagos terjedelme: 25—50 hold (egy osztrák hold 57 are, 53 centiare) s nagyszámú parcellákból áll, mi a réges-régóta megszűnt időszaki felosztáson alapuló rendszernek természetes következménye. Az ily gazdaságok marhaállománya több pár igás jószág, t. i. ökör, vagy ló, 4—8 tehén, 15—20 borjú és csikó, mintegy 20 drb juh és disznó, sok aprómarha, melyek az élelmi szükségletek jórésztét fedezik. A közösség földjeinek s nyájainak terméke csaknem mindig elegendő a szükségletekre. Az öregeket és munkaképteleneket az övéik tartják el s ennél fogva ritka kivételektől eltekintve, nincs sem általános nyomor, sem átmeneti, véletlen inség. Ha bő aratás volt, akkor a fölösleget a *goszpodár* adja el, ki beszámol az ilyformán kapott pénzről. Az egyesek és háztartások magok szerzik be, ipari munkájok, vagy külön szántóföldjük jövedelméből a divatezikeket s fényűzési tárgyakat, melyekről lemondani nem akarnak. Némely vidéken az asszonyok egy-egy hétig felváltva viszik a háztartást, t. i. főznek, kenyeret sütnek, vaját köpülnek, tehenet fejnek s etetik az aprómarhát. Az ily időleges gazdasszonyt *reduzának*, *sorosnak* nevezik.

Az egy faluban lakó házközösségek mindig szívesen segítik egymást. Ha sürgős munkát kell elvégezni, több

család egyesült erővel, gyorsan végrehajtja s aztán mulatságot csinálnak, este népdalokat énekelnek a guzla hangjai mellett s a gyepen, a nagy tölgyek alatt tánczolnak. A déli szlávok nagyon szeretnek dalolni, mulatni s életök boldognak látszik. És ez onnan van, hogy sorsuk biztosítva van és kevesebb gond nehezedik rájuk, mint a nyugati népekre, melyek hasztalan erőlködnek napról-napra szaporodó s mesterkéltbobbé váló szükségleteiket kielégíteni. A gazdagodás és a többiek fölé emelkedés utáni vágy nem igen fordul elő az ily kezdetleges társadalomban, hol nincs örökség s a föld adás-vétele. Mindenki megélhet úgy a családi közösségben, mint a hogy ősei éltek, többet pedig nem kíván. Itt ismeretlenek azok az örökösödési szabályok, melyek oly sok vizsályt szülnek a rokonok közt; a parasztnak az a mohó vágya, mely mindent megvon magától, esak hogy birtokát kikerekíthesse; a proletárnak aggodalma, hogy vajjon megtudja-e holnap a szükséges munkabért szerezni; a bérlő bizonytalansága, mely a bér növekedése miatt rettetgeti; s az emelkedésnek mai napság oly gyakori vágya, melyek másutt megannyi forrásai az izgalomnak s a lelkek megzavarásának. Az emberek egyformaságban s meglegedetten élnek le napjaikat, sem helyzetük, sem a társadalmi szervezet nem változik, nincs új: *haladás*, senkisem törekszik jobb, vagy más állapotra, mert el sem tudják képzelni, hogy a fennálló hagyományos rendet meg lehessen változtatni.

Jogi szempontból minden egyes házközösség jogi személyt képez, mely tulajdonjogi s perelhetési képességgel bír. A tulajdonában álló ingatlan javak feloszthatlan családi vagyon-összeséget képeznek. Ha valamely tag meghal, akkor csak az ingóságokra nézve van helye az

örökösödésnek. A mezőgazdasági termények egy része a gyermekeket illeti, nem örökösödési, hanem személyes jog alapján. Nem az elhunyt képviselte címén, hanem azért részesednek a közös vagyon termésében, mert a többiekkel együtt dolgoznak.¹ A földdel, vagy egy részével senkisésem rendelkezhetik ajándékozás vagy végrendelet útján, mert senkisésem valódi tulajdonos, csak mintegy haszonélvező. Csak az esetben rendelkezhetik az egyetlen, életben maradt családtag tetszése szerint a birtokkal, ha a család minden többi tagja meghal. A ki oly szándékkal hagyja el a közös házat, hogy állandóan máshol telepszik le, összes jogait elveszti. A férjhezmenő leány a család anyagi erejével arányban álló hozományt kap, de semmit sem követelhet az ősi birtokból. Ez a birtok, épp úgy mint a majoratusnál, az a biztos alap, melyre a család nemzedékről nemzedékre támaszkodha-

¹ *Vuk Karagyics* szerb szótárjában így határozza meg a *zadrugát*: „plures familiae in eadem domo“. Az 1844. szerb codex 57. cikkében a következő meghatározást találjuk: „*Zadruga* alatt több nagykorú személy értendő, kik magok, vagy gyermekeikkel együtt közösen élnek“. A *zadrugára* vonatkozó horvát törvény I. cikke ezeket mondja: „Több család vagy családtag, kik egy közös főnök igazgatása alatt egy házban laknak, egy háztartást képeznek, együtt művelik osztatlan birtokaikat s együtt használják azok hozadékát, a *zadrugának* nevezett patriarchalis társulást alkotják“.

A szerb magánjogi törvénykönyv 528. cikkelye következőleg szabályozza a *zadrugában* való örökösödést: „A házközösségben együtt élő rokonok elsőbbséggel bírnak az azonkívül élőkkel szemben, még ha az utóbbiak közelebb-állók is. A házközösségbe befogadott idegen megelőzi a kivált rokont. Az oly kiskorúak, a kik kilépő anyjakat követték, megtartják jogukat, hasonlóképp azok is, kik katonai szolgálat, fogság, vagy más, nem az illető akaratától függő ok miatt vannak távol“.

tik, s e szerint azt sem kevesbíteni, sem felosztani nem szabad. Az özvegyasszonyt eltartják, de viszontszolgáltatul dolgozni tartozik. Ha újra férjhez megy, kilép a közösségből s csak kiházásításra van joga. A *zadruga* az a tagja, ki legtöbbel gyarapította a közös vagyont, nagyobb részt kívánhat a társas vagyonból, ha kilép.

A déli szláv föld egyes részeiben törvényes szentesítést nyertek a házközösségeket szabályozó szokások. Az 1850. máj. 7. törvény, mely a határőrvidék magánjogi szervezetét megállapítja, teljes mértékben elfogadta e nemzeti intézmény alapelveit, csak hogy a határőrvidéken az a különös rendelkezés fordult elő, hogy a ki az osztatlan birtokból egy részre igényt tarthatott, az egyúttal fegyveres szolgálatra köteleztetett.¹ Ez képezi a hűbéri rendszernek is alapját. A föld csak a férfiaké lehet, mert csak katonai szolgálat feltétele mellett lehet kapni. A magyar korona alatt álló szláv országokban, ú. m.: Horvátországban és Szlavóniában, a magánjogi törvények nem törődtek a házközösségre vonatkozó nemzeti szokásokkal. Ellenben Szerbiában a magánjogi codex törvényerővel ruházta fel azokat, noha mégis átvett a római jogból olyan elveket, melyek ha tényleg alkalmazást nyernének, kétségtelenül az egész intézmény megsemmisülését idéznék elő. Pl.: az 515. cikkely szerint a közösség bármely tagja személyes adóssága biztosítására jelzálogként kötheti le a közösségből őt illető részt s a hitelező abból magának kielégítést szerezhet. Ez a törvényszakasz merő ellentétben áll a hagyomá-

¹ A katonai határőrvidék, mint külön terület nem áll fenn többé, hanem Horvátországhoz csatolták s új, a *zadruga* fennállására kedvezőtlen törvényeket hoztak.

nyos szokással, valamint magának a törvénykönyvnek előbbi, a családi vagyon oszthatlanságát szentesítő czikelyeivel.¹

A török uralom alatt álló országokban nem szabályozták törvények e nemzeti szokást, de a népek annál inkább ragaszkodtak hozzá, mennél jobban elnyomattak. Az emberek mintegy ösztönszerűleg szövetkeznek az ellen a mi létüket fenyegeti. A családcsoporthoz az elszigetelt egyénnél jobban védekezhetett a török uralom kíméletlensége ellen. S a házközösségek csakugyan ezekben a délszláv országokban maradtak fenn leginkább. Dalmáciában Velenceze arra használta ezt az agrárszervezetet, hogy a vidéken a török beütések visszaverése céljából őrszervezetet létesítsen. Mikor Franciaország az 1809. bécsi szerződés folytán elfoglalta az illyr tengerpartot s a Code civil elvei jutottak érvényre e vidéken, a közösségi rendszert többé nem ismerték el törvényesnek; mindazáltal tovább is fennállott s az ország belsejében a törvény által nem védve napjainkig fenmaradt, mert oly mély gyökeret vert e szokás a nemzet erkölcsi fel fogásában. A városok közelében az emberek mozgékonyabbak s ez meggyöngítette a régi családias szellemet. Sok

¹ Az 508. cikk szerint „a közösség javai s vagyona nem külön az egyes tagoké, hanem valamennyié együtt”; az 510. §. szerint: „a család egy tagja sem adhat el, vagy zálogosíthat el semmit adóssága fejében a közösség vagyonából az összes nagykorú tagok beleegyezése nélkül.” Az 516. §. szerint: „A főnök, vagy valamely más tag halála semmitsem változtat a helyzeten, sem pedig a mindnyájok közös tulajdonát képező családi vagyon közös birtoklásából eredő viszonyokon.” „A közösség minden tagjának egyforma jogai és kötelességei vannak, bármily fokban legyen is rokon, sőt az idegennek is, föltéve, hogy a család egyhangú beleegyezésével fogadták be.” (526. §.)

közösség felbomlott, a vagyont felosztották és eladták, a régi tagok pedig vagy bérlőkké, vagy proletárokká lettek. Mindazáltal a városokban is élnek — a mint állítják — gazdag és nagy családok a *zadruga*-közösség rendszerében, Pl.: *Lussin-piccolo* szigetén a *Vidolies*-család ötvennél több tagból állott s nagyszerű kereskedelmi ügyleteket s tengeri szállítási vállalatokat kötött, A régi közösségnek egészen új környezetbe átültetett sajátos alakja ez.

Magyarország szláv vidékein 1848 után, a szabadság és alárendeltséget nem ismerés szelleme lett urrá az egész nép fölött és sok közösség felbomlását okozta. Az új házasok külön és függetlenül akartak élni; ennél fogva a felosztást követelték, a mit a törvények nem is gátoltak. A családi vagyont felaprózták; így aztán a kisbirtokosok sajátos osztálya fejlődött ki, mely eleinte nagyon nehéz helyzetben élt. Az ország nem volt sem elég gazdag, sem elég népes arra, hogy a kis birtok és intensív gazdálkodás úgy virágozhassék, mint Lombardiában, vagy Flandriában. Ausztria válságos korszakba jutott; a községek majdnem megkétszereződtek s az erőteljes fiatal embereket besorozták. Sok ily önállósult kisbirtokos kényszerült eladni földesekéjét s napszámmal keresni kenyerét. A vasutak építése, a kereskedelmi összeköttetések folyton nagyobbodó kiterjedése, a vidéki lakosság körébe hatoló új eszmék, egy szóval a nyugati civilizatio egész hatása hozzájárultak ahhoz, hogy Horvátországban, Szlavóniában és a szerb Vajdaságban megszűnjenek a családi közösségek. Még fennállnak a határőrvidéken, mert a törvény a katonai szervezet alapjává tette; továbbá a Dunától délre, mert e félreeső vidékeken összhangzásban állnak az ott még

uralkodó patriarchalismus eszméivel. Mindazáltal ez országokban is letünő félben vannak.

A délszlávok legkiválóbb férfiai, mint *Jellacsics* bán, *Haulik* zágrábi érsek, *Strossmayer* Diákovár ékesszavú püspöke, főleg pedig *Mate Ivics* és *Utyeszenovics* magasztalják országuk agrár-szervezetének előnyeit.¹ Ez előnyök valósággal megvannak, mert e rendszer nem gátolja a tartamos javításokat és a tőke fölhasználását, mint az időszaki kiosztással egybekötött falusi közösség. Minden családnak megvan a maga örökölt birtoka s jól megművelése épp oly érdekében áll, mint bármely magántulajdonosnak. A *zadruga*-rendszer minden földművest részesít a föld tulajdonában is. A mint a horvátok mondják, mindenki dicsekedhetik azzal, hogy *domovit* és *imovit*, azaz ház- és földbirtokos.

Az angol törvények végeredményükben elvették a földet a földművesektől, kik azt munkálták s mint óriási kiterjedésű *latifundium*okat, néhány királyi pompában élő család kezében halmozták össze. Ellenben a francia törvények arra céloztak, hogy az örökség egyenlő felosztása útján mennél több ember részesedjék a föld tulajdonából, de ezt a célt oly rendkívüli elaprózás árán érték el, mely a földet annyira kis pántlikákra osztja, hogy alig lehet megművelni s így tulajdonképen ellentétbe jönnek az észszerű földművelés

¹ *Utyeszenovics*: „Die Hauskommunionen der Südslaven“; *Mate Ivics*: „Die Hauskommunionen“, Zimony 1874. érdekes munka, melyhez a házközösségekre vonatkozó törvénytervezet van csatolva. L. még *Tomaschek* tanár cikkét a „Zeitschrift für das priv. und öffentliche Recht der Gegenwart“ II. köt. 3. füzetében s *Rolin Jaequemyns* „Revue de droit International“-jában, Gent, 8. évf. (1876) 265. l.: „Législation de la Croatie.“

követelményeivel. A szerb törvények, midőn fentartják a házközösségeket, egyúttal minden embert társtulajdonosává tesznek az általa megművelt földnek s megtartalmazzák az egyes birtokok kellő terjedelmét. A szövetkezés segélyével egyesítik a nagyban gazdálkodás és kisbirtok előnyeit; oly szántóvető eszközökkel, gépekkel s oly vetésforgással dolgozhatnak, mint a minők a nagybirtokokon szokásosak, s ugyanakkor a terményeket úgy osztják meg a munkások közt, mint az oly országokban, melyekben az ingatlan egy rakás kisbirtokos közt van elaprózva.

A társadalmi terhek s az élet balságai sokkal kevésbé sújtják a családi szövetkezetet, mint a különálló háztartást. Ha a férfiak közül egyiket behívják katonai szolgálatra, súlyos betegségbe esik, vagy egy időre képtelen dolgozni, a többiek elvégzik az ő dolgát is, a közösség, vizontszolgálat fejében, gondoskodik szükségleteiről. Ha máshol az egyes ember, bármely ok miatt, nem képes többé mindennapi kenyerét megkeresni, övéivel együtt a közjótékonyságra van utalva. A délszlávoknál a *zadruga* mellett nincs szükség sem jótékonysági irodákra, mint az európai szárazföldön, sem szegényadóra, mint Angliában. A családi kötelekek és kötelezettségek pótolják a hivatalos jótékonyságot. Itt a munka nem oly árúszik, mint a többi, mely a piacon a kereslet és kínálat néha nagyon is kegyetlen törvényéhez kénytelen alkalmazkodni. Igen kevés ember keres munkát, mert alig vannak bér munkából élők. Mindenki tulajdonostárs, részes a földbirtokban s így saját földjének megmunkálásával foglalkozik. Ennélfogva nincs állandó népnymor, sőt azt lehet mondani, hogy ideiglenes, véletlen okozta inség sem igen fordul elő.

Az ily családi szövetkezések a munkamegosztásnak a mezőgazdaságra való alkalmazását is lehetővé teszik, a mi viszont idő- és erőkiméléssel jár. Három külön háztartásban három asszony kell a háziteendők elvégzésére, három férfi a vásárok járására, a szükségletek beszerzésére, három gyermek a jószág őrzésére. Ha e három háztartás a *zadruga* alakjában egyesül, akkor minderre elég lesz egy asszony, egy férfi, egy gyermek, a többiek pedig a termelő munkának szentelhetik magukat. A szövetkezett társak több odaadással s figyelemmel is fognak dolgozni, mint a napszámosok, hiszen egyéni érdekük sarkalja őket, mert ők is részesülnek munkájok gyümölcséből.

E rendszer azzal a nagy előnnyel is jár, hogy gépet lehet használni, nem egyesek, de az összesség javára. A *zadruga* meglehetősen nagy terület birtokában van; tehát úgy értékesítheti a mezőgazdaság összes vívmányait, mint a nagybirtok s ezek valamennyiöknek előnyére válnak, mint a kisbirtoknál.

A munka és tőke egy kézben való egyesítése, a mit nyugaton a termelő munkás-szövetkezetek (*cooperative societies*) által igyekeznek megvalósítani, itt már valóra vált, csak hogy annyiban tökéletesebb alakban, hogy a szövetkezés alapja nem pusztán az érdek, hanem a vérségi kapcsolatból származó vonzalom és bizalom. A termelő szövetkezetek egyes kivételektől eltekintve eddig még nagyon rövid ideig állottak fön, míg a házközösségek, melyek a földbirtokra alkalmazott termelő szövetkezetek, rendkívül régi idők óta virágoznak s erőteljes és nagy jövővel bíró nemzetek gazdasági létének tulajdonképi alapját képezik.

A büntettek és vétségek sokkal csekélyebb számban

fordulnak elő a déli szlávoknál, mint a magyar-osztrák birodalom többi részében s ez úgy látszik a *zadruga* agrár-szervezet jótékony hatásának a következménye.¹ Két ok működik itt közre. Egyrészt majdnem mindenki fedezni képes létfenntartási szükségleteit, s így a bűntettek egyik fő szülője, a nyomor, aránylag csekély mértékben szerepel a bűncselekvés (criminalitas) előidézésében. Másrészt pedig az emberek, népes család kebelében élvén, ez önkénytelen felügyelet minden pillanatban visszatartja őket; különben is bizonyos tekintetben meg kell őrizniök méltóságukat, mert társadalmi helyzetök, nevök van, mint nyugaton a nemességnek s reájok is alkalmazni lehet azt a közmondást: „noblesse oblige“. Világos, hogy az ily családi életnek, erkölcsnemesítő hatásának kell lennie s egyúttal a társas szellemet is fejleszti. Este, a fonóban, nappal a munkánál és étkezésnél a család összes tagjai együtt vannak a közös nagy szobában, csevegnek, eszmét cserélnek, egyik vagy másik elénekel, vagy elbeszél egy-egy mondát, tehát szórakozás céljából nem kell a koresmába menni, mint a magános embernek, ha ki akar szabadulni a házi tűzhely egyhangúságából s csendjéből.

A régi hagyományokhoz való ragaszkodás az ily házközösségek körében nemzedékről nemzedékre száll s a társadalmi rend fentartásának hatalmas elemévé válik. Tudjuk, mily rendkívüli erőt adott a *gens* a római köz-társaságnak. Mint *Mommsen* mondja, Róma nagyságának a birtokos parasztsaládok adtak biztos alapot. Míg a föld a családi közösségek kezében van, nem kell

¹ *Utyeszenovics* 150. l. *Ivics* 55. l. *Popovics* 27. l. (fentebb idézett munkáikban).

társadalmi forradalomtól félni, mert nincs meg a felforgatáshoz szükséges erjesztő elem.

E szövetkezetek egyúttal a politikai szervezet körében is hasznos szerepet töltenek be; közvetítőül szolgálnak az egyes ember és a község közt s így a helyi önkormányzat előiskolájául szolgálnak. A *zadruga* igazgatása kicsiben hasonlít a községéhez, vagy részvénytársulatéhoz. A goszpodar ugyanazt a feladatot végzi, mint az igazgató, számadással tartozik tetteiért övéinek, kik tanácskoznak és határoznak. Mintegy kezdetleges alakja a parlamenti rendszernek, mely gyakorlatilag készíti elő a közszabadságot. Ha Szerbia, alighogy felszabadult, már is oly csodálatosan tud alkalmazkodni csaknem köztársasági kormányformájához s széleskörű önkormányzatához, mely még a nyugati államokban is nehézségeket szülne, ez onnan származik, hogy a szerbek a közösségek körében végig járták a szabadság és önkormányzat előiskoláját s megszerezték a hozzá megkívántató tulajdonságokat. *Ivics* azt mondja, hogy elbámúl az ember azon, mennyi józan észet tanusítanak a horvát parasztok azokban a köztanácskozásokban, melyekben résztvesznek.

A *zadrugabeli* közös élet az egyesekben még más jó tulajdonságokat is fejt ki, ú. m.: a rokonok közti vonzalmat, a kölcsönös segítséget, az önfegyelmeyést, a közös célra való együttműködés megszokását. Azt állították, hogy a család ma már csak örökösödési intézmény. Bizonyos, hogy az örökösödés, mely rendszerint valamely rokon elvesztésének következménye, gonosz indulatokat ébreszt, melyeket színdarabokban, regényekben, festményekben ki is emeltek. A *zadrugában* nincs örökösödés. Mivel mindenki személyes jog alapján tarthat

igényt a termelvények egy részére, a birás vágya nem kerül harcza a vér vonzalmával s az atya, vagy nagybátya elvesztése miatt érzett fájdalomba nem vegyül az örökség megszerzésének gondolata. A pénzhajhászat nem hozza lázba a lelkeket, s így több hely marad a természetes érzelmek számára.

Talán nagyon is földicsértem a házközösség érdemeit, s túlságosan hizelgő képet festettem a benne folyó patriarchalis életmódról? Nem gondolnám. Elegendő, ha felkeressük a Dunától délre fekvő országokat, hogy a maga valóságában találjuk fel az általam most leírt intézményt. És mégis, minden előnye daczára, romba dől mindenütt, hol a modern eszmékkal lép érintkezésbe.¹ S ezt abból lehet kimagyarázni, hogy ez intézmény teljesen megfelel a kezdetleges kor mozdulatlanságának, de nem igen állhat ellent az oly társadalom befolyásának, melynek tagjai egyszerre akarják megjavítani sorukat, s azt a politikai s társadalmi szervezetet, melyben élnek. Az emelkedés s a napról-napra fokozódó élvezet utáni olthatatlan szomjúság, a mai emberek főmozgatója, nem fér össze a családi szövetkezetek létesítésével, mert azokban mindenkinek a sorsa meg van állapítva s nem nagyon különböztetik a másokétól. Ha egyszer fölébredt a meggazdagodás utáni vágy, akkor az emberek nem képesek a *zadruga* igáját elviselni, ha

¹ Így péld. a szerb belügyminiszter 1869-ben a *szkupcsina* kebelében fájdalmasan panaszolta, hogy számos *zadruga* fölhomlott. Az utóbbi években 1700 szűnt meg megosztozás útján. L. *Kanitz* „Serbien“ 592. l. Különös jelenség, hogy Horvátországban a tartománygyűlés, hol a nemzeti párt alkotta a többséget, szavazott meg legújabbán (1874) oly törvényt, mely új közösségek alakítását tiltja.

még oly könnyű is; saját kockázatukra és veszélyökre akarnak mozogni, cselekedni, vállalkozni. Míg az önzetlenség, testvéri szeretet, a családfő iránti engedelmeség, az egymás hibája iránti kölcsönös türelmesség uralkodik, addig a közös élet kellemes még a nőkre is; de ha ez érzelmek eltűnnek, akkor az együttlakás gyötrelmévé válik s minden háztartás önálló lak után vágyik, hogy kivonhassa magát a közös élet köréből, s bármily nagy előnyei legyenek a *zadrugának*, semmibe sem számítják azokat. Mindenki főleg arra törekszik, hogy saját kedve szerint élhessen, csak magának dolgozzék, ne legyen mással egy kenyéren.

Hit nélkül a vallási társulatok nem állhatnak fönny; a *zadrugának* is meg kell semmisülnie, ha a családi érzelmek meggyöngyül. Nem tudom, ha vajjon a patriarchalis intézmények alatt oly nyugalmas életet élt népek jutnak-e valaha fényesebb, boldogabb helyzetbe; de úgy látszik azt el nem kerülhetik, hogy ne vágyjanak, mint Ádám az „Elveszett paradicsomban“ új életpálya után s ne óhajtsák minden vele járó felelősség és veszély daczára megizlelni a független élet gyönyöreit. Szerintem a nemzetgazda nem nézheti sajnálat nélkül ez ősi intézmények letűnését.

Hogy jobban megismertessem a *zadruga* természetét, czélszerűnek találok leírni azt a látogatást, melyet *Strossmayer* püspökkel, e kiváló férfúval, Diakovár mellett Sziroko-Poljében, az ottani házközösség tagjainál tettem. (L. „Peninsule des Balkans“ cz. munkámat. I. k. 124. l.) Előleges értesítés nélkül érkezünk Sziroko-Poljéba. Minthogy vasárnap van, férfiak és nők ünnepi ruhába öltöztek. Hétköznapokon a nők összes ruházata áll: egy hosszú ingből, melyet a kézelőknél és

a nyaknyílásnál kihímeznek; továbbá egy élénkszinű kötényből; fejükre vörös kendőt kötnek, vagy virágot tűznek; mezítláb járnak s még ha a mezőre mennek is vagy nyájat őriznek, övükbe akasztják a guzsaly nyelét, s úgy fonják a gyapjút, vagy a kender, illetve lenszöszöt, hogy ujjaik közt pergetik az orsót, mely a fonalon függ. Így készítik a vászonhoz, posztóhoz és szőnyeghez szükséges felmenő és belfonalakat, mert mindezeket magok szövik meg télen. Ingők nagyon durva kendervászonból készül s festői ránczokban fedi testöket, mint a tanagrai ruhás szobrokat a hosszú tunica; egészen hasonlít ez a karvezető után a Parthenon oszlopcsarnokában a *panathenák* ünnepére vonuló fiatal athenei hölgyek öltönyéhez. Ez az egyszerű s nemes ruházat a legrégebb idő óta változatlanul maradt. Megfelelőbbet a szobrász nem is kívánhat. A székelyénérzet bizonyosan ezt találta ki első mez gyanánt, mikor az ember túlhaladta a természeti állapotot.

A fiatal lányok hajokat hátul leeresztve, virággal, vagy szalaggal befonva hordják, a férjes asszonyok pedig kontyba szorítják. A férfiak is egészen fehérbe öltöznek, vagy bő ingbe, vagy vászonpantalonba, mely azonban nem lobog bő ránczokban, mint a hogy a magyarok viselik. Ünnepe- és vásárnapokon férfiak és nők hímzett mellényt viselnek, melyen a diszítő művészetnek valóságos csudái láthatók. Úgy látszik, hogy a motivumokat a török szőnyegekről vették át, de valószínű, hogy abból az aesthetikai ösztönből születtek, mely az embert, mindenütt arra ösztönzi, hogy utánozza rajzban és színekben a virágok kelyhét, a madarak tollazatát, különösen pedig a pillangó szárnyát. Ugyane rajzokat látjuk a legrégebb hajdankor többszínű edényein, Indiában úgy, mint Ame-

rika történelem előtti időből származó titokzatos emlékein. A himzést kis darab posztókkal, vagy bőrdarabokkal eszközlik, melyeket a szövetre vastag fonallal, nagyon élénk modorban fölerősítenek. Az asszonyok mellénykéire, néha aranyhímzéssel tükőrdarabokat varrnak. Övük is hasonlóan van kivarrva és hímezve. Lábbelijök bőrből készült, szíjjal kötő szandal (bockor), az *opanka*, melyet a délszlávok Triest-től kezdve egész Konstantinápolyig viselnek. Láttam néhány divathölgyet, kik selyemharisnyát s lakk-betétes szövet-czipőt viseltek a régi nemzeti viselet alatt, a mi visszataszító jelenség. A fej, nyak és derék körül a nők kilyukasztott s felűzött arany és ezüst pénzeket hordanak, a gazdagabbak két-három sort, tehát nemes érczből egy egész kis kincs-tárt.

A püspök érkezése talpra állította a falu összes lakosságát. Ha e nők összegyűlnek, oly elragadó látványt képeznek, hogy egy festő szeme sem tudna vele betelni. Az élénk, semmi sötétebb árnyalattal nem gyöngített színek együtt, világos alapú szőnyegre emlékeztetnek. Mikor a kocsik megálltak a *zadruga* háza előtt, melyet legelőször akartunk megtekinteni, a *sztaresina* az érsek elé lépett, hogy minket fogadjon; öreg, de még nagyon erőteljes ember volt, hosszú fejrő haja vállára omlott; arcza a horvát faj jellemző vonásait mutatta: vékony sasorr, kissé tágranyilt orrlyukakkal, szürke, nagyon fényes, közelálló szemek, kis száj, vékony ajkak, hosszú, huszáros bajusztól beárnyékolva. Tisztelettel, de szolgáltság nélkül csókolta meg *Strössmayer* püspök kezét, mint a hogy hajdan a hölgyek kezét csókolták. Azután üdvözlő beszédet intézett hozzánk, melyet egy zágrábi egyetemi tanár tolmácsolt. A kis beszéd nagyon ügyes

volt. Minthogy a parasztok itt megszokták vitatni ügyeiket a közösségben és a falusi tanácsban, tehát tudnak a szóval bánni. Csaknem minden *sztaresina* szónok.

A *zadruga* háza sokkal nagyobb és magasabb, mint az egyes, magános családoké. Az útfelőli homlokzaton nyolcz ablak van, de nincs ajtó. Ha belépünk az udvar rácskerítésén, akkor az oldalhomlokzaton egy verandaszerű folyosót találunk s ez alól nyílik a házbavezető ajtó. Egy nagy helyiségben fogadtak minket, hol közösen szoktak étkezni. A butorzat egy asztalból, székekből, festetlen fapadokból és szekrényből áll. A gondosan meszelt falakon színes szentképek találhatók. Balról egy csaknem üres nagy szoba nyílik. Télen itt hálnak a patriarchalis családot alkotó összes személyek, hogy élvezzék a két szoba közti falba épített kályha melegét, mely így egyszerre mindkét helyiséget fűti. Nyáron minden házaspár külön helyiségben lakik.

Magyarországon még különösebb szokást találtam. Mikor gr. Zichy Jenő nagybirtokát meglátogattam, egy nagy épületet láttam, melyben az urasági munkások, pásztorok és cselédek feleségei laktak, gyermekeikkel együtt. Minden családanyának meg volt a maga külön szobája s a közös konyhában egy nagy tűzhelyen, mindenik külön főzi az ebédet, de férjeik nem lakhatnak e *gynaeceumok*ban, hanem az istállókban, színekben, csürrökben alusznak.¹ Mindazáltal gyermekekben nem szenvedtek szükségét.

Az a kályha, melyet e *zadruga*-házban találtam, valamint ezek a meszelt falak és padlás modern újítások. Hajdan s még most is Sziroko-Polye több házában is, a tűz a szoba közepén égett, a füst pedig a kopasz gerendázaton és a felibe csinált deszkakémény nyílásán

ment ki a szabadba, mely fölé ferdén és négy faoszlopon álló széles deszkát helyeztek, hogy megakadályozák az eső és hó behullását a szobába. A lakás összes falai bekormozódtak, de a sonkát jobban lehetett füstölni. A mint mondják, az újmódi kályhát a bosnyákoktól vették át. A túladunai vidékeken mindenütt előfordul s még a szerajevói franczia konzul csinos szalonjában is megtaláltam. Száritott agyagból készül s alakjára nézve gömbölyű, olyan zöld, zománczott cserépkoronákkal díszítve, mint a palaczk feneke.

A *sztarešina* megkínál borából, leül velünk az asztalhoz, de a többiek nem, s aztán felköszöntőket mond, melyekre a püspök válaszol. A szoba hátuljában az egész család összegyűl, legelől a gyermekek, aztán a fiatal leányok himzett ingeikben. Megtudtam, hogy a közösség 34 különböző korú tagból áll, van négy házaspár és két özvegy, kiknek férjei a boszniai hadjáratban estek el. A *zadruga* tovább is gondoskodik rólok, gyermekeikkel egyetemben. A közös birtok száz holdnál több szántóföldből áll s 200 db. juhok, hat lovuk, 30 szarvasmarhájok és sok sertésök van. Az udvarban sétálgató mindenféle szárnyas lehetővé teszi IV. Henrik kívánságának megvalósítását, hogy gyakran lehessen tyukot tenni a fazékba. A gyümölcsös körtét és almát, a nagy szilvás pedig szilvát terem, a miből slivoviczát, szilvapálinkát, a délszlávok kedvelt italát lehet főzni.

A nagy közös ház mögött, azzal derékszöget képezve, van egy alacsonyabb, de hosszú épület, elől szintén verandával, melynek földje ki van deszkázva. E fedett tornáczról annyi fülke nyílik, a hány házaspár van s ha a nagy családban új pár lép házasságra, akkor megtoldják az épületet egy új fülkével. Egyik asszony meg-

mutatta a magáét: egészen tele van rakva bútorral és ruhákkal, hátsó részében van egy nagy ágy három, egymás fölé helyezett nehéz matráczczal, hímzéssel és csipkéekkel diszitett lenlepedőkkel, betakarva élénkszinű, finom gyapjú-szőnyeg takaróval, a fal mellett hasonló fajta szőnyeggel borított kerevet látható; a földre pedig apró sötétszinű, fekete, sötétkék, vagy barnavörös, göndör gyapjúból készült szőnyegek vannak helyezve. A falak mentén deszkákra rakják a lábbeliket; a férj magyar csizmáit is, melyeket olyankor szokott felhúzni, midőn a városba megy. Két nagy szekrény tele van ruhával, s három óriási fiókos szekrény ingekkel és hímzett fehérneműekkel; össze-vissza reámennek néhány köbméterre, a mi csinos értéket képvisel. A fiatal asszony büszkén mutogatja nekünk, mint saját kezének munkáját és személyes vagyonát. Ha mindet le akarnók írni, akkor a fehérnemű-varrónő teljes szótárát ki kellene merítnünk. Különösen megjegyeztem néhány, bizonyos fajta nyers selyemből készített, fodrokkal, hímzett mintákkal s aranypillangókkal diszitett inget, melyek rendkívül finom ízlésre vallottak. A közösséghez tartozó házaspárok annyi időt tartoznak a rendes gazdasági munkára fordítani, a mennyi szükséges; de a mit szabad idejükben dolgoznak, az sajátjuk. Így aztán fehérneműből, ruhából, ékszerekből, pénzből, fegyverekből s más egyéb ingóságokból álló külön vagyonra (*peculium*) tehetnek szert. Hasonlóképp van ez az indiai *family-communities*-ben is.

Az udvar hátsó részében áll a magtár, mely egyúttal a „bőség szaruja“. Benne köröskörül fahombárokban áll az életnemű: buza, kukoricza, zab. Ez időben már közel jártunk az aratáshoz és a hombárok még félignél fel-

jebb voltak. A *zadruga* oly előrelátó, mint a hangya, s arra törekszik, hogy legalább egy évre el legyen látva tartalékkészlettel, netáni rossz aratás, vagy ellenség beütése esetére. Oldalt, egy külön épületben vannak a szürethez és a szilvapálinka készítéséhez szükséges sajtók és hordók. A *sztarcsina* elégedetten mutatott meg egy egész sor szilvóriummal teli hordót, melyet csak akkor adnak el, ha kellőleg megérett (ó szilvórium). Ez a közösség megtakarított tőkéje.

Elsodálkoztam, hogy sem nagy istállókat, sem lábas jószágot, sem trágyadombot nem látok. Felvilágosítottak aztán, hogy mindezek a szántóföld közepén elhelyezett épületekben vannak. Ezt a szokást már Magyarországon is észrevettem a nagy gazdaságokban s kitünőnek tartom; mert így megtakarítják a trágya ide-oda hordását, az igavonó állatok a tett-helyen vannak, hol a mezei munkát végezniök kell s ott halmozzák össze a trágyát is, míg a család a faluban lakhatik és élvezheti a társadalmi élet előnyeit. A fiatal legények fölváltva őrzik és gondozzák a jószágot.

Egy másik *zadrugában*, melyet szintén meglátogattunk, ugyanazt a helyzetet, ruházatot és jóllétet találtuk, de fogadtatásunk még fényesebb volt. Míg ugyanis mi a *sztarcsinával* az ő asztalánál egy pohár bort ittunk, a nagyszámú, állva maradt családtagok jelenlétében: addig a falu lakosai a nyitott ablakok elé gyűltek; az iskolamester előlépett s üdvözlő beszédet tartott a püspökhöz horvát nyelven, de olaszul is jól beszél és elmondta, hogy mint katona Lombardiában szolgált s résztvett az 1866-ki custozzai csatában. Ékesszólón és meggyőződéssel magasztalta előttem a *zadruga* előnyeit. A fiatal lányok kérésemre néhány nemzeti dalt énekeltek. Vidámaknak

látszanak, vonásaik finomak, több igen esinos akadt közöttük. Egészben véve szép faj. A Magyarországon oly gyakori fekete haj itt nagyon ritka; sok a szőke, de uralkodó a gesztenyeszín. A két eltérő jelleg, a barna és szőke, a nyugoti és déli szlávoknál is előfordul. A magyarországi tótok többnyire lenszőkék, a montenegróiak pedig nagyon sötét hajúak. Károlyvárosban, Horvátországban, egy nagy vásáron láttam görögkeleti vallású vidéki parasztokat, kiknek nagyon fekete hajuk és szemök volt, arcszínök sárgásbarna, fénytelen, míg más, szintén horvát, de görögegyesült vallású — unitus — parasztok, legtöbbször szőkék, világos arcszínűek, szürke szeműek valának. A tiszta szláv faj kétségtelenül szőke, s ha egyes törzsek mégis barna, vagy éppen fekete hajúak, ez attól függ, hogy azokon a területeken, melyek fölött most uralkodnak, mennyi benszülöttet olvasztottak a hódítás után magokba. A *zadrugákban* tett látogatásaim megerősítettek abban a jó véleményben, melyet a házközösségek iránt már előzetesen is tápláltam, annál inkább sajnálom tehát, hogy pusztulni látom azokat. E közösségek nagyobb jólétnek örvendnek, mint szomszédaik, jobban művelik a földet, mert viszonylag több jószáguk és tőkéjük van.

Ismeretes, hogy a házközösségek a bulgároknál is fennállottak, különösen Maczedóniában. *Kanitz* Bulgáriáról szóló nagy munkájában írja, hogy több ilyet talált az országban szétszórta, csak hogy inkább turista módjára, sem mint jogász beszél rólok. Én is fölkerestem néhányat Pirot tájékán, inkább bolgár, mint szerb lakosság körében. (L. „La Péninsule des Balkans“ cz. munkám II. k. 1. feje.) Szerencsére ezt a hézagot kitölti Ivan. Ep. *Gesov*, volt pénzügyminiszter és a Nemzeti

Bank kormányzójának nemrég a „Szófiai időszaki szemlében“ közrebocsátott kitünő munkája, mely bolgár nyelven jelent meg, ily czim alatt: „A zadruga keleti Bulgáriában“ (1889.).

Bogisics tanár a *zadruga*-kérdéssel három munkájában foglalkozott, s ezek a következők: „A szokásjog a szlávoknál“, Zágráb 1867. „Délszláv jogi szokások gyűjteménye“, Zágráb, 1874. „A házközösség *nakornának* nevezett alakja a szerbeknél és horvátoknál“, Páris, 1884. Ő azt hiszi, hogy a *zadruga* mindenütt létezett Bulgáriában s azt állítja, hogy Macedóniában még általánosabban fenmaradt, mint Horvátországban.

Keleti Bulgáriában Caribródtól Küsztendilig a falvak egyharmadrészeben találhatók zadrugák. *Gesov* felemlíti a *Bogovics-zadrugát*, Gorna-Banye faluban, Bali-Effendi mellett, Szófiához közel, melyben részes a pópa is s összesen 35 személyből áll. Egy főnök, a *domakin* igazgatja. Vele dolgozik hat testvér, kik különféle mesteriséget folytatnak. Minden közös náluk, még a pópa tisztelet-díja (stólája) is. A ház urnője, a *domakina* vezeti a háztartást. Ebben a faluban öt *zadruga* van. Egy teljesen virágzó, de a többi sem akar feloszolni, sőt továbbra is megmaradnak. Dragalefcsiben, az istimani út mentén, Szófiától 10 kilométernyire két virágzó s 15 kisebb *zadruga* van. Az *Alulovics-ék zadrugája* 36, a *Danevics-ék zadrugája* 34 személyből áll. Legtöbb *zadrugát* az Isker balpartján, a szófiai síkságon lehet találni.

Gesov Pernikben egy mintaszerű *zadrugát* talált: a *Popcsevics* családot, *Dojcsin-Pavlovnak*, a szófiai mezőgazdasági bank pénztárnokának igazgatása alatt. Ez folyton gyarapodik; három *csifliket* (birtokot) vett, s

aránylagosan szaporította marhaállományát. Mindig a legarravalóbb, nem pedig a legöregebb igazgatása alatt áll. *Dojesin*, még pénztárosi fizetésének fölöslegét is beadja a közös pénztárba. Az egész *zadrugának* a falubeli nagy házon kívül még két *egret*-je, vagyis külön épülete van, hol közel a közös legelőhöz és a művelés alatt álló földekhez a jószágot tartják.

Mosinóban, közel ahhoz a kőszénbányához, honnan Szófiába a szénket küldik, számos *zadruga* található, többek közt a *Dezpotovicsok* jól igazgatott közössége. *Jarlovóban* a *Maszlarevics*-ék *zadrugája* negyven tagból állt s ezek közül az egyik képviselő volt; a *jableneri Kereszics-zadrugából* is küldtek egy képviselőt a szófiai *sobranijéba*; *Gorna-Glogoviczában* a *Dedinics-Gesenics-zadruga* 45 tagot számlál, *Dolna-Szikirában* a *Dedinics-Pejnics-zadruga* 55 tagot. A szófiai, trni és küstendili járásban sok falu neve végződik *efs*-be, vagy *eftsi*-be, a hogy *Jirecsék* szerint az itt megtelepült első *zadrugákat* nevezték.

Bulgáriában nem *zadrugának* hívják a patriarchalis családot, hanem *kupcsinának* (*kup* szótól, a mi tömeget, egyesülést, összejövetelet jelent).

Néha asszony a közösség feje, pl. a *Vlikinics*ek *zadrugájában*, *Planicza* faluban. A *zadruga* kebelében az a communisticus elv uralkodik, mely a családnak is alapja: kitől-kitől képessége szerinti munkát kell követelni s kinek-kinek annyit kell adni, a mennyire szüksége van. Az iskolábajáró gyermekeket még a családon kívül is a közösből tartják. De ha valamely fiú kilép, vagy kizáratik a közösségből, akkor csak ruháira van igénye. Néha megtörténik, hogy a leány férjét is befogadják a szövetségbe.

A férjhez menő leány ruhát, szőnyegeket kap s a férj pedig megfizeti ezek értékét (*prid*). A hozomány 15—30 ingből, 5—10 szoknyából s megfelelő más ruhadarabokból áll. Ezek a ruhák, melyeket a *domakina* által évenként egyszer, vagy kétszer kiosztott gyapjuból készítenek, a leány külön vagyona.

Gesov, idézve a mit én e tárgyról mondtam, végezetül a maga szempontjából következőleg foglalja össze a patriarchalis közösség előnyeit és hátrányait:

Előnyei: 1. Megakadályozza a birtok elaprózását; 2. lehetővé teszi a munka-megosztást; 3. a gazdálkodás nagy területen folyván, gépek alkalmazhatók; 4. több család együttélése folytán a háztartás költségeiből sokat meg lehet takarítani, öt-hat tűzhely helyett egyenlő, stb; 5. a gazdaságot a legarravalóbb vezeti; 6. nagyobb tőke egyesül; 7. nincs pauperismus, mert a család gondoskodik az árvákról, aggokról és munkaképtelenekről; 8. meggátolja a *latifundiumok* fejlődését s az egyenlőtlenség fokozódását; mintegy előiskola a községi ügyek tárgyalásához; 10. őrzi a hagyományokat és jó erkölcsöket; 11. vidéken tartja vissza a lakosságot; 12. az intézmény régisége s állandósága a biztonság érzetét költi fel.

Hátrányai ugyanazok, melyek általában minden közösségé; gyöngíti a munkaösztönt, mert mindenkivel egyformán bánnak, a legrestebbel épp úgy, mint a legszorgalmasabbal; csökken a kezdeményező szellem, mert a javítások eredménye az összes tagok közt oszlik meg. A *zadrugák* felbomlásának okai is ugyanazok, mint Horvátországban és máshol: a *domakin* önzése, ki tehetéseesebb levén, külön, magának óhajt gazdálkodni; a tudatlanabbak bizalmatlansága, kik azzal gyanúsítják a

főnököt, hogy magának teszi el a kapott pénz egy részét; a függetlenség és fegyelmétlenség szelleme; a nők versengése, ha a tekintély elvé meggyöngül; az új szükségletek; a szeszes italok és korésmázás; az egyéniség erősödése. Ha az alkotandó bolgár törvények szintén kedvezni fognak a közösség felosztásának, mint Horvátországban, akkor a *zadrugák* ott is meg fognak szünni.¹

Mint mondtam, Macedóniában is sok a *zadruga*; de ezekről még nem szerezhettem pontos adatokat.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET:

A házközösség különféle népeknél.

A házközösségi rendszer hajdan Olaszországban is általában el volt terjedve, a minek még most is sok nyoma maradt fenn az egyes tartományokban. *Jacini*, Lombardiáról szóló jeles könyvében, le is írja azokat a házközösségeket, melyek az ország hegyes vidékén találhatók; itt a feles bérlettel kapcsolják össze s ez gyakorlati szempontból valóban előnyös is. A földbirtokos jobb szereti, ha bérlői szövetkezett földművesek, mint ha egyes külön családok; a szövetkezetnek több eszköz

¹ Épp most értesülök, hogy Szerbiában új csapást mértek a *zadrugára*. Az 1888-iki alkotmány ugyanis kétévi katonai szolgálatra kötelezi a *zadruga* férfi tagjait, míg más férfiakat csak öt hónapra (L. még G. *Ardant*: „La Zadruga dans les Balkans“, „Réforme sociale“, II. sorozat, I. köt. 140. l.)

áll rendelkezésére, több biztosítékot nyújt a természetben megállapított bér megfizetésére és a szerződés pontos megtartására, jobban képes vezetni az ily kiterjedt gazdaságot, kitartani a rossz évek veszteségeit s a mezőgazdasággal elválaszthatatlanul összekötött véletlen károsodásokat.

A közösségek viszonylag nagy jólétnek örvendnek s az ú. n. patriarchalis erények által tűnnek ki. Az ily szövetkezet 4—5 családból áll, melyek együtt laknak a haszonbérlethez tartozó egyik nagy épületben. Elismerik egy főnöknek, *reggitore*, s egy házi asszonynak, *massara*, a tekintélyét. A *reggitore* állapítja meg az elvégzendő munkálatokat, vesz és elad, elhelyezi a megtakarított összegeket; azonban meg kell kérdeznie a részvényes társakat. A házvezetés összes gondjai a *massarát* terhelik. Az istállók felügyelőjét *bifalconak* nevezik; főleg ő van hivatva a mezei munkák vezetésére. A függetlenség szeretete, a meggazdagodás utáni vágy, egy szóval a modern szellem itt is épp úgy fejegeti ez ősi intézményeket, mint a Duna két partján, vagy egykor Franciaországban. *Jacini* teljes alapos-sággal fejt ki, hogy micsoda érzelmek és gondolatok fogják ez intézményeket egészen megbuktatni. Az emberek így kezdenek beszélni: „Mért álljunk mi összes hozzátartozóinkkal együtt egy főnök hatalma alatt? Sokkal jobb, ha mindenikünk magának dolgozik“. Minthogy az ipari munka terméke az egyes tagok külön vagyónát képezi, tehát a közjövedelem csonkításával ezt szeretnék növelni, a mi sok viszályra ad okot s ez érdekösszeütközésből eredő czivódások megzavarják a testvéries egyetértést. Úgy látszik, hogy különösen az asszonyok élesztgetik férjeik fegyelmetlenségét; terhes reájok a

massara tekintélye s annak a bebizonyítására törekeshetnek, hogy külön háztartásra van szükségök. Mindenki belátja a patriarchalis szövetkezés előnyeit, hiszen biztosítva van mindennapi kenyerek, a betegséget könnyebben tudják elviselni, s az nem is jár oly következménnyel; a mezei munkákat könnyebb szerrel végezhetik, s mindezek dacára diadalmaskodik a független élet utáni vágy s az emberek kívánnak a közösségből.

A családi közösség a legészakibb vidéken az olaszországitól egészen eltérő természeti viszonyok közt élő népnél, az *eszkimóknál* is előfordul ugyanazonos jellemvonásokkal, a mi világos bizonyossága annak, hogy a népszokásokat nem az éghajlat szüli. Mind az amerikai szárazföldi, mind a grönlandi eszkimók házközösségei igen nagy lakásokat foglalnak el, melyekben néha tíz család is tartózkodik. Mindenkinek megvannak maga külön fegyverei, vagy szerszámai; de ezek mennyiségét a szokás szabályozza. A csónak, a szánkák, kutyák, élelmiszerek az egész közösségé, valamint a vadászterület is; a halász-zsákmányt is rendszerint mindnyájok közt osztják ki.¹

¹ „Tales and traditions of the Eskimo, by Dr. Henry Rink, director of the royal Greenland board“ London. Oslackwood. 1875. L. Cliffe-Lestienek e munkára írt fejtegetéseit is „The Academy“ 1870. január 15. sz. Leslie következőleg nyilatkozik e családi közösségekről: „Az ily módon szervezett társadalomban, a magántulajdon bizonyos kifejelettsége mellett ott találjuk a patriarchalis, agnaticus családot, mely a vadász- és halászéletmód után is sokáig megmarad az elsőszülöttség mellett s e szerint történik a vagyonban való örökösödés s a patriarchalis hatalom és felelősség átszállása“. Ha valaki meghal, legidősb fia örökli csónakát, esakhogy „ő tartozik a többiek élelméről gondoskodni“. Ha nincs nagykorú fia, akkor legközelebbi rokona lép ennek helyére, s ő fogadja magához a többi gyermekeket.

A házközösségek sokáig fennálltak Németországban is, *cognationes*, *Maßschaften*, *Konne*, *Geschlechter* név alatt;¹ közösen művelték birtokukat, közös haszonra, közös vesztésre, *Gesammtgewahre*, dolgoztak s közös költségen, egy són, egy kenyeren, *in einer Kost ungetheilt*, éltek. Az örökösdés nem a vérségi, hanem az együttélésből eredő kapcsolaton alapult s csak a szövetkezett rokonok, *Kinder in der Wehre*, t. i. oldalági rokonok, sőt befogadott idegenek tarthattak rá számot. Az ily közösségek a hűbériség uralma alatt is fennállottak s csak a harminczéves háború után szűntek meg; de megmaradt belőlök az a szokás, mely szerint a családfő, a rokonok beleegyezése nélkül, el nem idegeníthette birtokát, sőt meg sem változtathatta annak művelési módját, pl. telkesítés, beültetés stb. útján.

Az alemann törvény egyik czikkéből a házközösség fennállására lehet következtetni. „Ha két család közt földjük határa vitássá válik, mérkőzzenek meg a családok a gróf jelenlétében. A vitás föld azé a félé lesz, a

Így tehát az örökség inkább teherrel és kötelezettséggel jár, mint személyes előnnyel. Több családnak egy házban való ezen társulása megfelel azoknak a „házközösségeknek“, melyek — mint Sir Henry Maine s Laveleye munkáiból tudjuk — a kelet egyes részeiben s hajdan Fránziaország sík vidékein is fennálltak. Az eszkimó falu hasonlít az indogerman házközösséghez, azzal a különbséggel, hogy itt halászik s nem pásztorok közösségéről van szó. Rink azt hiszi, hogy a kölesönös támogatásnak s a fél-communismusnak a grönlandiaknál fönnálló ősrégi elve ugyanazon forrásból ered, mint a *clan*, a törzs összetartozósága, egyetemlegessége, csak hogy az eszkimóknál a szomszédsági kötelék lépett helyébe. A szomszéd falvaknak ünnepség, vagy igazságszolgáltatás czéljából tartott időszaki összejövetelei a germán *pagus* hasonló összejöveteleire emlékeztetnek.

¹ Von Maurer „Geschichte der Frohnhöfe“ IV. k. 281—350.

melyiknek Isten a győzelmet adja; a másik család tagjai pedig 12 solidus birságot fizessenek, mert megsértették másnak a tulajdonát.“ „Lex Alamani. Articuli 81 (84.) edit. *Lehman*, p. 145—146, *Pertz* 113 és 163.

Mindazok daczára, a miket *Maurer* és *Denman Ross* („Early history of landholding among the Germans“ 25. l.) elmondottak, sokan kételkedtek azon, hogy a ház-közösség Németországban a primitív korszakot túlélte volna. De újabban *Karl Rhamm*¹ fölfedezte azokat és pedig a délszláv *zadruga*, s a francia *coterie*, vagy *fraternité* összes jellemző vonásaival együtt a Magyarország északnyugoti részén, a bensülött tót lakosság közepett elszórtan élő német telepítvények körében.

Körmöcztől nem messze, hegyes vidéken, több *Haudorf*-nak nevezett falu van, mert ezek a művelhető területet irtás (*Aushau*) útján szerezték meg s így nevök is gyakran *häu*-ba végződik, pl. *Kriegerhäu* (Kriegerhäu Handlova) *Glaserhäu* (Szkleno), *Hanneshäu*. A nevezett falvak lakossága egy-két ezer közt váltakozik s oly jellemző a külsejök, a minőt Drenthe németalföldi tartomány Mark-jaiban találunk föl. A házak az országút mentén, két sorban fekszenek, egyetlen utcát képeznek 3—4 kilométer hosszú sorban; az egyes lakásokhoz tartozó földek az illető telkek háta mögött rendkívül hosszú földszalagban nyulnak el. A családi (ház-) közösségek házai (*Geschlechtshäuser*) nagy arányaik által tűnnek ki a többiek közül. Van köztök olyan is, a mely 70 embernek adhat szállást. Rendszerint kétemeletesek; a földszinten van a konyha s egy nagy szoba, hol a legények, öregek és a gyermekek hálnak; az első eme-

¹ „Germanische Alterthümer aus den Bauerndörfern Nord-Ungarns.“

leten mindenik házaspárnak külön szobája van. Az összes ingó és ingatlan javak osztatlan közös tulajdont képeznek, mely nemzedékről nemzedékre, osztozkodás nélkül száll át. A családfő (*Wirth*), rendszerint a legidősb testvér, osztja ki az elvégzendő munkákat, de a fontosabb ügyekben a közösség teljeskorú férfi tagjaival tanácskozik. Ő kezeli a pénzt s minden hóban számot ad a bevételekről és kiadásokról. Minden családtag keresete, még az is, a mit a közösségen kívül szerez, a közösbe szolgáltatandó. De azért mindenki szert tehet némi csekély magánvagyonra, pl. azáltal, hogy a gabona egy részét neki adják, vagy egy borjut, vagy sertést nevel. A *Wirth* neje vezeti a háztartást. Közösén étkeznek s az asztal közepére helyezett nagy tálból esznek mindnyájan. Ha hús kerül az asztalra, akkor a *Wirth* darabolja föl, osztja és adja ki mindeniknek a maga részét. Este szalmazsákokat raknak a földre, egyik oldalon a lányok, másik oldalon a fiúk részére. Az ily családi közösségekben, daczára az együttlakásnak, nagyon tiszta erkölcs uralkodik. A kis gyermekeket egyéves korukig a padlás-gerendára akasztott kosárban tartják, s nagyanyjok, vagy egy öreg nénjök viseli gondjukat és ringatja ágyához erősített kötél segélyével, a nélkül, hogy fölkelne.

Ha a család valamelyik tagja megzavarja a rendet, vagy pedig ellenszegül a *Wirth* parancsának, kizárják a közösségből, két forintot adván neki, hogy máshol keressen munkát. Ha valamely leány férjhez megy, kiházásításul egy tehenet, egy teljes ágyfelszerelést és egy ládát adnak neki, de senkisémet követelhet részt a közös-vagyonból.

Az 1848-iki reform óta alkotott magyar törvények

elfogadták a mi „Code civil“-ünk azt az alapelvét, mely szerint senkisé nem kényszeríthető, hogy osztatlan közösségben maradjon; s így aztán a házközösségek gyorsan tűnnek le az egyenlő osztozkodás következtében. 1862-ig nem volt példa a felosztásra.

Valamint a délszlávoknál, úgy itt is a függetlenség utáni vágy rombolja le lassanként az ősi intézményt. Néha fokozatosan történik a különválás; először minden család saját lakást épít magának a nagy közös ház mellett, aztán felosztják a közös föld termését, majd a földet is; sőt az ősi telket is darabokra szabdadják.

Karl *Rhamm*, összevetvén az általa megfigyelt tényeket s a közvéleményt, arra a következtetésre jutott, hogy a házközösségek felosztása csaknem mindig káros hatású. A mezei munkát rosszabbul végzik; öt-hat különháztartás többbe kerül, mint az ősi közösség; az öregek tekintélye és a hagyományok épségben fentartották az erkölcsi és vallásos érzületet, meggátolták a korcsmázást, a szeszes italok mértéktelen élvezését, a fegyelmetlenség és hanyagság szellemét; mióta pedig az egyes családok külön élnek, nem szórakozhatnak többé a családi tűzhely körül, hol a régi dalokat énekelték, regéket vagy régi harci dolgokat beszéltek el. A férj a zsidó korcsmájába megy, eladósodik, még zölden adja el termését, majd pedig földjétől is meg kell válnia. Itt is tönkre ment a megosztzkodott családok nagyobb része, mint Horvátországban.

A házközösségek vagyonának felosztása éppen olyan gyászos következményekkel járt, mint a falusi közösségek birtokainak felosztása.

Taine így nyilatkozik: „Az elpusztított, kirabolt, földarabolt, elosztott közösségi földek hasonlóképp meg annyi

organizmust képeztek, melyeket halálra sebeztek a falubeli szükölködők pillanatnyi előnyére, de a jól fölfogott termelés és jövődjőlét nagy kárára“. („Rapports des préfets“, IX., X., XI. és XII. évfoly.) A közösségi földek (legelők) felosztása általában végzetes volt, de különösen a pásztorkodó és hegyi vidékeken. *Doubs*: „A közösségek felosztása csaknem minden községben inkább teljesen tönkretette a szegényt, mintsem, hogy helyzetén javított volna“. *Lozère*: „A legelőknek az 1793. június 10-ki törvény folytán eszközölt felosztása nagyon káros hatást gyakorolt a földművelésre“. (*Les origines de la France contemporaine*“. III. 476.)

Rhamm Gajdel, *Münichwies*, *Krickelhäu* és *Hochwies* (Velkapola) községekben találta föl e házközösségek (*Geschlechtshäuser*) legjellegzetesebb típusait. Sőt előfordulnak Tergenyén is, egy magyar lakosság közepette, teljesen elszigetelten álló német faluban, és a tótok közt is, kik a *Haudorfok* vidékén laknak, csak hogy a szláv közös házak kisebbek és nem oly jellegzetesek, mint a németekéi. Megvannak továbbá Norvégia legféléreesebb hegyes részeiben, *Lithvaniában*, a *Balti-tengernek* svédek által lakott szigetein, a benszülött lakosság közt. Egy azon országbeli író *Russwurm* következőleg nyilatkozik e tárgyról („*Eibofolke*“, 219. §. *Reval* 1855): „*Runő* szigetén, 4—5 család él együtt, egy kenyéren (*Brö Hiscap*)¹ s nagy jólétnek örvendenek, mert összetartanak s fölötte gyorsan végzik a mezei munkákat“.

¹ *Brö*, németül *Brod*; *i Briauipi* ó-svéd nyelven annyit jelent, mint *közösen családostul*; a házközösségek Franciaországban „vivaient au même chateau“, vagyis egy són, egy kenyéren éltek („au même pain et au même pot“).

A családi közösség, *house community*, *sociudad familiar* elnevezés fennállott északi Spanyolországban is, különösen Aragónia felső részében, a Pyrenéknben és Portugáliában, és pedig szokásos jellemvonásaival, ú. m.: 1. hogy a tulajdon nem az egyeseké, hanem a családé, mint halhatatlan jogi személyé; 2. hogy a rendelkezési jog egy választott főnököt illet.

E tárgyra vonatkozólag érdekes olvasmányok a következő kimerítő munkák: *Costa*: „Derecho consvetudinario del Alto Aragon“ (Madrid 1880.) s tisztelendő *Webster* lelkész: „Las costumes de la reg. Pirenaica“ (Boletin de la Ins. lib, 27. és köv.)

A hol a lányokat kisebb, vagy nagyobb mértékben kizárták az örökségből, ott beigazoltnak tekinthetjük a családi közösségek fennállását, mert azt a kizárást ebből lehet legjobban megmagyarázni. *Fustel de Coulanges* („La cité antique“ II. k. VI. fejt. 2. §.) azt hiszi, hogy ez abból a körülményből magyarázható meg, mely szerint a leányok nem végezhettek áldozatot. De hiszen a germánoknál a hűbéri jog korában, továbbá a mohamedánoknál szintén meg volt többé-kevésbé szorítva a lányok örökösödési jutaléka, már pedig ezeknél a népeknél nem létezett az ókori áldozat. A lányok mindenhol kizárva az örökösödésből, a hol házközösségekben éltek, vagy élnek, pl. Franciaországban a középkorban, Szerbiában pedig korunkban is. Manu törvényei¹ szerint szintúgy, mint Athenében is, csak hozományra tarthatnak igényt. Ennek a kirekesztésnek indító oka világos.

¹ „A hindosztáni törvények a fiúk és a többi agnatusok közt osztják el az örökséget. A leányok csak akkor örökölnék, ha fiúörökös egyáltalán nincs“, L. George *Campbell* már idézett tanulmányát. 75. l.

Az egész társadalmi rend a családon nyugszik s ez köteles sértetlenül megőrizni a létfenntartást nyújtó ősi vagyont. Ha a leányok örökösödnének, mivel a házasság folytán más családba mennek át, jutalékuk kikövetelése folytán feldarabolnák a közös birtokot s megrontanák a családi szövetkezést. Ha pedig a leányoknak az örökösödésből való ily kizáratása a keresztyén szláv és germán országokban épp úgy föltalálható, mint a pogány Indiában, Görögországban és Rómában: akkor indító okát inkább a gazdasági, mint a vallási szervezetben kell keresnem s az nem más, mint a családi vagyon oszthatlanságán alapuló patriarchalis család, a gens föntartása; ez a rendszer mindenütt a falusi közösséggel kapcsolatosan állt fönn; de tovább maradt meg, mint az előbbi.

„Az atya halála után a fiúk osztozkodjanak a hagyatékon“, mondja Manu. A lányok Athenében sem örökösödtek.¹ *Solon* így rendelkezik: „Az örökségen a fiúk osztozkodjanak“ (*Isaeus* VI. 25.). Rómában is tisztán fölismerhető ez az elv: a férjhez ment nő ki van zárva az örökösödésből; a férjhez nem ment pedig csak agnatusai beleegyezésével tehet hagyományokat, kiknek gyámsága alatt él.

Az *Institutió*kban még feltalálhatjuk a nők teljes kizárásának nyomait, noha *Justinianus* idejében már nem volt oly szigorú ez intézkedés (L. Instit. III. 2., 3.), mert ekkor már csak a férjhez ment nő nem örököl. *Cicero* idejében a leányt nem illeti meg az ipso jure örökösödés, sőt az atya még akkor sem hagyományozhat neki a családi vagyon felénél többet, ha egyetlen

¹ *Demosthenes* in Boetum; *Lysias* in Mantith. 10. *Isaeus* X. 4.

gyermek. A *Cato* által kezdeményezett *Lex Voconia* megtiltotta, hogy a nőknek többet lehessen hagyományozni a patrimonium negyedrésznél. Mennél régibb időkig megyünk így vissza, annál kevesebb jog illette a nőket. A germán törvénykönyvek szerint a nők csak férfiörökösök nem létében örökölhették a földet: „De terra vero salica in mulierem nulla portio haereditatis transit“ (*Lex salica* tit. 62. c. 6.). A legrégebb kéziratokban a *salica*-jelző nem fordul elő. A nőket tehát egészen kirekesztették az ingatlanban való öröklésből.¹

Az angol-szászoknál ugyanezt az alapelvet találjuk.² Skandinávia északi részén, hol az ősi germán hagyományok tovább maradtak fenn, mint máshol, a nők egész a középkor derekáig nem örökölhettek ingatlant. Az angol-szászoknál végül sikerült örökrészt nyerniök a *Bokland*ból, de a *folkland*ból nem. A leányokat az irlandi keltáknál is kizárták az örökségből.³

A burgundoknál a fiúk örökösdtek a lányok kizárásával atyjok és anyjok után egyaránt.⁴ Az aleman törvénykönyv, a többi germán törvényhozással egyezőleg szintén kizárja a lányokat,⁵ s a ripuari frankok törvénye hasonlókép kirekeszti a nőket, férfiörökösök léte esetén:

¹ L. Waitz „Das alte Recht der sal. Franken“ 1846. 121. és köv. li.

² L. *Lex Angl.* tit. VI. *Canciani* „Barbar. leges antiqu.“ t. III. p. 50. l. jegyz. *Lex Franc.* Chamav. „Revue hist. du droit français et étr.“ I. (1855.), 442. l.

³ Sir James Ware „Antiquities“ XXX. fej. „By this custom among the Irish, the inheritance of the deceased (below the degree of thainist) was equally divided among the sons both lawfully and unlawfully begotten, females being wholly excluded.“

⁴ *Lex Burg.* tit. XIV. §. 1.

⁵ *Lex Alam.* tit. XLI. §. 2.

„sed dum virilis sexus extiterit, foemina in haereditatem aviticam non succedat“. *Marculf* formuláiban a következőket olvassuk: „Diuturna sed impia consuetudo inter nos tenetur, ut de terra paterna sorores cum fratribus portionem non habeant“. (*Marculf* „Formulae“ I. 8.). *Gans* szerint a germán törvények szelleméből folyik a férfiak előjogosítása a nők kizárásával.¹ *Laferrière*től tudjuk, hogy Auvergne és Bourbonnais tartományok szokásjoga szerint a nők az atyai vagyonból nem örököltek.² Provenceban még a XVIII. században sem örökösödtek egyenlő arányban a leányok fítestvéreikkel, végrendelet nem léte esetén.³

Az 1509. évben szerkesztett champagnei coutume még úgy rendelkezik, hogy a nemes személyek utáni örökösödésnél mindenekelőtt le kell vonni a legidősebb fiú részét, a többi fiúk és leányok egyenlően osztozkodnak, de egy fiú annyit kap, mint két leány. (Tit. I. §. 14.) Azt a szokást, mely szerint déli Franciaországban a lányokat férjhezmenetelök alkalmával minden örökösödési igényökről lemondatták, csakis abból lehet kimagyarázni, hogy még élt a hajdan divatos teljes kizárás emlékezete.⁴

Az albánoknál, kik még teljesen megőrizték az ősi

¹ „Hist. du droit de succession en France au moyen âge.“ (Az örökösödési jog története a középkorban Franciaországban.) Németből ford. *Loménie* 1846. 61. l.

² „Hist. du droit français“ 1836. 2. I. 6. 199.

³ L. *Lanthenas* „Inconvenient du droit d'aînesse“ 16. l.

⁴ L. *Gide*: „Étude sur la condition privée de la femme“ 41. l. *Laboulaye*: „Droit de succession des femmes“. Köszönetemet fejezem itt ki Paul *Viолlet* úrnak, ki szívesen közölte velem az itt összeállított adatok egy részét.

szokásokat, a lányok azért nem örökösödhetnek, hogy a vagyon ne menjen át egyik családról a másikra.¹ A mohamedán jog szerint csakis a fiúgyermek valóságos örökösök, *aceb*; a lányok része mindig sokkal kisebb, mint a fiúké s előre kiadják. Lüttich vidékén a lányok nem örökölhették a városon kívül levő censualis földeket: „Censaria extra oppida et francisias sita pertinent ad filios tantum, et non ad filiam”.²

Abban a mindenütt uralkodott szokásban is a házközösség egy másik nyomát találhatjuk, hogy az ingatlanokat csak a rokonok beleegyezésével lehetett eladni,³ vagy pedig visszavásárlási jog illette őket.

¹ L. Albert *Dumont* érdekes könyvét: „Souvenirs de l'Adriatique“, „Revue des deux Mondes“ 1872. Nov. 1.

² „Hist. de Liège“ 3. kiad. 127. l.

³ A szásztükör (*Sachsenspiegel*, XIII. század) I. 52, 54 azt mondja: „Ha valaki agnatusainak beleegyezés nélkül adott el ingatlant, vagy szolgát, akkor ezek a vételár megtérítési kötelezettsége nélkül visszakövetelhetik az eladott dolgot. Még a bíróság beleegyezésével vagy közbenjárása esetén sem adhatja el valaki összes ingatlanait; egy félholdat, vagy annyi területet, mely egy szekér megfordulására elég tágas udvart képez, meg kell hagynia“. Ez megfelel a spartai és római elidegeníthetlen *heredium*nak. L. *Zachariae*: „Geist der deutschen Territorial-Verfassung“. 226. l. Az eladó rokonait, sőt még a markbeli jogosult társakat is elővételi jog illette. (*Maurer*: „Geschichte der Markenverfassung“ 184. l., „Geschichte der Dorfverfassung“ I. 320. l. „Geschichte der Frohnhöfe“ III. 74. l.)

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

A középkori házközösségek.

Az apátságok krónikái, okiratai, levéltárai, aztán a szokásjogok azt mutatják, hogy a középkor folyamán Franciaország összes tartományaiban a délszlávokéhoz minden tekintetben hasonló házközösségek virágoztak. Ez intézményt illetőleg csak a XV. századtól kezdve találunk részletes adatokat; de mint *Daresté de la Chavanne* mondja, nincs Franciaország történetében olyan időszak, melyről valami irott emlék ne tanusítná itt vagy ott e közösségek fennállását.

A fennmaradt okiratokból nem lehet felvilágosítást nyerni a felől, hogy miként alakultak e közösségek, s az ide vonatkozó nézetek nagyon szétágazók. *Doniol* „Histoire des classes rurales en France“ cz. művében azt állítja, hogy a hűbérrendszerrel kapcsolatban, teljesen mint annak kiegészítője állíttattak fel s azt is hozzáteszi, hogy „mindazok az írók ezt a magyarázatot fogadják el, kik a történettudomány világánál tanulmányozzák a jogot“, nevezetesen *Troplong* „Louage“ cz. munkájában. *Eugène Bonnemère*, ki „Histoire des paysans“-jában sokat foglalkozott e közösségekkel, azt hiszi, hogy a „keresztyén eszmék befolyása alatt s a szerzetes társulatok mintájára keletkeztek. Szerinte a jobbágyok gyöngeségük tudatában s kétségbeesésökben a kolostorok példája után összeállottak s megszerezték a föld birtokát, nem ugyan a különálló egyesek, hanem a szövetkezett családok“. E magyarázat nyilvánvalólag téves s a XV. és XVI. századbéli szokásjog magyará-

zóinak véleményén alapul, kik Franciaországban legelőször beszéltek az ily közösségekről, csak hogy nem is sejtették, mily távol hajdankorból ered e kezdetleges intézmény.

Ezen, a legkülönbözőbb fajú kezdetleges népeknél föltalálható s a polgárosodás legelső formáját képező közösségek eredetét nem szabad Franciaország sajátlagos körülményeiben, vagy a középkorban keresni. Már akkor is, mikor az egész terület a falusi közösségé volt, s a jutalékokat időszakonként osztották ki: e kiosztás nem az egyes egyének, hanem a családcsoporthoz járára történt, mint a hogy most is Oroszországban, s a hogy Caesar szerint a germánoknál történt. „Senkinek sincs saját földje, hanem az előjárók és főnökök osztják ki a törzsek és a közösségben élő családok közt”.¹ A *cognitiones hominum qui una coierunt*, kétségtelenül a fön-
tebb leírt délszláv házközösségekhez hasonló családi közösségek voltak.

A német jogászok általában véve elismerik, hogy a régi germánoknál divott a közös családi tulajdon, *condominium in solidum*, mely a rokonok tevőleges és szenvedőleges egyetemlegességéből származott, a mi első sorban a *faida*, vagy *vendetta* kötelességében nyilvánult; *suscipere inimicitias seu patris, seu propinqui necesse est*, mondja Tacitus („Germ.” 21.); másodszor pedig a vérdíj, *Wehrgeld*, *Blutgeld* megfizetésére vonatkozó egye-

¹ E hely oly fontos, hogy ezélszerűnek tartjuk ismételve idézni: „Nec quisquam agri modum certum aut fines habet proprias, sed magistratus ac principes in annos singulos, *gentibus cognitionibusque hominum qui una coierunt*, quantum iis et quo loco visum est, agri attribuunt atque anno post alio transire cogunt.” „De bello Gall.” VI. k. 22.

temleges kötelezettségben s ezt a vérdíjat az áldozat egész rokonsága kapta, *recepitque satisfactionem universa domus*, folytatja Tacitus; aztán a családfő, *mundwald*, által gyakorolt gyámságban, kinek állása a délszláv *goszpodáré*hoz és az orosz *sztarosztaé*hoz hasonlított; negyedszer az örökség birtokbavételében, mely a következő középkori jogelvet szülte: „*Le mort saisit le vif son hoir*“. Zachariä „Handbuch des französischen Civilrechts“ czimű könyvében, 588. §-ban azt mondja, hogy a tulajdon nem volt egyéni, hanem *collectiv s in solidum*-közösséget hozott létre. Az összes rokonok tulajdonosok, s nem szerepelt az *aditio haereditatis*, mint a rómaiaknál; sőt inkább bizonyos folytonosság jellemezte az örökösödést. „A *mundwald* halála után, mondja Wüth,¹ a kik az ő felügyelete alá tartoztak, vagy magok is családfőnökökké lesznek, *selbmundwald*, vagy pedig az ilyenek gyámsága alá kerülnek. Azoknak, kik *mundium* alatt maradtak, birtokjogosultsága épp oly rögtönösen, megszakítatlanul száll át az új *mundwaldra*, az elhunyt halmának örökösére“.

Minthogy a földet időszakonként a házközösségek közt osztották ki, mikor ez a felosztás megszűnt, természetesen e közösségek maradtak a föld birtokában s észrevétlenül tovább is fennállottak s daczoltak minden felforgatással mindaddig, míg a középkor vége felé a jogászok figyelmét magokra vonták.²

¹ „De la saisine“. Írta Wüth genti főállamügyész. Gent, 1873. L. még J. Simonnet: „Hist. et théorie de la Saisine“ és Lehüeron: „Inst. carol.“ p. 52.

² Már e korszak előtt is észrevehetők az ily közösségek egyes nyomai. Pl. Irminon-nak a Saint-Germain des Prés-i apátságra vonatkozó Polypticháiban olvassuk, hogy három jobbágy-családból

Annyi kétségtelen, hogy a hűbéri rendszer különösen kedvező hatást gyakorolt a közösségek fentartására, mert úgy a parasztoknak, mint a földesuraknak érdekében állottak. A *mainmortable* jobbágyságokat nem illette örökösödési jog, mert birtokuk minden haláleset bekövetkezése alkalmával visszaszállott a hűbérúrra. Ha ellenben közösen éltek, akkor egyik a másiktól örökölt, jobban mondva, egyáltalán nem volt helye örökösödésnek, hanem a közösség örökösödött, mint halhatatlan jogi személy. *Le Fèvre de la Planche* szerint¹ a földesúr magát az összes elhalók örökösének jelentette ki; alattvalóit jobbágyságok, örökségöket a földesurat illetőnek (*mortaillable*); csak annyit engedett meg nekik, hogy társulatokat, vagy közösségeket alkothassanak, s ha ilyen közösségeket képeztek, akkor inkább növedék jogán, *jure accrescendi*, mint örökösödési jogcímen jutottak az élők az elhunyt vagyónának birtokába s a földesúr csak az utolsó közösségi tag halála után gyakorolta a háramlási jogot (*la main morte*). Csakis szövetkezés esetében tarthatta meg a jobbágy-család birtokát, talált módot helyzetének javítására s gyűjtött némi tőkét. A közös munkásság segítségével az ily társulat elég erőre és szilárdságra tett szert, hogy ellenállhasson a hűbéri korszak folytonos háborúi által okozott romboló hatásnak.

Másrészt a földesurakra nézve is nagy előnnyel járt, ha nem egyes családok, hanem ily közösségek valának

álló társulat munkált 17 hold földet. De mégis a szokásjog magyarázóinak adtak legelőszőr részletes felvilágosítást erről a tárgyról.

¹ „*Traité du domaine*“ Préface 81. l. l. „*La commune agricole*“ *Bonnemèret*-től 32. s. köv. 11.

jobbágyaik, mert ezek több biztosítékot nyújtottak mind a fizetendők, mind a robot tekintetében.¹ Mivel a társaság tagjai egyetemlegesen köteleztettek, a mit az egyik elmulasztott, vagy vétett, a többi kipótolni tartozott. A munkások egyetemleges kötelezettsége tette lehetővé a *Schulze-Delitzsch* nevéhez fűződő népbankok alapítását is. Egyetlen mesterember kötelezvényére nem igen lehet kölcsönt adni, mert a kockázat igen nagy; de ha több munkás egyesül a közös, egyetemleges felelősség alapján s megtakarított tőkére támaszkodhatnak, akkor adósleveleiket a legkedvezőbb föltételek mellett értékesíthetik, mert teljes biztosítékot nyújthatnak.

A középkori okmányok mind azt igazolják, hogy a földesurak mindenütt elősegítették a közösségek létesítését vagy fentartását. „A közösségeket azért létesítették azon jobbágyok közt, kiknek vagyona a földesúrra háramlanék, mert az urasági földeket jobban művelik s a hűbéresek jobban meg tudják fizetni a hűbérúri illetményeket, ha közösen, mint ha megannyi külön háztartásban élnek.“ Sokszor mindaddig nem adtak a földesurak bizonyos engedményeket, míg a jobbágyok közösségre nem léptek. Így pl. a champagnei gróf 1188-ban, csak úgy igéri meg a szabad legeltetés fentartását „ha a gyermekek atyjokkal együtt laknak s egy kenyéren lesznek“. 1545-ben egy rendeletet ad ki

¹ „Mornac s'est fort étendu sur les sociétés d'Auvergne et du voisinage, mondja *Chabrol* („Comment. sur la coutume d'Auvergne“ II. k. 499. l.); il les considère comme très avantageuses pour le progrès de l'agriculture et la contribution aux charge publiques“. (*Mornac* részletesen foglalkozik az auvergnei és szomszédos közösségekkel s nagyon előnyösnek tartja azokat mind a földművelés fejlődése, mind pedig a közterhek teljesítése szempontjából.)

a papság és nemesség, mely a földesúri háramlási jog alól (mainmorte) kikerülő jobbágyoknak megtiltja a birtokszerzést, ha csak közösséget nem alakítanak. A XVII. századig a Marche-vidéki földesurak a közösséget az örökbérleti szerződések egyik föltétele gyanánt kötötték ki.

E közösségek szervezete ugyanazon alapelveken nyugodott, mint a szerb *zadrugáé*. Tagjaik közösen művelték a földet s közös házban laktak. A lakás igen terjedelmes volt, vagy több összeragasztott épületből képződött s ezekkel szemben helyezték el a csűröket és istállókat. Az ily lakást *cellának* nevezték s ez a név, különböző alakokban, nagyon sok község nevében fennmaradt, pl. La Celle-Saint-Cloud, Mavrissel, Courcelles, Vaucel. A birtokot a család nevéől nevezték s egykori tulajdonosaikat még most is fel lehet ismerni a *les* névelőről, melyet a szokás nevek előtt meghagyott, pl. les Avrils, les Rollins, les Ségands, les Bayons, les Bernards, les Avins, les Gonels.¹ A szövetkezeti tagokat *compains*, *compain*nak nevezték, mert egy kenyéren éltek, aztán *partçonniers*nek, mert részt kaptak a közöstermésből, *frerescheux*nek, mert úgy éltek mint fi- és nőtestvérek. A társulatot *compagnien*nek, *coterien*ek,² *fraternité*

¹ A forrásokat illetőleg *Dareste de la Chavenne*, *Doniol*, *Bonne-mère* már idézett három munkájára, s *Troplong* „Louage” és „Contrat de société” cz. munkáira utaljuk az olvasót. Mikor a felesbérlőknek örök-felesbérletet adtak, kikötötték, hogy közösségben éljenek. *Dalloz* („Jurisprud. génér.”, egy 1625-ki okmányt idéz, mely azt a föltételt szabja a bérlok elé, hogy „qu'il ne feraient qu'un même pot, feu et chateau et vivraient en communauté perpétuelle”. Vagyis, hogy állandóan közös lakásuk, közös háztartásuk legyen.

² A „Dictionnaire de Trévoux” szerint e szó több szokásjog szerint az oly falusi közösségeket jelenti, melyek a földesúrtól birtokot kap-

nek hívták, a mint *Irminon* „Polyptichái“ mondják, *domus fraternitatis*. A legrégibb író, ki e közösségek jogi természetével megismertet minket, t. i. *Beaumanoir* is gyakran ekként magyarázza nevöket: „A mi szokásunk szerint a *Compagnie* (házközösség) tisztán azáltal származik, hogy az emberek egy évig és egy napig együtt laknak egy házban, egy són, egy kenyéren, mint-hogy ingóságait közösen használják“.

Antoine *Loysel* 1608-ban közrebocsátott „*Institutes Coutumières*“-jében még sok a házközösségre vonatkozó szabályt lehet találni. (Liv. I. LXXIV.) „Jobbágyok s azok, kiknek vagyona a földesúrra háramlik, nem végrendelkezhetnek s nem is örökölnék egymás után, kivéve, ha közösségben élnek“. (*Dupin* és *Laboulaye*-féle kiadás I. k. 122. l.) Elvileg a földesúr örökölt a jobbágy után, úgy, hogy a család az örökösödés ösztönző rugója nélkül végezte volna a mezei munkálatokat, ha ezek a mezőgazdasági közösségek nincsenek. Ellenben ha a jobbágyok közösen laktak, akkor egyik a másik után örökösödhetett, egyik a másiknak hagyományozhatott a földesúri jogok sérelme nélkül. *Laurière*nek *Loysel* könyvéhez írt jegyzetei szerint a közösen lakó jobbágyok egymásután örökösödnek. „mert mintegy solidariter bírlák földjüket s így az elhalt jutaléka a hozzászaporodási (növedéki) jog bizonyos neménél fogva a túlélőké lesz“.¹ Ha a résztársak többé nincsenek egy kenyéren,

nak s erről azt mondják, hogy közösen birtokolják (*tenu en coterie*), a mi különösen a háramlási joggal terhelt jobbágyoknál (*gens de main morte*) fordul elő.

¹ *L. Chopin* „*Sur Paris*“, *Communautés* cz. fejezetét. 31. sz.; la coutume de la septaine de Bourges, *Fornerium*, art. 36. lib. IV., *Quotidianorum* Cap. 7., s a franczia jog magyarázatát „*Le chanteau*

vagyis külön háztartást rendeznek be, a közösség megszűnik. A közösségre kedvező szokások nem alkalmazták oly szigorúan ezt a szabályt. A nivernaisi szokásjog VIII. fejr. 13. cikke szerint: „az oly jobbágyokat, kiknek vagyona a földesúrra fog háramlani, csak akkor lehet szétváltaknak tekinteni, ha egy évig és egy napig külön laktak és külön háztartást folytattak“. A Marchéban a részesztársak kifejezett akaratnyilvánítása kívántatott a szétváláshoz; de ha egyszer megkülönböztek, akkor csak a földesúr beleegyezésével egyesülhettek újra.

Az együttélés oly fontos szerepet játszott az örökösödést illetőleg, hogy *Laurière* előadása szerint hajdan Párisban az oly gyermek, ki „en celle“ (in cella) vagyis együttlakott szülőivel, egy kenyéren élt atyjával, anyjával, a többiek kizárásával örökölt utánok. *Loysel* XXXIII. cikke így szól: „Un seul enfant érant en celle, requéust la mainmorte“. Vagyis az „en celle“-es, tehát a szülőivel lakó egyetlen gyermek megakadályozta, hogy a vagyon az ú. n.: *mainmorte* jogán a földesúrra háromolják vissza, sőt néhány szokásjog szerint a többi gyermekekek is az ő közvetítésével jutottak örökséghez.

A közösséget akkor ismerték el valósággal meglevőnek, ha a parasztok egy évig és egy napig közös házban laktak s egy kenyéren éltek. Csakis későbbi időben követeltek egyes szokásjogok szerződést az ingatlan közössé tételéről és pedig a felosztásból eredő perek elhárítása céljából és oly korban, midőn ez az intéz-

et partage divisé.“ LXXV. „Un parti tout est parti, et le chanteau part le vilain.“ LXXVI. „Le feu, le sel, et le pain, partent l'homme mortemain.

mény már letünőfélen volt. Egyes szokásjogok viszont csak akkor engedték meg a közösséget „ha a részesek vérségi kapcsolatban állottak“. Bizonyára csakugyan ez képezte az ily agrár-közösségnek kezdetleges alakját s csak később, a hűbér-rendszer befolyása alatt társultak oly személyek is, kik nem származtak közös atyától.

A közösségben élők kölcsönösen örökösdtek egymásután, a szövetségben kívül levő rokonok kizárásával; sőt a befogadott idegen is megelőzte a társaságon kívüli rokonokat. *Guy Coquille* maga is elismeri ezt az elvet, miután előbb kétségbevonta. „Hosszasabban elmélkedvén a kérdés fölött, helyesebbnek látszik előttem az az állítás, mely szerint a közösségben kívül álló teljesen kizártnak tekintendő. Mert úgy látszik, hogy e szigorú törvényt a család érdekében, a családi kapcsolat fenntartása végett alkották meg még ez országban is, hol a falusi háztartásoknak szükségképen együttélő, számos tagra kell kiterjeszkednie és a tapasztalás azt mutatja, hogy a megosztzkodás legtöbb esetben tönkre teszi a paraszt családokat; s mivel a törvény világosan beszél s a törvényhozó szándékából az a vélelem vonható le, hogy a család összetartassék s szét ne váljék, tehát leghelyesebb a törvényt úgy magyarázni, a hogy szól, a mikor is azt kell mondanunk, hogy csakis a közösségben élő rokon örökölhét.“¹

„*Commentaire*jában“ egy másik helyen *familles* (családok) és *fraternité* (testvériségek) néven nevezi az itt tárgyalt mezőgazdasági szövetkezeteket. Máshol pedig

¹ *Guy Coquille* a nivernaisi szokásjogról „Des Bodelages“ (az örökségi igényekről). L. még *Vigier* az angoumoisi szokásjogról 41. ciklik s elsőtörtan Coutume de la Marche 217. s köv.

így nyilatkozik: „E közösségek valódi családok, melyek testületet és összeséget alkotnak s a benszületettek, vagy máshonnan felvett tagok befogadása által nyernek állandó létet”.¹ Hallgatólagos közösségeknek (*communautés taises*) azokat nevezték, melyek hallgatólagosan, vagyoni leltár nélkül keletkeztek, s az életben maradtak határozott idő kikötése nélkül folytatták.

A szövetségi tagok itt is főnököt választottak, mint a *zadrugában*, a kit *mayornak*, *maistre de communauté*-nak, *chef du chanteau*-nak (kenyérfőnök) neveztek. Ő osztotta ki a munkát, vásárolt és eladott, igazgatta, kormányozta az egészet s gyakorolta a végrehajtó hatalmat. A fentebb idézett régi szokásjogi író, *Guy Coquille*, naivul írja le, hogy mint végezték a mezei munkákat e földművelő szövetkezetekben. „A mezőgazdaság régi berendezése szerint több tagnak kell egyesülni egy család körében, hogy ezt a nagyon fáradtságos és többféle teendőből álló gazdálkodást képesek legyenek folytatni ebben a Nivernais tartományban, mely természetlőn elég terméketlen. Némelyek szántanak s az ökröket, e lassú állatokat hajtják, s össze kell fogniok, hogy hat ökör huzza az ekét, mások a teheneket és fiatal kancaikat hajtják ki a mezőre, ismét mások a bárányt és juhot, meg aztán a disznókat. E több személyből álló családokat, hol minden egyes tag kora, neme és tehetsége szerint foglalkozik, egy ember kormányozza, s ezt a közösség főnökének, *maistre de communauté*, nevezik, választás útján nyeri megbízatását, mindenkinek parancsol, végzi a városban, vásárokon és máshol az ügyeket,

¹ „Des Bordelages“ art. 1. §. „Des communautés et associations“ Art. 3.

a család vagyonát képező ingóságok tekintetében kötelezettségeket vállalhat s egyedül ő van bevezetve az adó- és segélypénz lajstromokba. Mindezekből kitűnik, hogy ezek a közösségek valódi családok és testületek, melyek eszmeileg több tagból álló testet képeznek, noha az egyes tagok szét vannak válva egymástól, mégis a testvériség, barátság és gazdasági érdek kötelékei által egy testté egyesíttetnek. Minthogy pedig e családokra valóságos és bizonyos romlást hoz, ha megosztozkodnak és elválnak, ez ország régi törvényei úgy a jobbágy-családokra, mint azokra, melyek vagyona örökség tárgyát képezte, megállapították, hogy azok, kik a közösségnek nem tagjai, nem örökösödhetnek, valamint utánok sem örököl a közösség.

Egy asszonyt is választottak a házi teendők intézésére s a háztartás vitelére, a *mayorissát*, ki már a sali törvényekben s a Saint-Père de Chartres régi okmányaiban is szerepel. De a francziák bizalmatlanabbak levén, mint a szlávok, nem engedték meg, hogy a *mayorissa* a *mayor* felesége legyen, hogy össze ne játszsziék vele a társaság megrontására „Ha a leányok férjhezmentek, hozományra tarthattak igényt, de a közösség vagyonából semmit sem követelhettek, midőn kiléptek belőle; vagyis itt is oly szabály uralkodott, mint a szláv *zadrugában*“.

Az összes mezőgazdasági munkákat a közösség javára végezték. De néha az egyes családoknak némi külön vagyona is volt, melyet ipari munkával szereztek. Az asszony megfonta, a férj megszőtte a gyapjút, illetőleg lent, s így mindenik családcsoporthoz maga állította elő szükségleteit. Kevés dolgot kellett venniök és eladniok. Később az ipari fejlődés korában a házközösség

sem zárkózott el attól, sőt részt vett benne a munkamegosztás elvének alkalmazása mellett, csakhogy mindig a közösség javára. *Legrand d'Aussy* 1788-ban megjelent „Voyage en Auvergne“¹ című munkájában következőleg írja le a késművességgel foglalkozó közösségeket:

„Thiers környékén, valamint a síkságon elszórtan házak vannak, melyekben paraszt-társulatok laknak s ezek tagjainak egy része késművességgel, másik része pedig földműveléssel foglalkozik. E külön és elszigetelten álló házakon kívül vannak még oly népesebbek is, melyek egyesülten egy egész kis telepet képeznek s ezekben még bensőbb a közösség. A telepen ugyanazon család különböző ágai laknak s a tagok csupán földműveléssel foglalkoznak és tagjai csakis egymással kötnék házasságot; egy főnök igazgatása alatt állnak, kit azonban le is tehetnek s így egy oly köztársaságot alkotnak, hol minden munka közös, mert minden tag egyenlő.“

„Ily köztársasági életet élő család több van Thiers környékén, pl. a Tarante, Baritel, Terme, Guittard, Bourgade, Beaujeu stb. családok s közülök a két első legnépesebb, de a Guittardoké a legrégebb és legtekin-
télyesebb; a Guittard-tanya Thiers-től északnyugotra, a várostól mintegy fél mértföldnyire van, *Pinon*nak hívják s utána a Guittardokra is ráragadt ez a név s azon a vidéken *Pinon*oknak nevezik őket. 1788. júliusban, mikor meglátogattam őket, négy ágból, vagyis külön

¹ I. k. 455—495. l. Idézi *Bonnemère* „La commune agricole“-ban. *Amable* szerint P. Bonaventura is megemlíkezik a patriarchalis családi közösségekről, melyek együttélnek, mint egy collegiumban (Szent Martialis története II. 30. l.).

családból állt a közösség, összesen 19 személy, férfi, nő, gyermek együttvéve. De minthogy a férfiak nem tudták magok az összes mezei munkát elvégezni, még 13 cselédet tartottak s ezekkel együtt 32-re szaporodott a létszám. Biztosan nem lehet tudni, hogy mikor alapították ezt a tanyát; hagyomány szerint a XII. században;¹ a *Pinonok* patriarchalis módon, de választás alapján igazgatják magokat; a közösség összes tagjai egybeülnek s szótöbbséggel választanak főnököt, a kit aztán *maitrenek* (úrnak) neveznek; s ez az egész család atyjává levén, köteles annak minden dolgára ügyelni.

„Ez a *maitre*, mint főnök kezeli a pénzt, ad és vesz, elrendeli a javításokat, kiosztja a munkát, intézi a házi ügyeket, a szüretet, számontartja a nyájakat, szóval olyan mint a családatya. Csakhogy ez az atya abban különbözik a valódi atyáktól, hogy hatalma csak átruházáson és bizalmon alapulván, felelős megbízóinak, s a mint nyerte, azon módon el is vesztheti. Ha visszaél helyzetével, ha rosszul vezeti a család ügyeit, a közösség újra összegyűl s leteszi; nem egy példa volt már erre a szigorú igazságszolgáltatásra.“

„A háztartás belső vezetése egy asszonyra van bízva. Az ő hatáskörébe tartozik a baromfiudvar, a konyha, a fehérnemű, rubázat stb. s *maitresse*-nek (úrnőnek) nevezik. Ő rendelkezik a nőkkel, mint a *maitre* a férfiakkal, őt is szavazattöbbséggel választják s szintén letehetik. Ez egyszerű parasztok józan esze megsugja nekik, hogy ha ez a *maitresse* a főnök felesége, vagy testvére lenne, akkor, ha e két előljáró nem volna elég becsületes,

¹ *Chabral*, a ki szintén beszél a *Pinonok*-ról, a messze hajdan-korra viszi vissza eredetüket. „*Sur Auvergne*“ II. k. 499.

nagyon sok alkalmuk adódnék a közösség megkárosítására. Ennélfogva a visszaélések kikerülése végett e kis államok következetesen alkalmazott törvénye kimondja, hogy *maître* és *maîtresse* sohasem választható ugyanazon háztartásból. A főnök vagy úr, mint neve is mutatja, általános felügyeletet gyakorol, utasít és dorgál; mindenhol a tisztelethelyet foglalja el, s ha fiát megházasítja, a közösség ünnepet rendez, melyre a szomszéd közösségeket is meghívja; de azért fia épp oly tagja a társulatnak, mint más és semmiféle előjogot nem élvez; ha atyja meghal, nem lép hivatalába, ha csak méltónak nem találják erre s meg nem választják, mikor rá kerül a sor.“

„Egy másik rendkívül pontosan megtartott törvény — mert hisz’ ettől függ a társaság fenmaradása — a birtokra vonatkozik. Sohasem osztják fel semmiféle körülmények közt, hanem az egész egy tömegben marad; senkisé is örököl; sem házasság miatt, sem másként osztzkodás nem történik. Ha valamely Guittard-lány a Pinon-telepen kívülre megy férjhez, akkor készpénzben 600 livrest kap, de lemond minden jogáról s így az ősi közös birtok egészben megmarad, a hogy azelőtt volt. Hasonlóképpen járnának el a fiúkkal szemben is, ha azok máshol telepednének le.“

„Ha csak a munka természete nem követeli, mindig együtt dolgoznak s egy nagy közös helyiségben étkeznek, t. i. egy nagyon tisztán tartott konyhaszobában, melyben egy kápolnaszerű fülkét csinálnak feszülettel és Mária képével. Minden este vacsora után ott imádkoznak közösen, de csakis vacsora után. Reggel kiki külön imádkozik, mert a végzendő munkák különfélék lévén, nem egyszerre kelnek föl.“

„A Guittardoknak tanyájokon kívül még erdejök, kertjök, szántóföldjük, szőlőjük és sok gesztenyésök is van. De minthogy földjük sovány, csak rozst terem, a 32 száj egész termésüket fölemészti s nem adhatnak el belőle. Egyébiránt ezek az erkölcsös és munkás életök miatt tiszteletreméltó földművesek lakóhelyükön tömredék jót tesznek. Soha a szegényt el nem utasítják, soha a nélkül el nem bocsátják, hogy jól ne tartsák, adván neki levest és kenyeret. Ha ott akar hálni, talál egy zugot magának, sőt a tanyában egy külön szoba van e célra szánva; télen még inkább gyakorolják a jótékonytságot, mert akkor a szegényeket a sütőházban szállásolják el, ételt adnak nekik s meleg szobát, így tehát megmentik őket a hidegtől.“

„Nem felejttem el azt a néhány egyszerű szót, melyeket e tárgyban nekem a mostani családfő mondott. Minthogy egész részletesen meg akartam ismerni a vezetése alatt álló telepet, bejártam vele az épületeket. Egy udvaron menvén keresztül, több nagy kutyát vettem észre, melyek rögtön ugatni kezdtek. „Ne féljen, mondá ő, csak azért ugatnak, hogy engem figyelmeztessenek, de nem harapósak, mert úgy szoktatjuk őket.“

— S mért ne harapnának? Hisz ez kell az önök biztonsághoz.

— Azért, mert éjjel is gyakran jön koldus hozzánk. A kutyaugatásra felkelünk s bebocsátjuk, de nem szeretnők, hogy kárt tegyenek benne, vagy ne engedjék bejönni.“

Mindazok az egykorú írók, kik e közösségekről megemlékeztek, azt állítják, hogy jólétet és kényelmet biztosítanak a parasztoknak.¹ Úgy látszik, hogy a középkor

¹ „A háramlási jog alatt levő jobbágyságok (*mainmortables*, t. i. azok a röghöz kötött jobbágyságok, kiket örökösödési jog nem illetett s halá-

vége felé, midőn a hűbéri társadalomban már bizonyos rend honosult meg, a mezőgazdasággal foglalkozó osztályok jóléte s termelése sokkal magasabb színvonalon állott, mint a XVII. század központostító királysága idejében.¹ A szokásjogi írók azt mondják, hogy e közösségek bomlásnak indulása mindazokat tönkrevetette, kik azelőtt jólétben éltek. Azt, hogy a kor társadalmi szükségleteinek megfeleltek, bizonyítja, hogy az összes tartományokban feltalálhatók, Normandiában, Bretagneban, Anjouban, Poitouban, Angoumois-, Saintonge-, Touraine-, Marche-, Bourbonnais- s mindkét Burgundiában, s Chartrainban-, Orleanais-, Champagne-, Picardiában, Dauphiné- és Guyenneben. Keleten és nyugaton, középen és délen. Az ily agrárszövetkezetek alakítása nemcsak, hogy kivételes nem volt, sőt ez képezte az általános szabályt egész a XVIII. századig. A következő néhány idézet semmi kétséget nem hagy fönn e tekintetben:

Marcheban nem volt vagyonközösség a házastársak közt, ha csak világosan ki nem kötötték s mégis G. Brodeau commentárjaiban így nyilatkozik: „E szokás igazolja a rokonok és idegenek közt létrejövő szövet-

lok után minden ingó és ingatlan vagyonuk a földesúrra szállt) a közösségek útján tesznek szert vagyonra, mondja *Denis-Lebrun* „*Traité des communautés*“-jában, 17. l. Több egymással társult személy munkája — jegyzi meg *Dunod* — több hasznot hajt, mint ha mindenik külön magának dolgozik. A tapasztalás azt mutatja, hogy Burgundia grófságban a röghöz kötött jobbágyok helyzete jobb, mint a szabadosoké, s mennél nagyobb a családjuk, annál nagyobb jólétnek örvendenek.“

¹ Franciaország gazdasági történetének ezt az érdekes korszakát alaposan tanulmányozta *Moke* belga történétíró „*Sur la richesse et la population de la France au quatorzième siècle*“ című emlékiratában. (L. „*Mémoires de l'Académie de Belgique*“ XXX. k.

kezéseket s kimutatja azok helyességét, a mi különben a családok eltartása céljából történik.“

„— Az ily társaságok nem csupán gyakoriak, hanem rendszerintiek, sőt szükségesek már a vallás parancsa szerint is annyiban, hogy a parasztgazdaság nemcsak szántásvetésből, hanem a házi állatok táplálásából is áll, ehhez pedig sok ember szükséges (*Guy Coquille* „*Sur Nivernais*“ 478. l.).

„— Berryben és Nivernaisben több ily társulat van, különösen az előljárók házában; az ily társaságok az ország törvényei szerint abból állanak, hogy több személy egy közösséggé egyesül.“ (*Jean Chenu* „*Arrêts de Papon*“ 1610.).

„— E királyságban régebben általános szokás volt, írja *La Lande* („*Cout. d'Orleans*“) 1774-ben, hogy az oly személyek közt, kik egy évig és egy napig együtt éltek és laktak, hallgatólagos társaság keletkezett. A hallgatólagos társaság különösen falusi emberek közt szokott létrejönni, kik közt nagy családok vannak, ezek aztán társaságban élnek, van egy főnökük a ki rendelkezik és kiosztja a parancsokat, még pedig rendszerint a legidősebb, a mint ezt Berryben, Nivernaisben, Bourbonnaisben, Saintongeban és más helyeken láthatjuk.“

„— A közösségek és hallgatólagos társulatok ez alakja régebben általánosan el volt terjedve“, mondja *Boucheul* („*Sur Poitou*“ 231. czikk.).

„— Hajdan a közös háztartásban és költségen élő egyének hallgatólagos társasága általános szokást képezett az országban, a mint ezt Beaumanoir szerint *Eusébe de Laurière Loysel* munkáinak végén — 12 és 13 folio kötet — bizonyítja.“

„— Régi időkben, a mint *Valin* (*Sur coutume la*

Rochelle“) állítja, a nem-házasok közti egy kenyéren, közös költségen való közösség nagyon gyakran fordult elő a királyságban.“

„— Úgy látszik, mondja Denis *Lebrun* „*Traité de la Communauté*“-jában, hogy még az oly szokásjogok is, melyek nem szólnak az ily közösségekről, elismerni kényszerültek azokat a földművelés körében, hol nagyon gyakran fordulnak elő.“

Denisart 1768-ban a következőket írja: „A lakosság körében korunkban is látható közösségek eredetét nem ismerik alaposan. Általában azt hiszik, hogy a kereszténység szülte, mely lassankint enyhítette a rabszolgaság szigorát; Franciaországban a monarchia kezdetén csak kétféle szabadok voltak: nemesek és papok. A nem-nemesek mind szolgák voltak.“

„— A társulást nem napjainkban becsülik igazán nagyra, mondja *Troplong* („*Commentaires des sociétés civiles*“ előszavában itt-ott). A rómaiak lelkesedve beszéltek róla s nagyban gyakorolták is. Hanem főleg a középkor a társulás csudás kora; ez időben keletkezett az a tömérdek jobbágy- és földműves társaság, melyek elborították s termővé tették Franciaország földjét; ez időben jött létre az a számtalan szerzetes társulat, melyek oly jótékony hatást gyakoroltak irtó és telepítő munkásságuk s az elhagyott vidékek művelés alá vétele folytán. Akkor valószínűleg kevesebbet beszéltek a társulási szellemről, mint most, de azért e szellem hatatosan működött.“ Aztán még a következőket is mondja *Troplong*: „Franciaország déli részétől az északi határszélekig mindenütt előfordultak s általános caracteristicus jelenséget képeztek azok a szövetségek, melyek ugyanazon család összes tagjait egy fedél alatt, egy

birtokon egyesítették, oly czéllal, hogy közössé tegyék a munkát és a jövedelmet. A szokásjoggal szorosan kapcsolatban levő földrajzban ennek még ma is számos nyomaikra találunk, a népszokások és erkölcs tekintetében legellentétesebb jellegű tartományokban.¹

Elmondhatjuk, hogy az „ancien régime“ idejében a mezőgazdasági munkálatokat egész Franciaországban a parasztok termelő szövetkezetei végezték, mint napjainkban a déli szlávoknál. A középkorban minden fajta munkát szövetkezés útján teljesítettek, ú. m.: szerzetes társulatok, parasztközösségek, czéhek. *Laferrière* bámulatra méltón tudja ezt a tényt kiemelni: „A keresztyénység befolyása következtében megújhdott társulási szellem üdvös hatását a középkor összes szokásaira kiterjesztette. A mindennemű társulatok, munka- és lakásközösségek, köz- és magánérdekű testületek és társulatok védszárnyai alatt s a bennök otthonos keresztyén társadalmi testvériesség szellemének befolyása folytán voltak képesek a röghöz kötött jobbágyok, a szegény földművesek, a mesteremberek, iparosok, kereskedők, városi és vidéki lakosok helyzetüket megjavítani és tovább fejleszteni. Az elszigeteltség megölte volna őket, a szövetkezés megtartotta s megnövelte jobb idők számára.“²

Mikor és hogyan szűntek meg ezek a családi közösségek, nem tudjuk. A földművelő társadalom helyzetében bekövetkezett mélyreható változások mindig észrevétlenül mennek végbe, s nem keltették föl a történetírók figyelmét. A jobbágy-lajstromok és más okmányok egész

¹ Ezeket az idézeteket *Bonnemèret*ől „La Comm. rurale“ 39. l. vettem át.

² *Laferrière*: „Hist. du droit français“ II. k. 591. l.

a XVII. századig gyakran említik „a birtokos társak és részesek“ társulatait (*Associations de „consorts et communs en biens“*). A XVII. századtól kezdve a jogászok nem igen kedvelik az osztatlan vagyonközösséget, sőt később határozott ellenséges indulattal viseltetnek irántuk. E rendszer ugyanis az alapját képező testvéries szellem hanyatlásnak indulta után nagyon sok nehézséggel és perpatvarkodással járt, mert csak szokáson, nem írásos jogügyleten nyugodott. Romlásukat két ok idézte elő: az egyik a külön egyéniségnek, az individualitásnak a modern kor jellemvonását képező szelleme, a másik pedig jogi dolgokban a világosság és szabatosság iránti az az előszeretet, melyet a jogászok a római jog tanulmányozása folytán szereztek. Másrészt a röghöz kötöttség és a földesúri háramlási jog fokozatos megszűnése e társulatok legerősebb életgyökereit vágta el. Míg a röghöz kötött és háramlási jog alatt álló jobbágyság csakis mint a családi közösségek tagjai örökösödhettek, nem hagyhatták abba e rendszert és a collectiv tulajdont; de a mint a földesúr joga csak arra szorítkozott, hogy különféle szolgáltatások alakjában a földjáradék egyenértékét kapja meg, a parasztok is hódolhattak az individualizmus szellemének, mely aztán arra ösztökölte őket, hogy megoszszák a vagyont és független tulajdonosokká legyenek. Az ipar haladása, a közlekedés javulása s a forgalom fejlődése is közreműködött abban, hogy a földművelő népesség megmozduljon és helyzetén felül akarjon emelkedni, már pedig ez új vágyak okvetetlenül végzetesekké váltak azokra az intézményekre, melyek a régi szokások változhatatlan szabályai alatt élő földművesek megvédését célozták.

A házközösségek a polgárosodás kezdetétől a modern

korig állottak fönn. Mikor a mindent megváltoztatás, mindent megjavítás utáni vágy kerítette hatalmába az emberek lelkét, lassanként letűntek az előbbi idők más hagyományaival együtt. Mindazáltal a XVII. és XVIII. században még sok ily mezőgazdasági szövetkezet létezett¹ a jobbágy- (úrbéri) lajstromokban és az osztokodásról szóló okmányokban gyakran említetnek; de kiérzik, hogy általános ellenséges indulatot gerjesztettek magok ellen. Egy Berry tartomány gyűléséhez 1783-ban intézett s *Dareste de la Chavanne* által fejtegetett jelentés²

¹ *Préveraud* azt állapította meg, hogy a parasztközösségek a XVI. század végétől kezdve indultak gyors pusztulásnak. A XVIII. századig kevés maradt fönn. Utolsó néhány képviselője a megmaradt birtokokat városi polgároknak és ügyvédeknek adta el, kik aztán haszonbérletbe adták. „L'Église et le peuple“ par E. *Préveraud*, Paris 1872, 181. l.

² Az előadó, ki hadat üzen a közösségeknek, azt állítja, hogy a szövetségesek csak arra törekednek, hogy saját hasznukra megcsalják egymást. „Vannak oly részesztársak, kik magoknak ökröt vesznek, míg a *maitre*-nek nincs elég pénze, hogy mást vegyen az eldőglött, vagy elnyomorodott jószág helyébe. Egyik társ sem számol be külön keresményével, nem vásárolnak ingatlant s ha méhészettel és gyapjútermeléssel foglalkoznak, akkor, mihelyt némileg zavarba jönnek a közösség ügyei, mindjárt elrejtik ingó vagyonukat.“ Az előadó meg azt is hozzáteszi, hogy mivel a közösségből mindenki csak hasznot akar látni, de a terhekben osztzkodni nem, ennél fogva sok kéz kevés munkát végez. Azonkívül a szövetség főnöke csak az igazgatói teendőket végezte, egyébként azonban nem dolgozott. A többi társak pedig, minthogy az igazgatásban semmi részt sem vesznek, tudatlanságba és tunyaságba süllyedtek. Ez a kép valószínűleg túlsótétén színezett, de két tényt mindenesetre bizonyít, nevezetesen a közösségekkel szemben meglevő ellenségességet s azt az individualisticus szellemet, mely végre is elpusztította őket. Ugyanez okok ma is ugyanily hatással vannak a délszlávoknál. A gazdasági fejlődés mindenütt hasonló, még az egymástól nagyon távol fekvő s nagyon különböző országokban is.

világosan mutatja, hogy mint rombolták le az önző egyéniség érzelmei szükségképpen az oly intézményt, mely csak kölcsönös bizalom és testvéries egyetértés mellett állhattott fönn. Csakis a legfélreesőbb tartományokban maradtak egyes nyomai egész korunkig ú. m.: Nivernaisben, Auvergneben és Bourbonnaisben.

A Jura-vidéki háramlási jog alá vetett jobbágyság 1689-ben még házközösségekben éltek s ezeket *meix*nek nevezték. A személyiség náluk annyira elmosódott, hogy családi (vezeték) nevet nem is használtak. Marquis de Langeron azt mondá, hogy: „Ez a csőcselék megelégszik egy szentnek, Jánosnak, Péternek vagy Pálnak a nevével.” (L. Chassin „Esprit de la Rev.” I. 158. és 162. l.) Az illető családi közösség nevét használták.

Idősb Dupin leír egy ily közösséget, melyet Nièvre départementben 1840. körül látogatott meg. Az általa adott részletek oly jellemzőek, hogy czélszerűnek tartom átvenni.

„A *Jault*-féle tanyát alkotó épülecsoport egy kis kerek dombon áll, pázsitos völgy felett. A főépület kívülről semmi különöst nem mutat; belől, a földszinten van egy nagy terem, mindkét végén egy-egy nagy kandalló, melynek körülete mintegy kilencz láb s még nem is túlságos ahhoz képest, hogy ily nagy család foglalhasson helyet mellette. E közösség emberemlékezetet meghaladó idő óta áll fönn. A *maître* által őrzött okmányok közt vannak 1500-ból és korábbiól szólók is s már ezekben is mint régóta meglevő szerepel. Az eredeti kis darab föld megmaradt a *Gault* család birtokában, s idővel a tagok munkája s takarékosága folytán annyira megnövekedett, hogy az összes szerzeményekkel együtt több mint 200,000 frank értékű uradalmat ké-

pez, az idegen családokba férjhez ment lányoknak kifizetett hozományokon kívül.¹

Dupin nagyon világosan fejti ki ez intézmény jogi természetét.

„A család alaptőkéje a következőkből alakul: 1. a régi földbirtokból; 2. a megtakarított összegek árán, közös számlára szerzett vagyonból; 3. gazdasági állatok és mindenféle ingóságokból; 4. a közös pénztárból. Azonkívül mindenkinek saját vagyona is van, mely nejének hozományából, az anyai örökségből, továbbá ajándék, vagy hagyomány útján szerzett vagyonból képződik. A közösség csak a férfiakat tekinti valóságos tagoknak, s csak ezek számítanak külön személyek gyanánt. A férjhezmenő lányok hozományát készpénzben adják ki. E hozományok, melyek kezdetben nagyon csekély összegre mentek, az utóbbi időben egész 1350 frankig emelkedtek s ha egyszer kifizetettek, akkor többé sem az illetők, sem leszármazóik semmit sem követelhetnek a közösség vagyonából. A közösség valamelyik tagjához férjhez menő idegen nő hozományát nem vegyítik össze a társasági vagyonnal, hogy ilyformán személyes jogot ne nyerhessen. Az elhunyt végrendelet útján senkinek semmit nem hagyományozhat. Egy személylyel kevesebb lesz a közösségben, a mely teljes egész gyanánt fönmarad, nem az elhunyt részében való örökösdés, hanem a *nem-csökkenés* jogán, (*par droit*

¹ *Dupin* „Le Morvan“ 1840. 88. 1. L. *Cheverry*nek egy kis octav-alakú munkáját, megjelent 1866. *Mazeron*nál, Neversben, aztán *Albert Maron* egy czikkét a „*Réforme sociale*“ 1890. szept. számában, melyből az is kitűnik, hogy a *Code civil* alkalmazása vetett véget a *Jault* közösségnek.

de non-décroissement), mert ez a szövetkezés alapföltétele.

Ha az elhunyt gyermekeket hagy hátra, ezek vagy fiúk, a kik aztán a közösség számottevő tagjai lesznek, még pedig nem örökösödés czímén, mert atyjuk semmit sem hagyott nekik, hanem pusztán azon tény folytán hogy a közösségben s annak javára születtek, vagy pedig leányok, s akkor csak hozományra van joguk. Látjuk tehát, hogy mi e közösségek sajátlagos és megkülönböztető jellemvonása. Nem úgy van itt, mint a szerződésen alapuló közönséges társaságokban, melyeknél az egyik tag halála a társaság felbomlását vonja maga után, mert rendszerint a személyek képessége s szorgalma volt irányadó az egyesülés létrejöttét illetőleg. Ezek a régi közösségek egészen más természetűek; bizonyos fajta testületet, jogi személyt alkotnak, mint egy zárda vagy község, mely halhatatlan, mert benne egyik személy a nélkül lép a másik helyére, hogy ez módosítsa a testület fennállását, kormányzási s vagyongazdálkodási módját.

Dupin valamivel távolabb fekvő községben, Préporchében is rábukkant egy hajdan virágzó és számos tagból álló közösség, a *Gariot*-féle közösségnek nyomaira; de ez a forradalom után végrehajtotta a felosztást s így a *partçonner*-k, a részestársak nagyobb része nyomorba süllyedt. A nagy szobákat elrekesztették, a nagy kandallót válaszfallal ketté osztották; az egyes lakások nyomorúságosak, tisztátlanok, a bennök lakók rongyosak, vadtekintetűek valának.

„*Jault*ban a jólét, vidámság, egészség uralkodott; *Gariot*éknál a nyomorúság és szegénység. Bizonyára én is jól ismerem a külön-tulajdonnal járó előnyöket, az abból

eredő jólétet, hogy mindenkinek megvan a maga háza, kertje, rétje, szántóföldje, gyümölcsöse s mindezeket kitünően műveli és gondozza. De a helyesen vezetett társulásnak is megvannak a maga előnyei, s a hol még fennáll, óhajtom, hogy állandóan fenmaradjon. Különösen a gazdálkodó parasztoknak volna czélszerű egyesülniök. Népes család magában is gazdálkodhatnék; míg ha nincs elég munkaereje, cselédséggel és napszámosokkal kell pótolni, a kiket drágán kénytelen fizetni s így a tiszta haszon nagyobb részét ők emésztik föl, a mellett még sem dolgoznak oly figyelemmel, nem gondozzák a jószágot úgy, mint a gazdák. Vegyük ehhez azt, hogy a szüleikkel együtt maradó gyermekek tőlök okulhatnak; míg ha korán elválnak atyjoktól, anyjoktól és szolgálatba lépnek, könnyen elromlanak s nyomorba jutnak. Más oldalról pedig a gyakori és túlhajtott osztzkodások folytán a földet úgy elaprózzák, hogy ugyanazon szülők gyermekei már nem lakhatnak együtt s a parányi birtokrészeket okszerűen művelni nem lehet."

Doniol több ily őstermelő közösséget látott s mint „kiváló társadalmi intézményt“ dicsőíti azokat. „Hist. des classes rurales“ 2. kiad. 164. l.) *Le Play* „L'organisation de la famille“ cz. tanulmányos könyvében részletesen rajzolja, hogy mily helyzetben élt egy patriárchalis család Lavedanban s micsoda bajokat szült a közösség részleges megszüntetése. Az európai munkásokról szóló V. kötetében a Cuzy-községbeli, 1887-ig fennállott Parry-közösség monographiáját adja.

Emil Souvestre Finistèreről szóló könyvében írja, hogy Bretagneban még vannak ily agrár-közösségek. Azt mondja, hogy nem ritkán lehet oly gazdaságokat találni, melyeket több ú. n.: *consortiseben* egyesült család

művel meg s constatálja, hogy békében élnek s boldogulnak, noha semmiféle írott szerződés nem szabályozza a résztársak viszonyát és jogait. *Delalande* abbé adatai szerint Hoedic és Houat szigetekskéken Belle-Ille-en-Mertől nem messze, a lakosok közösségben élnek. A föld nincs magántulajdonra darabolva. Mindnyájan a közjóra dolgoznak s együttes munkásságuk gyümölcséből élnek. A lelkész a közösség feje, de fontosabb ügyekben tizenkét legtekintélyesebb öregből álló tanács működik mellette. Ha e rendszer jól van leírva, akkor egyik legősibb alakja az agrár-közösségnek. Azt a bizottságot, mely 1860-ban a juravidéki földművelés megjutalmazása végett kitűzött díj odaítélése czéljából küldetett ki, ugyancsak meglepte egy tény, a melyet a jelentésttevő sietett kiemelni:¹ csaknem minden gazdagság egy-egy külön csoport kezében van, mely több patriárchalis erkölcsű, együttélő, együtt dolgozó család szövetkezéséből jön létre.

A mint látjuk, itt-ott maradt még nyoma annak a régi közösségnek, melynek védő szárnyai alatt annyi századon keresztül huzódott meg a földművelő népesség; de e nyomokat is a legvadabb, legfélreesőbb helyeken kell keresni, mint az ős növényvilág kiveszőben levő maradványait. Nem fojthatjuk el a sajnálkozást, midőn ez intézmények teljes elpusztulására gondolunk, melyek a testvériesség és közös egyetértés ma már ismeretlen szellemét lehelték az emberekbe. Hajdan a jobbágyot védték a földesúr kegyetlenségei ellen, s a mi nem kevésbé fontos, főszerepet játszottak a kisbir-

¹ „La commune agricole“ E. *Bonnemèret*ől. L. még: „Revue des deux Mondes“ 1872. ápr. 15. számát s *Baudrillart* „Sur la famille en France“ cz. tanulmányát.

tok létrejöttében, mely ma Franciaország agrár-szervezetét jellemzi.

Láttuk, hogy Angliában a nemesség arra használta föl az állami életben való túlsúlyát, hogy megalapítsa a *latifundiumokat*, még pedig a kis gazdaságok rovására, melyeket lassankint beolvasztott, miután előbb fenállhatásukat mindjobban megnehezítette. Hogy lehet az, hogy Franciaországban, hol a nemesség még túlzottabb kiváltságokkal bírt, mint Angliában, a parasztsz osztály még jognélkülibb s elnyomottabb állapotban leledzett, ily gazdasági fejlődés nem jött létre? Miként gyarapodhatott a kisbirtok még a régi kormányrendszer alatt is az oly országban, melyben érdekeivel minden ellentétben állt s hogyan pusztulhatott el oly államban, hol a politikai szabadság teljesen biztosítani látszott fennmaradását? Még nem találtam sehol a két szomszédos ország közti emez ellentét magyarázatára. Szerintem ennek oka az volt, hogy Franciaországban egész a XVIII. századig maradtak fenn az agrár-közösségek, míg Angliában nagyon korán megszűntek. A míg fönnálltak, akadályozták a földesúri uradalom kiterjesztését, mert először is biztosított s állandó jellegű léttel bírtak; másodszor, mert a közösség nagy összetartó és ellenálló erőt kölcsönzött nekik; végül, mert a tulajdon úgyszólván elidegeníthetlen volt, s így nem lehetett eldarabolni, sem pedig azokon a viszontagságokon nem ment keresztül, melyek az örökösödés és az eladással egybekötött felosztás következményei. Ha e szövetkezetek az egész középkor folyamán épp oly kevés változáson mentek át, mint a kolostorok, ez egyforma szervezetüknek tulajdonítható: azok is, ezek is testületeket alkottak s így halhatatlan személyek valának.

Mikor a parasztok felosztatgatták a közösségeket s megteremtették a kis földbirtokot: akkor már a nemesség elvesztette terjeszkedési képességét, közeledett a forradalom, mely megsemmisítette a kiváltságokat, s teljes mértékben biztosította a földműves osztály jogait. A meggyengült hűbéri arisztokratia már nem rendelkezett elég idővel, hogy a közösség tagjainak kisbirtokosokká alakulása s az őket teljesen felszabadító Code civil megalkotása közti időszakban uradalmaik nagyobbítására használják fel hatalmukat és gazdagságukat. Holott Angliában oly időben szüntek meg a közösségek, mikor még a nemesség fölöttébb hatalmas volt s minthogy a kisbirtokos földművesek közt nem állt fönn ily összekötő kapcsolat, a *lord of the manor* lassankint elharácsolta tőlök földjeiket. A földművelő osztály nagyon is korán jutott a magántulajdonhoz s így a *latifundiumok* ezek rovására gyarapodhattak. Ha a közös tulajdon tovább tart, akkor a mezőgazdasági közösségek úgy szüntek volna meg, mint Franciaországban, hogy t. i. letünésük után egy kisbirtokosokból álló nemzetet hagytak volna magok után. Különösnek látszik, de úgy van, hogy Angolországban azért erősödhetett úgy meg a hűbéres nemesség, mert itt korábban megszűnt az ősidők agrárszervezete, mint más országokban; s azért nem fejlődhetett oly földműves demokratia, mint Franciaországban, mert nagyon is hamar létesítették a modern gazdasági rendszert.

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

Az örökbérlet.

Van egy régi alakja a földtulajdonnak, melyet a törvényhozóknak és nemzetgazdáknak alaposan meg kellene vizsgálniok, mert van benne olyan elem, mely a földműves és a járadékra jogosított közt mindenütt folyó harczban az érdekek kiegyenlítőjéül szolgálhat. Ez alak az *örökbérlet*. Németalföldön *beklem-regt*, Németországban *Erbpacht*, Olaszországban *contratto di livello*, Portugáliában *aforamento* név alatt ismeretes. Franciaországban különböző más-más elnevezések alatt szintén feltalálható. Bretagneban *quevais*-nek, másutt *domaine congéable*-nak, Elszászban *Erbpacht*-nak nevezik. Ennél is, mint a hűbéri rendszernél a teljes tulajdon úgyszólván két külön jogra válik szét, ú. m. a tulajdonos jogára, mely alapjában véve a jelzálogi hitelezés egy alakja, s aztán a bérlő jogára, mely mintegy örökölhető haszonélvezet.

Úgy látszik, hogy az örökbérlet a római birodalom vége felé, *emphyteusis* név alatt keletkezett¹ az italiai községek közföldjein s a császári *fiscus latifundiumain*. Minthogy elég rabszolga nem állt rendelkezésre, legjövendelmezőbbnek látszott, ha jobbágyoknak örökös, nem változó járadék fizetése mellett engedik át azokat.

¹ Itt E. Nassénak a „Zeitschrift für wissenschaftliche Landwirtschaft“-ban VI. megjelent „Die wirtschaftliche Bedeutung von Erbzins- und Erbpachts-Verhältnissen“ cz. kitűnő cikkét foglalom össze röviden. Nasse e nagyjelentőségű munkájában megvitatja azokat a hátrányokat, melyeket az örökbérlet számlájára írnak, s bebizonyítja, hogy sokkal több hasznot ad.

A középkorban a független szabad kisbirtokosok, hogy az egyházak és apátságok részéről oltalmat nyerjenek, átengedték földjeiket, oly feltétellel, hogy azokat határozott évjáradék fizetése mellett, tovább használhatják. A Németalföldről Németországba hívott földművesek úgyszólván csak névleges bérösszeg fizetéséért kapták földjeiket örökbérletbe. *Waitz* két, a XII. században kötött szerződést idéz, melyek szerint a brémai érsek és a hildesheimi püspök földeket engednek át flamand és holland parasztnak, még pedig az első esetben telkenként (Hufe) egy denárjával; második esetben valamivel nagyobb *canon* mellett.¹ A birtokjog örökölheto s átruházható volt, de minden átruházás után hat denárt kellett fizetni. Hasonló rendszert alkalmaztak a Sziléziában, a brandenburgi Markban és máshol megtelepedett földművesekre. Különösen déli Németországban adták így parcellázva örökbérbe kiterjedt földbirtokaikat a városok, apátságok, püspökök, vagy nagy hűbérurak. Ugyanezt látjuk ismétlődni Franciaországban.² Olaszországban a *livello* az *emphyteusis*ből fejlődött ki, s az egyház nagyon gyakran alkalmazta földjeire.

A nagyurak, különösen pedig az uralkodók a harminczéves háború után, főleg a XVII. és XVIII. században gyakran változtatták át a robotot és természetbeli szolgáltatásokat pénzben fizetendő állandó évjáradékká. *Krug* kiszámítja, hogy 1774-től 1806-ig 358,146 *Morgen*, (körülbelöl 90,000 hektár) kiterjedésű koronabirtok-

¹ *Waitz*: „Deutsche Verfassungsgeschichte“ II. 263—273. l. *Anton* „A földművelés története Németországban“ cz. munkájában sok példát idéz a XII. és XIII. századig visszamenő örökbérletekre.

² *Lefort*: „Histoire des locations perpétuelles ou à longue durée.“

kot adtak *Erbpacht*ba.¹ A testületek, az uralkodó fejedelmek, a nagybirtokos hűbérurak követték e példát. Ennek kedvező hatását különösen Schlesvig-Holsteinban, Baireuth és Ansbach Markgrófságokban és Toszkánában lehetett tapasztalni, hol Péter Lipót nagyherceg az állam összes birtokain s az egyház földjeinek nagyobb részén létesítette a *livellót*. Látni kell, mily lelkesedéssel beszél *Sismondi* a toszkánai *livellarik* kedvező helyzetéről.² A XVIII. század egész folyamán egyhangú dicséretekkel illetik a nemzetgazdák, vagyis inkább „kame-ralisták“ az örökbérlet előnyeit. *Thaer* a híres mezőgazda ebbeli nézetét a következőleg fejezi ki: „Az Erbpacht oly szembetűnő hasznokkal jár, hogy korunkban, mely oly jól tud számítani, kétségtelenül általánosan el fog terjedni, legalább ott, a hol nagy kiterjedésű uradalmak vannak“.³

Sehol sincs az örökbérlet jobban elterjedve, mint Portugáliában *aforamento*, vagy *emprazamento* név alatt.⁴ Az északi tartományokban, nevezetesen *Minhó*ban alig fordul elő a földbirtoknak más alakja; de a déli tartományokban is föltalálható, pl. *Alemtejó*ban és *Algarve*ben,

¹ *Krug*: „Geschichte der staatswirthschaftlichen Gesetzgebung im preussischen Staate.“

² *Sismondi*: „Nouveaux principes de l'économie politique“ III. könyv. IX. fejt.

³ „Rationelle Landwirthschaft.“

⁴ E rendkívül érdekes és nagyon kevésbé ismert intézményről oly pontos részletezést azon kimerítő útbaigazítás alapján adhattam, melyet *Oliveira Martinstól* a „Quadro das instituições primitivas“ cz. kitűnő mű szerzőjétől és *Deslandestől* kaptam, ki e tárgyat illetőleg egy dolgozatot bocsátott közre a Cobden-Ciub „Land-tenure in various Countries“ cz. kötetében. L. még *Oswald Crawford* „Portugal old and new.“ V. fejt.

sőt a városokban is a háztelkekre vonatkozólag. Az 1868-iki polgári törvénykönyv XIII. fejezete 1653—1705. czikkei, melyek az *emprazamento*-szerződésről szólnak, következőleg állapítják meg föltételeit: A ki birtokába vesz valamely *prazót*, gazdaságot, korlátlan ideig megtarthatja, föltéve, hogy a szerződéses megállapodásokat pontosan teljesíti. A bérlő, *foreiro*, köteles évi bért, *foro* fizetni és pedig a városi *aforamento*tól után pénzben, a mezeiek után pénzben, vagy természetben. Ha a *foro* a termés egy részéből áll, mint a felesbérletnél, pl. egy negyedéből, vagy egy ötödéből, akkor a bérlő annak határozott évjáradékká átalakítását követelheti. A *prazók* öröklés tárgyát képezik, de a főtulajdonos, *senhorio* beleegyezése nélkül fel nem oszthatók. Ha a beleegyezést nem lehetett kinyerni, akkor a *prazót* vagy eladják, vagy egyik örököstársnak adják egyesség vagy árverés útján, ki aztán a többi örököstársaknak kárpótlást, *tornas*, tartozik fizetni. Ha a *senhorio* megengedi a fölosztást, akkor mindenik rész új *prazót* fog képezni; de az osztályos-társak nem tartoznak egyetemleges felelősséggel a bérleti szolgáltatásokért. Ha öröklési jogosultsággal bíró rokonok, vagy végrendelet nincsenek, akkor az *aforamento* véget ér s a *nuda proprietas*ból teljes tulajdon válik. A *senhoriót* bérhátralék miatt többé nem illeti meg a bérlő kimozdítása, hanem csak olyan joga van, mint egy közönséges hitelezőnek, kivéve azt, hogy három évi *foro* erejéig kiváltságos joga van. Az *aforamento* csakis hatóság közreműködésével létesíthető.

A bérlő, *foreiro*, szabadon rendelkezik birtokával, eladhatja, jelzáloggal terhelheti, elajándékozhatja s hagyományozhatja. De egyúttal őt terhelik az összes terhek, adók s mindenféle szolgáltatások.

Ha a *foreiro* eladja a *forót*, akkor a *senhorió*nak, ugyanazon áron elővételi joga van, s hasonló föltétel mellett ugyanez illeti a *foreirót* is, ha a *senhorio* adja el a főtulajdont, *dominio directo*.

Hajdan a *foreiro* élők közötti (*inter vivos*) tulajdonos-változás esetén *laudemió*nak, örökösödés esetében (*post mortem*) *luctuosó*nak nevezett fizetést tartozott teljesíteni. Hasonló kikötések most eltiltvák s az összes régi *laudemiók* az eladási ár negyvened részére mérsékelvék. Az *emprazamento*, vagy *aforamento* albérletbe adása szintén tilos, de a már meglevők érvényesek.

Az élethossziglanra, vagy többek élettartamára szóló *prazamentók* örökösöknek nyilvánítottak

Azt hiszik, hogy e földbirtok-rendszer eredetét a római jog *emphyteusis*ében kell keresni. A XIII. század előtt az *aforamento* hosszú tartamú, néha élethossziglanra terjedő bérlet volt, melynél a bérlő meghatározott részt kapott a termésből. *Foro*, a latin *forumból*, spanyolul *fuero* származik (L. Ducange „Glossarium“ V-o *Forum*) s biztosítékot, okmányt jelentett. Az *emprazamento* kizárólag örökbérlet megjelölésére használtatott. Azóta, hogy I. János (1383—1433) az ily módon haszonbérbe adott földeket fölmentette a *jugada*, vagyis földadó alól, az ily szerződések nagyon gyakoriakká lettek. Egy másik ok pedig már előbb is kedveltekké tette. A VII. és VIII. században a mórok ellen folytatott örökös harcok nagyon elnéptelenítették Portugalia déli és középső részét. Mikor aztán e tartományokat fokozatosan visszahódították, a királyok nagy birtokokat hasítottak ki a hűbérurak, egyházak, kolostorok, zárdák, sőt még a beköltöző franczia gyarmatok részére is, csakhogy nehezen lehetett földművesekkel betelepíteni. Legjobb eszköznek látszott, ha quasi

tulajdont adnak nekik, vagyis határozott szolgáltatással egybekötött örökbérletet. A királyok, különösen III. *Alfonso* (XIII. század) sok földműves községet, *concelhos*, alapítottak, kiváltságleveleket, *foral* és földeket adván nekik. Az utóbbiakat a lakosok közt kiosztották s ezek mindenike megkapta a maga *concelláját* (a latin *coredium*, l. *Ducange* „Glossar.“), határozott szolgáltatás fejében; az erdők és legelők köztulajdonban maradtak. Minthogy az *aforamento* jól bevált, a Tajótól északra lakó földesurak és apátságok is alkalmazták; itt a collectiv *aforamentókat* hozták be. Az uradalmat egyes gazdaságokra, *casacs*, (a latin *casaleból*, *Ducange* „Gloss.“), osztották s ezeket 10—20—30 jobbágyból álló földműves csoportoknak adták, kik egyetemleges kötelezettséggel tartoztak a bér, *foro*, megfizetése tekintetében. Minden egyes gazdaság szántóföldből, az erdő, kaszáló és kiirtandó pusztaföld aránylagos részéből állott. A nem művelt és elhagyott *prazók* a földesúrra szállottak vissza. Az 1446-iki törvénykönyv (*Ordenações Alfonsinas*. V. Alfonso király nevére nevezve, ki 1433—1481. uralkodott) a régi szokásjognak az *aforamentóra* és *emprazamentóra* vonatkozó összes szabályait összegyűjtötte s rendezte, egyúttal mindkető alkotó elemeit egyesítette. A későbbi, 1521. és 1603. évi törvénykönyvek e szabályokat nem módosították.¹

Hajdan három neme volt az *aforamentónak*: 1. örökös, 2. a család kihaltáig tartó, 3. három nemzedékre szóló és pedig vagy szabad választással egybekötve,

¹ Az *aforamentóra* vonatkozó törvényeket *Correa Pelles* jogtudós fejtegette s magyarázta „*Questoes de direito emphyteotico*“ cz. munkájában, Coimbra, 1851.

midőn a *foreiro* maga nevezhette meg utódát s ez ismét a magáét, vagy korlátolt kinevezési joggal, midőn az alapítási szerződésben nevezték meg a három jogutódot.

Az al-örökbérlet nagyon gyakorivá lett attól fogva, hogy a *foreirónak* megengedték a nyereséggel való al-bérletbe adást, különösen, ha birtoka elég nagy volt arra, hogy több kisebb gazdaságot hasítson ki belőle. Portugalia déli részén, a Tajótól délre, Algarveban és Alemtejóban, a hűbéri latifundiumok időlegesen bérlettel és földműves napszámos-rendszerrel kapcsolatban fennmaradtak, daczára annak, hogy a királyok *aforamentos* községeket létesítettek. Ezért van az, hogy az illető vidékek gazdálkodása teljesen extensiv jellegű. A domboldalokat olajfák koszorúzzák ugyan, de az alsóbb fekvésű részekben csak itt-ott látható egy-egy rosszul művelt gabnaföld, aztán óriási kiterjedésű sovány legelők terülnek el, melyeket juh-nyájak legelnek, sertéskondák túrnak, néhol pedig paratölgy-erdők vannak. Ellenben a Tajótól északra, különösen Minhóban, hol az *aforamento* az általánosan elterjedt rendszer, a földbirtok nagyon el van darabolva. A mezőket tanyai lakások borítják, napszámos osztály nincs, a *foreirók* kis gazdaságaikat, melyeknek úgyszólván tulajdonosai, minthogy a változás alá nem eső bérösszeg alig különbözik az adótól, nagyon gondosan művelik. Mivel pedig biztosak a felől, hogy munkájok s befektetéseik gyümölcsét ők fogják élvezni, csaknem minden művelésre alkalmas pusztaföldet tényleg művelés alá vettek. Ennélfogva aztán a művelés alatt álló terület aránya majdnem még egyszer oly kedvező, mint az ország többi részében, a mint azt a következő statisztikai adatok igazolják:

	Művelt föl- dek	Nem művelt földek	Az egész te- rület
	négyzet kilométerekben		
Minho	4,980	2,392	7,372
Más tartom.	41,440	39,353	80,793
	46,420	41,745	88,165

Földművelő országokban a népsűrűségből lehet legbiztosabban következtetni a mezőgazdaság fejlődése fokára; már pedig a régi Minho tartományt alkotó praefecturákban a népsűrűség következő: Portóban 182, Bragában 122, Viannában 92 lakos esik egy □ kmerre; a beirai praefecturák közül: Areiróban 89, Coimbrában 85, Vizeuban 83; holott a középső vidékeken 54—25-re száll le ez arányszám, Alemtejóban pedig éppen 17-re. Ha valaki bejárja Portugaliát, meglepi az az ellentét, mely egyrészt a déli rész lakatlan, kopár, naptól lepörzsölt, a római *campagná*hoz hasonló szomorú pusztái, másrészt az északi vidékek közt található; fákkal körülvett csinos házak tarkázzák a mezőket, aztán kertek és szőlők, körülöttök pedig oly jól művelt szántóföldek terülnek, mint a minők északi Lombardiában és Tessinben vannak.

A *contratto di livello* Olaszországban a középkor folyamán nagyon gyakran fordult elő, sőt még most is fennmaradt néhány tartományban, pl. Lombardiában, Toszkánában. A *libellarii* nagyon gyakran szerepelnek a VI-tól a XIII. századig terjedő időszak okmányaiban. *Jacini* nézete szerint az ily szerződés főbb szabályai a római uralom idejéből származnak; *Roscher* pedig az *emphyteusis*ből eredettnek mondja, ezt pedig a római jogból vette át a középkor. Az oly szerződés, melynél

fogva a tulajdonos, a ki nem jövedelmező ingatlanát oly földművesekre ruházta át, kik azt határozott évi szolgáltatás, *canon*, s az ingatlan átszállása esetében fizetendő illetékek, *laudemii* fejében megművelni vállalkoztak: mindkét félre előnnyel járt s nem lehet csudálkozni, ha a középkorban a nagybirtokosok, kik óriási kiterjedésű uradalmaik kellő értékesítésére sem elegendő tőkével, sem elegendő munkaerővel nem rendelkeztek, ily módon szereztek magoknak teljesen biztos jövedelmet. Most már a *livellik* Olaszországban is folyton kevesbednek, mert a magánjogi törvényhozás és biráskodás itt is ellensége, mint Portugáliában az örökös járadékoknak, melyek szerintök a hűbéri jogra emlékeztetnek, aztán meg azért, hogy a jövőre nézve egyedül a teljes tulajdont tartják észszerűnek s nem szívesen türik, a mi azt korlátozza.

A németalföldi Groningen tartományban általánosan elterjedt *beklem-regt*¹ egészen hasonlít a portugál *aforamento*hoz. Ez *Toqueville* helyes megjegyzésének újabb bizonyítéka, hogy a középkorban külső látszat szerint nagyon eltérő, de alapjokban véve egyforma szokások uralkodtak. Abból, hogy a *beklem-regt* és *aforamento* Európa egymástól oly távoleső szélein ma ugyanazonos jellemvönásokat mutatnak, azt lehet következtetni, hogy hajdan a kettő közé eső vidékeken is divatozott ez a szerződés. Éppen úgy vagyunk ez ősi intézményekkel,

¹ A részleteket illetőleg L. „Essai sur l'économie rurale de la Néerlande“ cz. tanulmányomat s a *contratto di livello*ra vonatkozólag „Études d'économie rurale de la Lombardie.“ L. *Ruyter-Zylker*nek következő kitűnő tanulmányát is: „Het regt van Beklemming.“ Leiden, *Engels* 1861.

mint egyes alpesi növényekkel, melyek ma már csak az északi sarkvidéken s a svájci Alpeseiken találhatók, de hajdan a jégkorszakban egész Európában el voltak terjedve.

A *beklem regt* az a jog, melynél fogva valaki évjáradék fizetése mellett birtokolhat valamely ingatlant, s a tulajdonos a járadékot soha nem emelheti; e jog átszáll, nemcsak az egyenes, hanem az oldalági örökösökre is. A bérlő, *beklemde meyer* végrendeletileg elhagyományozhatja, bérbe adhatja, jelzáloggal terhelheti az ingatlant a tulajdonos beleegyezése nélkül is; de valahányszor örökösödés, vagy eladás folytán más kézbe megy át, egy, vagy két évi bérösszeg értékét kell a tulajdonos részére lefizetni. A gazdasági épületek rendszerint a bérlő tulajdonát képezik, a ki az anyag értékét követelheti, ha joga megszűnik. Ő fizeti az összes adókat; a művelési módot nem változtathatja, sem pedig értékben nem csökkentheti. A *beklem-regt* oszthatatlan s mindig csak egy személyhez van kötve, úgy hogy az örökös társak közül is csak az egyik csatolhatja a maga birtokához; de ha a birtokos változása esetére kikötött illetéket, *propinen*¹ megfizetik, akkor a férj nejét, a

¹ E szó nyilvánvalólag a görög *προπινειν*-ből — szertartásszerűleg inni, ültetni a poharat — származik, s a germánoknak Tacitus által is említett szokását juttatja eszünkbe, mely szerint a jogügyletek megkötését boritallal (áldomás) szentesítették. *Propinen* azt a fazék bort (*pot-de vin*) jelenti, melyet a bérleti szerződés meguyításakor szoktak némely országokban fizetni. A tulajdonosoknak fizetendő évi bérek nagyon különbözök és pedig nem annyira a föld jelenlegi értékének megfelelőleg, hanem inkább azon kor szerint, melyben a járadéki szerződés megkötött. Hektáronként 5—6 frttól 30—40 forintig váltakoznak. A bérlő jogát a szerint lehet olcsóbb, vagy drágább áron

nő férjét irathatja be s a túlélő házastárs örökli e jogot.

Ha a bérlő megbukik, vagy pedig hátrálékban marad az évi bérrel, a *beklem-regt* nem szűnik meg azonnal, hanem a hitelezők jogosítva vannak eladni, de a vevő köteles a hátrálékot a tulajdonosnak kifizetni.

Hogy miképpen jöttek létre ezek a sajátságos eltérések az örökbérletben, még nincs felderítve. Úgy látszik a középkorban a zárdai földeken keletkeztek. Ez időben kevés értéke volt a földnek, s a barátok örömet engedtek át egy-egy darabot a földműveseknek, azon feltétel alatt, hogy ezek évi szolgáltatást s minden haláleseti átruházás után külön díjt fizessenek. E szerződés biztos jövedelemhez juttatta a kolostort s felmentette oly birtokok kezelésétől, melyek rendszerint semmi hasznot sem adtak. El is fogadták mind a nagybirtokosok, mind a világi testületek is. Úgy látszik, hogy eredetileg fenntartották azt a jogot, mely szerint a bérlőt minden évben elbocsáthatták, csakhogy nem alkalmazták, mert vissza kellett volna téríteniök az épületek becsértékét, meg aztán nehezen találhattak volna új bérlőt. A *beklem-regt* a XVI. századbeli zürzavarok közben tényleg örökölhetővé vált, vagy legalább is több bírósági ítélet

eladni, hogy mily áruk van az élelmiszereknek, mennyire virágzik a földművelés s mily nagy az évi járadék. 1822-ben annyira leszállt a *beklem-regt* értéke, hogy már nem is volt érdemes eladni, ellenben az angol piacz megnyilta óta annyira emelkedett az örökbérlő haszna, hogy már kezdik rendes bérlőknek albérletbe adni, a mi annyiban káros jelenség, mert ily eljárás mellett a *beklem-regt* előnyei megsemmisülnek. A teljes tulajdonban álló földek ára hektáronként 2500—3000 frt. (Egy hollandi frt 2 frank 11 centime, vagyis körülbelöl egy osztrák értékű forint.)

annak nyilvánította. A jogtudomány és a szokás a különféle vitás pontokat megoldotta; világosabb formulát szerkesztettek s azt általánosan elfogadták. ettől fogva a *beklem-regt* a *Code civil* mellett fönmaradt, tiszteletben tartották s Groningen tartományban általánosan elterjedt.

Legmeglepőbb az, hogy ez a látszólag bonyolult és idejét multa jog újabb időben inkább terjed és tért hódít. E gazdasági rejtvényt következőleg lehet megfejtteni. Először is a tulajdonos, ki *beklem-regt*be adja a földjét, tekintélyes összeget kap s legalább névleg megtartja a tulajdonát. Aztán a ki saját földjét műveli és pénzre van szüksége, eladhatja a *nuda proprietast*, a *beklem-regtet* pedig magának tartja fön; de az újabb ily fajta szerződések különösen az árverésen való eladásokból származnak¹, mert ha külön adják el a *nuda proprietast* és az örökbérleti jogot, akkor több folyik be, mintha a teljes tulajdont bocsátják árúba. Ebből

¹ Itt közlök néhány árverési hirdetményt, melyek *beklemming*-jog s ily joggal terhelt ingatlanok eladására vonatkoznak:

„— Ange Corn. *Havinga* özvegy G. H. *Medemáné* és gyermekei kérelmére árverés alá kerül: 1. egy örökös és minden rokonsági fokra átörökökthető *beklemming* joggal egybekötött gazdaság 10-871 hektár szántófölddel, évi bér 54-60 ft.“

„— A. R. *Jeltsema*, özvegy D. E. *Elemáné* asszony kérelmére elárvereztetik egy hét évenként adományozható szabad bérlet s aztán egy örökös minden fokra átörökökthető 4-858 hektár szántóföldből álló *beklemming*, 35 ft évi bérösszeggel.“

„— S. H. *Smit* kérelmére elárvereztetik egy *beklemming* alatt álló szántóföld tulajdona (*eigendom*) a hozzátartozó házzal együtt és 23-508 hektár szántóföld, évi bére 120 ft.“

Az évi bér azért oly csekély, mert az épületek a bérleői s a *beklemming* nagyon régi korra vihető vissza.

magyarázható, hogy a *polderekre*, vagyis a tengertől elhódított s mindössze mintegy husz év óta elgátolt területekre szintén kiterjed a *beklem-regt*.

Bárki gondolkozott a rendes bérlettel összekötve levő hátrányokról, könnyen át fogja látni a Groningenben divatozó szerződés előnyeit. Hippolyte *Passy*, ki egyike az e tárgyban legilletékesebb íróknak, méltán mondá, hogy: „Csak az a bérleti rendszer üdvös a termelésre, melynek okszerű szerződési feltételei a földműves állandó érdekévé teszik azt, hogy semmit se hanyagoljon el, a mi mind gyümöleszőbbé teheti a jelent és jövőt“. Már pedig a *beklem-regt* egészen megfelel e követelésnek. A bérlő bármily költséges befektetést foganatosíthat, s biztos lehet a felől, hogy gyümölese az övé lesz s nem fenyegeti az, a mi a közönséges bérlőt: hogy annál több bért kénytelen fizetni, mennél inkább fokozza a bérbirtok termékenységet. A munka jogszerű jutalma az általa előállított termék, s az ember annál szívesebben dolgozik, mennél biztosabb a felől, hogy magának fájrad. Minthogy a *beklem-regt* a földművest biztosítja a felől, hogy a termés minden emelkedése az ő javára válik, ennél fogva a leghatalmasabb rugóként működik s ösztönöz a javításokra s befektetésekre, míg a rövid ideig tartó bérlet büntetéssel sújtja azt, ki ezekre vállalkozik.

Roscher azt állítja, hogy a bérlő több tőkét fektethet a földbe, mint a tulajdonos, mert utóbbi a földvásárlásra tekintélyes összeget kénytelen fordítani, holott előbbi ezt is a gazdaság intensívitásának növelésére fordíthatja. Ez az okoskodás látszólag igaz, hanem nézetem szerint még sincs alapja. Mert a ki megvette a földet, jelzállogra mindig felveheti azt az összeget, mely a befektetéshez

megkivántatik; ez esetben kamat alakjában fizeti azt az összeget, melyet haszonbérlet fejében kellett volna fizetnie, ámde megvan az a roppant előnye, hogy ő veszi hasznát összes javításainak s nem kell attól tartania, hogy a bérlet idővel kárára válik. A *beklem-regt*nek semmi esetre sincs meg a *Roscher* által jelzett hátrányos oldala. A földműves csak az örökbérleti jogot szerezvén meg, azt olcsóbban kapja, s mindazt a gazdaságba fektetheti, a mit ezenfelül még a *nuda proprietas*ért kellett volna fizetnie, melyet így másnak hagyott. Noha így sokkal kevesebbet kényszerült kiadni, mintha a teljes jogi uralmat szerezte volna meg, mindazáltal biztos lehet a felől, hogy munkájának összes haszna az övé lesz. A *beklem-regt* tehát egyesíti a *Roscher* által az időleges bérletnek tulajdonított előnyt azzal a biztossággal, melyet a tulajdon szül.

Még egy más ellenvetést is hoztak föl az ellen, hogy a földműves kezében legyen egyúttal a föld tulajdona is, t. i. hogy a tulajdonos biztosítva látván létfenntartását, s nem ösztönöztetvén a haszonbérlet nagysága által, a régi maradisághoz ragaszkodik s nem termel a földből annyit, a mennyit lehetne. Ez az ellenvetés azt a naivul kegyetlen kérdést juttatja eszünkbe, a mely *Richelieu* bíboros végrendeletében található: mily fokú jóllétet szabad a népnek engedélyezni? Nem hihetjük, hogy a jóllétet nyújtó tulajdon megbénítsa a földműves tevékenységét és továbbra is csak azt hiszszük, hogy senki sem veszi nagyobb hasznát a földnek, mint a tulajdonos. De még ha másként állna is a dolog, a *beklem-regt* akkor még a tekintetben is előnyösebb volna, mint a rendes tulajdon, mert a *beklemming*-gazdaságot csak egy gyermek örökölhetvén, az atyát ez arra ösztönözné, hogy

a lehető legnagyobb termelésre bírja a földet, hogy ily formán legyen miből a többi gyermekekre jutó részt megváltani az örökösnek, a ki ellenesetben kényszerülne eladni az örökbérletet, s így szüntetni meg az osztatlan közösséget. Állíthatjuk, hogy a *beklem-regt* még jobban előmozdítja az okszerű földművelést, mint a tulajdon, mert nagyobb befektetést tesz lehetővé s a gazdát kettőzött erőfeszítésre sarkalja a végett, hogy menél nagyobb hasznot tudjon felmutatni.

Az örökbérleti szerződés a földbirtok tulságos elaprózásának is természetes akadálya, mert az ily birtokot, a tulajdonos beleegyezése nélkül felosztani nem lehet. Ennélfogva gátolja az egyenlő osztozkodás következtében előállott tulságos eldarabolást, s még sem teszi lehetetlenné, mint a majoratus, a helyes gazdálkodás által követelt felosztást, mert ha az valódi haszonnal jár, csak részeltetni kell e haszonban a tulajdonost is s beleegyeznek.

Kik hívei a *Malthus* nézetének s károsnak tartják a tulságos nagy népességet, okvetlenül pártolniok kell a *beklem-regtet*, mert hatalmas fékezője a tulságos szaporaságnak. A bérletek korlátolt számúak, s mivel a földművesek fiai nagy jólléthez szoktak, nem fognak nagyon korán házasságra lépni, hogy így ne emelkedjék a föld ára a tulságos verseny folytán, a mi elaprózást idézne elő. Kellő nevelést kapván, más pályára is léphetnek, vagy kivándorolnak; s ha megházasodnak, ezt azért teszik, mert már el tudják tartani nejükét s netán születendő gyermekeiket. E szerint a *beklem-regt*, míg egyrészt előmozdítja a vagyonosság fejlődését, másrészt korlátozni igyekszik e vagyonban részesedők számát s így két irányban is kedvezőleg hat a népjóllét gyarapodására,

Ámde azt fogják mondani, hogy ha fölötte áll is e bérleti rendszer az időleges haszonbérletnek, nem ér föl a tulajdonnal. Bizonyos tekintetben ez kétségtelenül úgy is van; mert hisz a *beklemde meyer*nek haszonbért kell fizetnie, holott a tulajdonosnak nem; de más szempontból pedig a *beklem-regt*nek van nagy előnye, t. i. hogy e rendszer mellett a *beklemde meyer* maga műveli a földet, a tulajdonos pedig haszonbérbe adná. Tegyük föl, hogy a *beklem-regt*t Groningenben eltörölnék, mi lenne ennek a következménye? Az, hogy itt is, mint mindenütt, a hol nagy a föld értéke, az, a kinek 80, vagy 100 hektár földje, s így egy fél millió frank értéke van, a városba vonul lakni, birtokát pedig haszonbérő kezére adná, s minden 6—9 évben igyekeznék a bérösszeget emelni.

Ez a középkorból átvett különös jog Hollandiában és Portugáliában oly földművelő osztályt teremtett, mely a tulajdon összes jótéteményeit élvezi, kivéve azt, hogy nem őt illeti az egész tiszta jövedelem, mely utóbbi esetben nem is maga művelné a földet. Groningenben nincsenek oly haszonbérők, kik reszketnek bérletök elveszthetése miatt, tartózkodnak minden költségesebb befektetéstől, s ha egy kis jóllétre tesznek szert, kénytelenek azt eltitkolni s a földesuraktól függnek; hanem van szabad, büszke, haszonélvező osztály, mely erkölcsében, szokásaiban egyszerű, de ismeretszomjas, teljes mértékben felfogja a közoktatás hasznát és minden eszközt fölhasznál annak terjesztésére; a gazdálkodást nem a régi vak hagyomány szerint s mint lenézett mesterséget folytatja, hanem mint oly nemes foglalkozást, mely neki vagyont, befolyást s mindenki részéről való tiszteletet szerez s mely az értelmi képességet, az akaratot

egészen igénybe veszi; ezek a földművesek takarékosak saját személyöket illetőleg, de bőkezűek, ha birtokokról van szó és semmi áldozatot sem sajnálnak, ha földjüket kell alagsövezni, újra építeni, vagy megnagyobbítani épületeiket, a legjobb gépeket s a legjobb fajta állatokat beszerezni; végre meg vannak elégedve sorsukkal, mely saját szorgalmuktól s előrelátásuktól függ.

Az örökbérletnek mindaddig csak jó hatása van, míg a *beklemde meyer* maga műveli a földet, de szerencsétlenségre rögtön megszűnik e jó tulajdonsága, mihelyt az örökbérlet érvényesíti albérletbe adási jogát s másra ruházza a gazdálkodást bizonyos haszonbér fejében, a melyből aztán ő viszont a főtulajdonost fizeti; mert ily esetben az időleges bérleti rendszer összes hátrányai fölmerülnek, s ugyanazon helyzet áll elő, mint máshol mindenütt, azzal a különbséggel, hogy a földműves egy helyett két improductiv osztályt kénytelen fenntartani. Az albérlet régebben nagyon ritkán fordult elő, mert a jószág csak úgy adott annyit, mennyiből a *beklemde meyer* családjával megélhetett, ha maga gazdálkodott; de az élelmi czikkek árának emelkedése, különösen pedig az angol piac megnyilta óta, annyi tiszta jövedelmet ad a birtok, hogy találkozik oly albérlet, ki a főtulajdonosnak menő járadékot meghaladó bérösszeget fizet; így aztán kezd terjedni az albérleti rendszer. Midőn e jelenséget megállapítjuk, nem győzünk rajta eléggé sajnálkozni. Különben az utóbbi években előforduló alacsony gabona-árak ismét módosították a helyzetet.

Jersey szigetén is ugyanaz a földbirtokrendszer dívik. Franciaországban a legtöbb kolostor és székesegyház hűbéri lajstromában a következő birtokátruházási formulát találjuk: „*Damus in perpetuam emphyteusim.*“

E szerint e rendszer nagyon elterjedt. A *quevaisek*-ben szintén megvolt az örökbérlet minden ismertető jele; csakhogy *Laveragnet*ől nyert szíves fölvilágosítás szerint, a tulajdonos lassanként megszerezte azt a jogot, hogy az építkezések szakértői becsű alapján megállapított értékének kárpótlása mellett bérlőjét elbocsáthassa.

A visszavonható bérlet (*le bail à domaine congéable*) Bretagneban szokásos, különösen a rohani, cornuaillei, léoni, brouereci, tréguieri *usement*okban. A tréguier-i *usement* 3. cikke következőleg magyarázza ennek eredetét: „Ha valamely ház- vagy szántóföldtulajdonosnak pénzre van szüksége, vagy pedig biztosítani akarja magának valamely távolabb eső föld jövedelmét, a javításokkal pedig nem akar bajlódni, akkor *covenant*ba, vagy *domaine congéable*ba adja házáat vagy földjeit, olyformán, hogy a birtokbavevő örökre kötelezi magát járadék és rendes robot teljesítésére; de a földesúr fenntartja magának azt a jogot, mely szerint bármikor elbocsáthatja, ha a szerződésben kikötött jogokért a becsűsök megállapítása szerint kárpótolja“. *Merlin* szerint „Az ily bérszerződés olyforma feltétellel köttetik, mintha azt mondanák: *a földet precariumba adom neked s egyúttal a felülpítmények tulajdonodat fogják képezni*; az ily haszonbérlet még előnyösebb a földművelésre, mint az *emphyteusis*, mert befektetéseit nem veszti el, mint az *emphyteusis*nél“.¹

¹ L. *Merlin* „Répertoire universel et raisonné de jurisprudence“ I. 590. l. és *Aulnier*: „Traité du domaine congéable“. Dániában vannak a bérló éltefogytaig tartó bérletek s ezeket *livfoestenek* nevezik. Mikor a bérló a haszonbérletbe lép, az *infoestninget* (*laude-*

„A XVIII. században elkárhoztatták az időleges haszonbérleteket. Ellenben a jelen századbeli törvények az „*ancien régime*“, a régi uralom iránt érzett, nem ritkán elvakult ellenségeskedés befolyása alatt még azt is megtiltják, a mi az örökbérlet lényegét képezi: hogy meg nem váltható, örökös járadékokat lehessen kikötni, mert ezekben a hűbériség maradványát látják. Jelenleg (a legtöbb ország törvényhozása a francia Code civil 530. cikkének befolyása alatt áll, mely szerint: „Minden, az ingatlan vételára, vagy teherrel járó, avagy ingyenes átruházás fejében kikötött örökös járadék a dolog természete szerint megváltható“. Már pedig a *beklem-regt* és *aforamento* módjára létesített örökbérletnek, mint láttuk, valóságos előnyei vannak. Hogy ez tény, bizonyítja annak a két vidéknek, a hol divatozik, ebből származó virágzása, t. i. Minho tartományé Portugáliában, Groningené Németalföldön, melyek viszonyai egyébként legkevésbé sem hasonlatosak. Az örökbérlet feloszthatatlanná tévén a földbirtokot, megakadályozza annak tulságos elaprózását; teljes biztosságot nyújt a bérlőnek s ilyformán még a legköltségesebb beruházások megtételére is bátorságot ad. E tekintetben messze fölötte áll az időleges bérletnek, mely a bérlőt a jövő összes biztosítékaitól megfosztja és semmikép sem ösztönzi a tőke megkötésére.

Azt hiszem, hasznos dolgot műveltem, midőn az ősi tulajdon e különféle alakjaira tereltem a közfigyelmet,

mium), landgildet tartozik lefizetni. Sem albérletbe nem adhatja a birtokot, sem a bérlettől vissza nem léphet. Némely ingatlanoknál kötelező a *livfoeste*. Ezt a kötelezettséget foestetvangnak nevezik. (L. a XXI. fejezetet).

mert a modern társadalmak még nem jutottak addig, hogy végleges és tökéletes agrár-szervezetet létesítsenek. A társadalom jövője elég sötét arra, hogy mindenhol, még a multban is, keressük a fenyegető veszélyek elhárítására alkalmas eszközöket. Kétségtelen, hogy a kezdetleges idők ez intézményei nem támadnak új életre; a patriarchális kor szükségletei, eszméi- és érzelmeiből születtek s egyedül azok tarthatták fenn. Tehát mindez visszatérés reménye nélkül letűnt. A belőlök származó testvériség és belső közösség előbb a községből, aztán a családból vészett ki. Most az egyén elszigetelten áll a közösségek és patriarchális családok helyébe lépett részvénytársulatokkal és szerzetes társulatokkal szemben. Vajjon melyik arat végleges győzedelmet? A kisbirtok, mint ezt Franciaországban a nagy forradalom óta látjuk, vagy a *latifundium*, mint Rómában és Angliában? Egy nagyon tekintélyes nézet szerint a *latifundiumok* diadala kívánatos, még pedig ugyanazon okok miatt, melyek következtében a nagyipar elnyomja a kisipart s ezek: a gépek használatá, a nagy vállalkozó nagyobb értelmi fejlettsége; csakhogy a mezőgazdaságban a nagy vállalatok nem arathatnak oly döntő diadalt, mert a munkálatok szaggatottak s így a gépek nem alkalmazhatók oly kitünően, s aztán a termőföld korlátolt mennyisége miatt a mezőgazdasági termékek ára a legdrágább termelési költség szerint szabályozódik.

Mindazáltal beteljesülhet sok nemzetgazdának az a nézete, hogy a tőke hatalma a kisbirtokot hosszú időre elnyeleli a *latifundiumokkal*, mint a hogy a kisiparosokat legyőzi a nagy gyárak versenye. Ha mindennek végeredménye az lesz, hogy a római birodaloméhoz hasonló agrár-szervezet keletkezik, mely néhány mód fölött

gazdag birtokosnak sokszor romlottságtól kísért, kevély fényűzést juttat osztályrészü, míg az alattok álló földműves-munkást tudatlanságba s nyomorba sülyeszti s a sóvár vágy és a gyűlölet folytonos ellenségeskedést, mondhatni nyílt harczot szít a társadalom két osztálya között: akkor bizony fájdalommal és sajnálkozva kellene visszatekintenünk azokra a kezdetleges időkre, melyekben vérségi és testvéries kötelékek által családi közösségekben egyesített emberek a közös munka segítségével ki tudták elégíteni csekély számú, mesterkéletlen szükségleteiket, s bár nem élvezték a mi modern társadalmunk nagyságát, de nem is bántotta őket az a keserű gond, kinos bizonytalanság és folytonos küzdelem, melyek e társadalom életét szünet nélkül zavarják

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.

Mezőgazdasági termelő szövetkezetek.

Úgy látszik, hogy korunk más alakban akarja visszaállítani a régi agrárközösségeket. Angliában több mezőgazdaságot alapítottak szövetkezeti alapon. A legrégibek egyike a ralahinei, Irlandban, melyet 1830-ban *Owen* egyik tanítványa, *John Scott Vandeleur* létesített. Ez úgy látszik, mind gazdasági, mind erkölcsi tekintetben a legszebb sikerrel járt,¹ midőn a további tapasztalati adatok gyűjtésének hirtelen véget vetett *Vandeleur* szökése,

¹ L. William *Pare* könyvét: „Cooperative agriculture“. Nagyon érdekes részletek vannak benne; hanem úgy látszik, hogy a szerző saját utópiái által is elragadtatva, nagyon is rózsás színben látta a dolgokat.

kit a játék teljesen tönkretett. Tisztelendő James *Fraser*, ma manchesteri püspöknek, ki akkor kormány-megbízott volt a nők és gyermekek mezőgazdasági munkájáról folyó szaktanácskozásban, jelentése két, úgy látszik, teljes sikerrel működő mezőgazdasági termelő szövetkezetet említ föl. Ezek J. *Gurdon* birtokán és közreműködésével alakultak Assington-Hallban, Sudbury közelében. Suffolokban. Az első 1830-ban jött létre, *Gurdon* bátorítására, 15 egyszerű földműves-munkás szövetkezése folytán, kik egyenként 3 font sterlinget fektettek be, a tulajdonos pedig 400-t adott nekik kölcsön. Most már 60-ról 130 acrera terjesztették ki a gazdálkodást, visszafizették a kölcsönvett összeget s egy-egy rész körülbelől 50 font sterlinget ér, a mi az eredeti betétet több mint 16-szorosan haladja felül. Egy szövetkezeti tag, a kit a többiek választanak, vezeti az egész gazdaságot, négy megbízott segítségével. A tagok részeket el is adhatják, csak hogy az adás-vételi ügylet végleges érvényéhez s az új tag befogadásához a földtulajdonos és a szövetkezet beleegyezése kívántatik. A második társulatot 1854-ben ugyanily föltételek mellett s hasonló eredménnyel alapították. *Gurdon* szintén 400 font sterlinget előlegezett, a mit aztán vissza is kapott. A gazdaság fokozatosan nagyobbodott s most 212 acrera terjed, mely birtok bérösszege 235 font (majdnem 6000 frank). Az eredetileg 3 font 10 shilling (42 osztr. ért. forint) befizetéssel alakult részek most 30 fontnál (360 frt) többet érnek. *Fraser* határozott elismeréssel szól e rendszer előnyeiről, s egy másik író, ki szintén meglátogatta az *Assington cooperative agricultural Association*-t (az assingtoni mezőgazdasági termelő szövetkezetet), a „*Pall Mall Gazette*“ 1870. jún. 4. számában

megegerősíti *Fraser* jelentésének adatait. *Thünen*, a híres német nemzetgazda, tellowi (meklenburgi) birtokán mezőgazdasági munkásai javára behozta a nyereségben való részesítés rendszerét. Dr. *Brentanó*nak, a berlini statisztikai hivatal tagjának előadása szerint a tapasztalat még *Thünen* halála után is kiváló eredményt mutat, mert minden munkásra évenként 25 tallér osztalék esik s a legrégebbeknek 500 tallér megtakarított tőkájök van a takarékpénztárban.

A termelő szövetkezésnek a földművelésre való alkalmazása napjainkban Anglia munkás-osztályában örvend nagy népszerűségnek; *Stuart Mill* is pártolta ez eszmét s azt szerette volna, hogy az állam a még meglevő közföldek egy részét mezőgazdasági termelő szövetkezeteknek engedje át. E terv még a földgömb másik oldalán is visszhangot keltett, s Melbourneben, Ausztráliában megalakult a *Landreform League* nevet viselő társulat, mely azt követeli, hogy a jövő érdekében szüntesse meg az állam a közföldek eladását s tartsa meg azok tulajdonát (L. a XXII. fejezet végét.).

Kétségtelenül kívánatos, hogy a termelő szövetkezés eszméjét a földművelésre is alkalmazzák. Ennek előnyeit teljesen kimutatta több nemzetgazdasági író, köztük *Rossi* is. Itt két dolgot kell főként szemünk előtt tartanunk: először is azt, hogy ilyformán előmozdíthatnák a munka és tőke kibékítése, melyek most mindenütt elkeseredett küzdelmet folytatnak egymás ellen; másodszor azt, hogy így a társadalmi szempontból oly szűk-séges kisbirtokok nagybirtokká egyesülhetnének, a mi viszont gazdasági szempontból igen hasznos, mert lehetővé teszi a gépek használatát és az észszerű vetésforgást. Azonban illúziókban sem szabad magunkat ringat-

nunk; a földművesek közt nagyon nehéz lesz általánossá tenni a szövetkezést. Az Angliában Assingtonban és Németországban a tellowi uradalomban fölmutatott eredmény nagyobbára *Gurdon* és *Thünen* túlnyomó befolyásának köszönhető. A régi agrárközösségek valójában mezőgazdasági termelő szövetkezetek voltak; a vérségi kötelékeken, a családi vonzalmon és az időtlen-időkből származó hagyományokon alapultak; és mégis megszűntek, nem a közhatalom ellenséges indulata miatt, hanem azért, mert lassanként aláaknázták őket a modern kort jellemző individualizmus, vagy ha úgy tetszik, egoizmus. Vajjon a folyton gyengülő családi érzés helyett fejlődhetik-e olyan új érzelme a testvéries közösségnek, melynek aztán elég ereje legyen a jövő szövetkezeteinek összetartására? Ezt remélni lehet, s a mostani nehéz helyzet fölöttébb kíváncsiságot tesz; mindazáltal nagyon is világos, hogy a munkás, főleg a mezei munkásosztálynak még nincs elég műveltsége és nincs meg benne az összetartás, egyetértés szelleme, holott mindezek nélkülözhetlenek a termelő szövetkezetek boldogulására. Bármennyire hiszünk is tehát fényes jövőjükben, elmondhatjuk, hogy idejük még nem érkezett el.

Minden tiszta látású nemzetgazda belátta azt, hogy szükség van a mezőgazdasági szövetkezésre. Lássuk mit mond idevonatkozólag *Rossi*:¹

„Nagy birtok és nagyban gazdálkodás, kisbirtok és kicsinyben való gazdálkodás nem szükségkép ugyanazonos fogalmak. Hát csakugyan nem lehetne a nagyban gazdálkodást a kisbirtokra alkalmazni? De igen, a szövetkezetek segítségével. A társulási hajlam minden kor,

¹ „Cours d'économie politique: 5-dik lecke, 101–138. l.

minden ország emberének természetes jellemvonása. Franciaországban a szövetkezeti szellem a kistők szaporodása s méginkább a felvilágosodás és népoktatás terjedése folytán erősödni fog. A szövetkezést legelőnyösebben s legkönnyebben a gabonaneműek, gyökér-, gyanta- és festőnövények, takarmányfélék termelésére, erdősítésre és okszerű erdőgazdaságra, valamint a gyógyító növények termelésére lehet alkalmazni.

„Azt hiszem, hogy a szövetkezési szerződés föltételeit az illető ország szokásaihoz és erkölceihez, a gazdálkodási módhoz és a termények neméhez kell alkalmazni. Némely községben pl. több kisebb birtokból egy nagyot lehetne alkotni s aztán egy bérlőnek átadni, míg a többi tulajdonos ipari vállalatokban kaphatna jövedelmezőbb foglalkozást. Máshol pedig közös költségen a szövetség egy vagy több tagjából igazgatóságot lehetne létesíteni. Itt pusztán gazdasági gépek és eszközök beszerzése s használása céljából egyesülnének, amott öntözési, vívezetési művek berendezése céljából. De ki győzné mindet elszámolni? Ha egyszer öntudatra ébred a földműves osztály szelleme, bizonyára meg fogja találni az egyesülésnek a helyi viszonyokra legmegfelelőbb alakjait.

„Szerencsétlenségre a közönség nincs tisztában az általa megoldandó feladat természetével; a most jelzettem fejlődést nem is lehet máról-holnapra rögtönösen megteremteni; oly cél ez, mely felé minden nap teszünk egy-egy lépést. A régi kötelékek felbomlása s az egyéni erőket a jogegyenlőség uralma alatt egyesítő és egymás mellé helyező új kötelékek önkéntes létrejötte közé szükségképen átmeneti, zaklatott, nehéz, az ellentétes emberi szenvedélyek által hánytvetett kornak kell esnie.

Ezen a közbeeső, veszélyekkel és nehézségekkel telt korszakon is majd csak túl leszünk; tisztán látható is már a vége, de nagy csalódás volna, ha azt hinnők, hogy már oda érkeztünk, holott csak útban vagyunk feléje.“

„ . . . Ha a fentebb mondottaknak van némi alapjuk, akkor a földtulajdont szabályozó törvények gazdasági hatását módosítani, javítani lehet a földbirtokosok meg-egyezése, közelebbről a szövetkezés útján. Akkor az örökösödési jog kérdései mondhatni teljesen elvesztenék jelentőségüket a nemzetgazdára nézve. Mit törődik ő akkor a kis, vagy nagybirtokkal, a köteles rész meny-nyiségével, a végrendelkezés korlátaival, vagy más ha-sonló természetű kérdésekkel, ha a tulajdonosok, bármily terjedelmű legyen is birtokuk, az eset körülményeihez képest alkalmazhatják a nagyban, vagy kicsiben való gazdálkodást s a lehető legnagyobb eredményt mutat-hatják fel a földből, a termelés e hatalmas eszközéből.“

„Ha majd a föld-elaprózás megtermi a maga gyü-mölesét, mondja Louis *Reybaud*, s a nyilvánvaló károk következtében a törpe-gazdaságról a nagyban való gaz-dálkodásra fognak visszatérni: akkor az emberi érdekek szövetkezése a haladásnak új útjait nyitja meg. A kis-birtok szüli majd a szövetkezést.“¹

„A szövetkezésnek kell megtörnie a tömeg nyomorát s szabályszerű társadalmi rendbe tömörítnie a modern társadalom egymással semmiféle kapcsolatban nem álló elemeit. A szövetkezés elve adja meg a világnak a bé-két, a mi után annyira sóvárog. Kik apostolaivá sze-gődnek s kik meghallgatást tudnak szerezni maguknak, az emberiség jóltevői közé fognak tartozni.“ Így beszél

¹ „Études sur les réformateurs modernes“ I. k. 198.

Michel *Chevalier*.¹ *Wolowsky* pedig a következőket mondja:² „A társadalmi haladás nem állhat minden társulás szétbomlásából, hanem az elmúlt idők kényszerű, elnyomó társulatainak önkéntes és méltányos alapokon nyugvó szövetkezetekkel való helyettesítéséből, melyek többé nem csupán a biztonság és védelem, hanem a közös termelés céljából jönnek létre.“

„A szövetkezés és családiasság szelleme fognak a világon megosztozni, mondá *Cormenin* a mezőgazdasági szövetkezésből kiindulva.³ E két ösztönt a gondviselés oltotta az emberbe. Ha okosan, céljuknak megfelelőleg használjuk őket, akkor mindkettő közreműködik az egyéni és társadalmi jóllét előmozdítására.“

„Nem egy helyen épp oly káros hatású kezd lenni a birtok tulságos eldarabolása, mint mértékfölötti összehalmazása. A kisbirtokos országokban a félig tulajdonos, félig napszámos paraszt mindent megnyerhet a szövetkezés segélyével, mely itt csudákat művelhet.“

„Egyébként is mennyi erkölcsi erő van az ily szövetkezésekben! Mennyire fokozhatják jelenben a jóllétet s mennyire megnyugtathatják lelkünket a jövőt illetőleg! Mennyi becsülést ébresztenek magunk és mások iránt! Mennyi biztosítékot nyújtanak a kölcsönös jó akaratra, mennyi üdvös és foganatos példát, hasznos és önkéntes fegyelmet; mennyire előmozdítják az elvállalt kötelezettségek pontos teljesítését, a község belső békéjét!“

¹ Michel *Chevalier* „Dictionn. de la Conversation“ „Population“ (népesség) cz. czikk (Első kiadás).

² „Leçons du Conservatoire des Arts et Métiers.“ 1844. decz. 16.

³ „Entretiens de village.“ XXII. feje.

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

A természetjogi tulajdon.

A mint láttuk, minden kezdetleges nép, ösztönszerű érzésnek engedelmeskedve, elismeri minden embernek azt a természetes jogát, hogy elfoglalhasson a földből egy darabot s munkájával tarthassa fenn magát, a miért is egyenlő részekben osztották ki a törzs közös tulajdonát képező földet az összes családfők közt.

Sokan felfogták félig-meddig, hogy a tulajdont így kell értelmezni, azonban tudomásom szerint senkisémet fejtette ki jobban, mint egy angol és francia bölcsész, kik egymást nem is ismerve, csaknem ugyanazon kifejezéseket használják, t. i. F. *Huet* „Le Règne social du christianisme“ III. k. V. fej. és Herbert *Spencer* „Social Statics“ IX. fej. *Huet* következőket mondja:

„Tulajdon nélkül nincs szabadság, ezt hajtják nyakra főre a politikai és nemzetgazdasági írók, valamint az államférfiak is. Nincs igazabb állítás ennél. A valódi társadalmi életnek csakugyan mindenkor alapfeltételét is képezte a tulajdon, vagyis az a jog, hogy a dolgok meghatározott részét magáénak tekinthette az ember s vele mások jogainak sérelme nélkül szabadon rendelkezhetett.“

„Vagy nincs többé értelme a szavaknak; vagy pedig ha a tulajdont a természeti jogok közé sorozzuk, akkor ez azt jelenti, hogy a földbirtokra vonatkozó eredeti szerzési cím az embernek *ember-volta*; maga az, hogy valaki ember, magában véve és közvetlenül megadja a javak bizonyos mennyiségére irányuló jogot: ez az első

rangú tulajdon, mely alapja, forrása, eszköze minden többinek.“

„Ez az élet jogának legmellőzhetetlenebb következménye. Vajjon ez a jog s a létfenntartásra megkívántató szerek szüksége nem mindenkre nézve egyenlő-e? Bizonyára senkisésem élhet a más költségén; ámde az olyan embernek, ki erre magát érdemetlenné nem tette, szabadon kell élnie; joga van hozzá, hogy megélhetése, munkája ne függjön mások tetszésétől; mert bármily szabad legyen is személyét illetőleg, ha természeti jognál fogva semmi vagyon, semmi tőke nem áll segítségére, ha nem tulajdonos, noha ember és munkás: akkor csakis felebarátainak engedelmeiből élhet és dolgozhatik, vagyis valóságos szolgaságba süllyed. Nem ismételtetjük elégszer, hogy a szabadság feltétlen alkelléke a tulajdon. Hogyan lehet félreismerni az emberiség életében a legelső és legszentebb birtoklási címet?“¹

¹ *Fichte*, a nagy német bölcsező ugyanazt az eszmét fejezi ki: „Az állam feladata mindenkinek megadni azt a részt, mely megilleti, tulajdonhoz juttatni s egyúttal abban meg is oltalmazni . . . Minden emberi tevékenység célja a megélhetés s erre a lehetőségre minden embernek, kit a természet létrehozott, egyforma joga van. E szerint tehát a felosztásnak úgy kell megtörténnie, hogy a mellett mindenki megélhessen. Mindenki oly kellemesen akar élni, a mint csak tud s minthogy ezt mindenki, mint ember követeli és senkisésem kevésbbé vagy inkább ember, mint más, így követelésöknek egyenlő jogalapja van. A felosztásnak tehát az egyenlőség elve szerint úgy kell történnie, hogy mindenki lehető legkellemesebben élhessen. A meglevő emberek adott működési körökben mind meg akarnak élni: vagyis, hogy minden ember körülbelül egyforma kellemesen élhessen. Csak ő legyen annak oka, ha kevésbbé kellemesen él és nem más.“

„Vegyük föl, hogy bizonyos munkakörben a lehető tevékenység meghatározott összege képezi az egyik mennyiséget. Az életnek a

Huet a tulajdonra irányuló természeti jog megvalósítása céljából azt ajánlja: mondja ki a törvény, hogy minden haláleset alkalmával a közvagyon szabad rendelkezésre álló részei egyenlő arányban szálljanak vissza az összes fiatal munkásokra. Az ilyformán társadalmilag szervezett örökösödés minden nemzedék körében újra megteremtené az ősi felosztásban nyilvánuló testvériességet.

„Az örökösödés, midőn általánossá válnék, egyúttal erkölcsösebbé is lenne; nagyon jól tudjuk, mily kísértéseknek teszi ki a jelen rendszer a szükségben levő,

mondott tevékenységből eredő kellemes volta e mennyiség értéke. Vegyük föl, hogy a másik mennyiség bizonyos számú ember. Oszszá-
tok el az előbbi mennyiség értékét egyenlő részekben az egyének közt s megkapjátok azt, a mi az adott körülmények közt az egyeseket megilleti... s a nekik járó rész övék a jog erejénél fogva; a mennyiben valaki meg nem kapta volna, ki kell azt adni, ha talán még nem is ítéltetett volna neki oda. Az észszerűleg szervezett államban (*im Vernunftsstaate*) meg is kapja; az oly osztálynál azonban, mely az ész felébredése és uralma előtt, véletlenség s erőszak útján történt, nem mindenki kapta meg, mert némelyek többet ragadtak magokhoz, mint a mennyi megillette őket... Ha azt mondják, minden jól megy majd magától is, mindenki mindig fog dolgozhatni és kenyeret találni, tehát csak a jó szerenesében kell bízunk, bizony az ily beszéd ellentétben állna a jog és józan ész követeléseivel.“
(*Fichte*: „Der geschlossene Handelsstaat“ I. fejezet I., II. és VII. fej.)
A legtekintélyesebb és legképzettebb német nemzetgazdasági író *Roscher* csaknem ugyanazt mondja, a mit *Fichte*: „A szabadságot és a tulajdont az emberi természet követelményének kell tekintenünk, mely épp oly mélyen gyökerezik a társadalmi életben, mint az állam; s bizonyára vészes helyzet, ha valamely népnél oly emberek, kik testileg, erkölcsileg és értelmileg arravalók (*tüchtig*) volnának: nem képesek szert tenni tulajdonra. („Grundlagen der polit. Oekonomie“ 18. kiad. 77. §)

anyagi gondoktól nyomott örökösöket. Minden örökséget zsákmányul dob oda a legnyomorultabb szenvedélyeknek. Vajjon ki nem hallott már az ily utálatos vágyakról? A természeti tulajdonra irányuló jog nemcsak hogy nem sérti a családot, hanem inkább megtisztítja és erősíti. Kebelébe a biztonság érzetét oltja be. Az atya hibája, vagy szerencsétlensége nem kárhoztatja állandóan alárendelt társadalmi helyzetre szerencsétlen utódait. E valóban socialis rendszer uralma alatt biztonságban érzik magokat az összes szülők és gyermekek. Az egyes családok e megható kapcsolatából születik meg az emberiség nagy családja.

„Ma a szegény ember gyermeke meztelenül jön e világra s meztelenül fekszik a kopasz földön, mintha a teljes vadság állapotában született volna. Senkihez sem csatolja semmi, neki nincsenek ősei! A természeti tulajdonra irányuló joga ismét teljes jogú tagjává teszi az emberi társadalomnak. Csodás agrár-törvény volna ez, mely önkény és erőszak nélkül, semmi tekintetben nem korlátozva a vagyont, senkit ki nem fosztva, tönkre nem téve, biztosítná örök időkre a munkásosztály felszabadulását s az összes jövő nemzedékeket egyenlőkké tenné.”

Huet e javaslata nem más, mint az ősi faluközösségekben és az *Allmend*ben fennálló földtulajdon.

Herbert Spencer pedig („Social Statics“ IX. feje.) következőket mondja e tárgyra vonatkozólag:

„Minthogy adva van az élő lényeknek egy oly faja, melynek minden tagja egyenlő joggal törekedhetik vágyai kielégítésére, s adva van egy oly világ, mely éppen e kielégítésre alkottatott s benne e lények egyenlő módon jönnek e világra: ebből az következik,

hogy mindnyájokat egyenlő jog illeti e világ élvezésére. Mert ha mindenkinek szabad azt tennie, a mit akar, föltéve, hogy mások szabadságát nem sérti, akkor mindenki joggal használhatja is a természet adományait szükségleteinek a kielégítésére, föltéve, hogy tiszteletben tartja másoknak e jogát. S a tételt megfordítva, világos, hogy senkisésem használhatja a földet oly módon, hogy másoknak lehetetlenné tegye ugyan olyképen való használását; mert ez esetben több hasznát venné a szabadságnak mint mások, következőleg megsértené a törvényt.

„Az igazság nem engedi meg, hogy a tulajdont a földre lehessen alkalmazni; mert, ha valamely egyes ember birtokába veheti a föld egy részét s kizárólagos használatára fordíthatja, akkor a többi részét ugyanezimen mások foglalhatják le s ilyformán bolygónk egész felülete egyes emberek kezébe kerülne. Akkor aztán a következő dilemma előtt állunk. Ha a földgömb lakható felületét egyes családok veszik kizárólagos tulajdonukba, úgy azoknak, kik nem tulajdonosok, nincs is joguk e földön élni. Így ezek, vagy csak eltértek, vagy amazok mindnyájan bitorlók; és az eltértek bizonyára csak a földesurak engedelmével vehetnek igénybe annyi területet, hova lábukat letegyék. S ha a föld urai megtagadnák tőlök ezt a területet, akkor véglegesen kiűzetnének e világból. Ha megengedjük, hogy a föld egyesek kizárólagos tulajdona lehet, ebből az következik, hogy az egész föld kereksege néhány ember tulajdonát képezheti s akkor a többi mind csak ezek beleegyezésével érvényesíthetné tehetségeit, sőt csakis ily módon élhetne. E szerint tehát világos, hogy a kizárólagos földtulajdon megsérti a mindnyájunkra nézve egyenlő szabadságot; mert azok az emberek, kik csak mások

engedelméből élhetnek és mozoghatnak, nem oly szabadok, mint uraik. Sem a megművelés, sőt még az egyenlő felosztás sem szülhet feltétlen és kizárólagos jogot, mert ez a jog végletekig véve a földtulajdonosok teljes zsarnokságára vezetne; a parlament által alkotott törvények szakadatlan tagadása az ily jognak. Végül az az elmélet, mely szerint a föld birtokára mindnyájunknak egyenlő collectiv jogunk van, megfelel a civilisatio legnagyobb fejlődésének is; s bármily nehéz ezt az elméletet a gyakorlati életbe átültetni, a méltányosság feltétlen parancsa, hogy megvalósuljon.“

A *Spencer*-féle földtulajdon-elmélethez hasonló nézetet fejezett ki két német jogbölcész. *Zachariä* „Vierzig Bücher vom Staate“ című művében azt mondja, hogy „a földjáradék a munkabér megrövidítése, s egészen a munkásé lenne, ha a termőföld nem volna föltétlen monopolium tárgya“. S még azt mondja: „Alle die Leiden, mit welchen civilisirte Völker zu kämpfen haben, lassen sich auf das Sondereigenthum an Grund und Boden, als ihre Ursache zurückführen“. (Mindazok a bajok, melyek ellen a polgárosult népeknek küzdeniök kell, az egyéni földtulajdonra vezethetők vissza, mint szülőkra.)

Ihering „Zweck in Recht“ című művében (519. l.) így nyilatkozik: „Eljön az az idő, mikor a tulajdon a maitól egészen eltérő alakot ölt, vagyis midőn a társadalom épp oly kevésbé ismeri a tulajdonosnak azt az állítólagos jogát, hogy e világ javaiból annyit halmozhasson össze, a mennyit akar, mint az ököljogot és a lovagok azt a jogát, hogy az utazókat kirabolhassák, vagy a parti vetődéknek a középkorban elismert jogát.“¹

¹ „Es wird eine Zeit kommen, wo das Eigenthum eine andere Gestalt an sich tragen wird, als heute, wo die Gesellschaft das angeb-

Ihering azt akarja, hogy valaha igazságosabban osz-
szák meg e világ javait, vagyis az egész társadalom
érdekének megfelelőbben, mint eddig, a mi különben
másként nem is történhetett annak a tulajdonnak az
uralma alatt, „melynek valódi neve kielégíthetetlen ön-
zés“. (*Die Unersättlichkeit des Egoismus*. 520 l.)

Azt hiszem, hogy sem *Huet*, sem *Herbert Spencer*,
sem *Zachariä* vagy *Ihering* nem gondolták azt, hogy a
termőföld egy részére vonatkozó ezt a jogot a mi jelen
társadalmunk bonyolult és tökéletlen viszonyai közt
azonnal életbe lehetne léptetni. Ők eszményképen állí-
tották föl, de azt kell figyelembe venni, hogy ez az
eszménykép teljesen megfelel a földtulajdon azon alak-
jának, melyet minden népfaj, minden osztály kezdetleges
társadalma létesített. Tehát a félig már sejtett jövőendő
a multat fogja életre kelteni, csakhogy az ipari fejlődés
által követelt új szervezetben.

liche Recht des Eigenthümers, von den Gütern dieser Welt beliebig
viel zusammen zu scharren, ebenso wenig mehr anerkennen wird,
als das Fehderecht, den Strassenraub der Ritter, und das Strand-
recht des Mittelalters.“ (516. l.)

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

A tulajdon elmélete.

A tulajdon kezdetleges formáinak tanulmányozása elkerülhetlenül szükséges ahhoz, hogy a tulajdon elméletét szilárd alapra építhessük. A jogászok és nemzetgazdasági írók nagy része a tulajdont a történelem által megczáfolt feltevésekre, vagy pedig oly okoskodásokra alapította, hogy a belőlök levont következtetés ellentétben állt azzal, a mit bizonyítani akartak. A római jogról örökség gyanánt reánk maradt quirítarius tulajdon törvényességét akarták kimutatni s e helyett éppen azt bizonyították be, hogy csupán az a természetes tulajdon felelt meg az igazság eszméjének, melyet a kezdetleges népek fogadtak el.

A jogászok a korlátlan és örökölhető földtulajdon szükségességének igazolása végett arra az általános tételre hivatkoztak: *quod ab omnibus, quod ubique, quod semper*. „A közmegegyezés csalhatatlan jele valamely intézmény szükségességének, következőleg törvényességének” — mondja Léon Faucher.¹ Ha ez igaz, akkor abból, hogy általánosan elfogadott szokást a collectiv tulajdon képezett, ennek kizárólagos törvényességére s a természeti jognak egyedül megfelelő voltára kellene következtetnünk.

Dalloz „Répertoire“-jának a Tulajdonról szóló részében, Portalis „Exposé des motifs au Corps législatif“-

¹ „Diet. de l'écon. polit.“ *Propriété* szó.

jában azt állítják, hogy az örökölhető földtulajdon nélkül nem művelnék a földeket, következésképp a polgársultság is lehetlenné válnék, mivel ez a földművelésen alapszik. A közgazdaság története azt mutatja, hogy ez az állítás teljesen alaptalan.

A földre vonatkozó teljes tulajdon nagyon is új intézmény; mindig kivételt képezett s még inkább az, hogy a tulajdonos maga művelje földjét. A földművelés az időnkénti újra kiosztással egybekapcsolt közös tulajdon uralma alatt keletkezett s fejlődött. A római birodalom tartományaiban a földet csak birtokba és haszonélvezetbe lehetett venni. „In solo provinciali, mondja *Gaius* lib. II. §. 7., *dominium populi Romani est vel Caesaris, nos autem possessionem tantum et usufructum habere videmur.*“ A középkorban a szabad földtulajdon (*franc-alieu*) kivételt képezett; az általános szabálynak a *precarium*, *beneficium*, vagy hűbér felelt meg, vagyis az átörökölhető haszonélvezet egyik fajtája; a mezőgazdasági munkát pedig a röghöz kötött, földesúri háramlási jog alatt álló jobbágyok végezték, a kik nemcsak hogy annak a földnek nem voltak tulajdonosai, melynek értéket adtak, hanem még ingóságaiknak sem, mert az örökösödési jogot megtagadták tőlök. Angolországban, a házak nagyobbrésze ma is időleges bérletben, *on lease*, van felépítve s a földet oly jól művelik azok a bérlők, kik a haszonélvezetről csak néhány évig biztosítvák, mint a legtöbb más országban. — Ahhoz, hogy az emberek szántsanak és vessenek, csak az kell, hogy fáradságuk gyümölcse biztosítva legyen számukra s e célból, ha szorosan veszsüik, egy évi birlalás is elegendő; ezt látjuk Jávában, sőt szemeink előtt is a belga és franczia Ardennek, Westphalia hangás pusztáinak vidé-

kén s az egy évre szóló haszonbérlet, *at will* — mint Angliában mondják — oly gyakori eseteiben.

Ma már mindenütt meg van állapítva, hogy alapos javítások tételére, intensív és a tudomány követelményeinek megfelelő művelési módok behozatalára 9—18 évre terjedő bérlet elég. Ha végeredményében veszszük a dolgot, a föld megművelését csaknem mindig az ideiglenes birlaló eszközölte, az örökös tulajdonos a legritkább esetben.

Másik nagyon általánosan elterjedt balvélemény az is, hogy a tulajdonról úgy beszélnek, mintha szigorúan meghatározott és mindig ugyanazonos alakhoz kötött intézmény volna, holott valóságban a legkülönbélebb formákat öltötte föl, s még most is képes nagy és előre nem látott módosulásokra.

Vizsgáljuk meg azokat a különböző rendszereket, melyekkel a tulajdon eredetét s törvényességét akarták kimutatni. Hat ily főrendszer van.

A római jog így határozza meg a tulajdont: „*Dominium est jus utendi et abutendi re sua quatenus juris ratio patitur*“. A *Code civil*, alapján véve, ugyanazt a meghatározást adja: „A tulajdon az a jog, melynélfogva a dolgokkal a legkorlátlanabbul rendelkezhetni s használni azokat, föltéve, hogy a használat nem ütközik a törvények s rendeletek által felállított tilalomba“.

1. A római jogtudósok, sőt a modern jogtudósok nagyobb része is az uratlan dolgok elfoglalást tekintették a tulajdonszerzés főczímének: „*Quod enim nullius est id ratione naturali occupanti conceditur*.“ (Digest. de acquir. rerum dominio. 41. I.) Ez a rendszer nagyon igazolható oly esetben, midőn csak ingóságról van szó, melyet valóssággal meg lehet ragadnunk és hatalmunkba kerítnünk,

pl. a vadászaton a vadat, vagy a talált dolgot; de legyőzhetlen nehézségeket szül, ha a földre alkalmazzák. Először is — mint a történelem tanúsítja — az emberek sohasem tekintették a földet *res nullius*nak. A vadász-népek vadász-területeket, a pásztornépek nyájaiak legelőit mindig a törzs közös tulajdonául ismerték el, s ez a collectiv birtoklás még akkor is folytatódott, midőn a földművelés megtermékenyítette a talajt. Ausztráliában, Amerikában roppant nagy területek vannak még elfoglalatlanul, de azok az állam tulajdonát képezik.

Az el nem foglalt föld soha, egy pillanatig sem volt uratlan. Hajdan úgy, mint most a törzs, clan, község, vagy az állam tulajdonának nyilvánították, s így épp oly kevéssé lehetett elfoglalni.

Ez elmélet legtöbb híve elismer bizonyos kezdetleges közösséget, *communio bonorum primaeva*. De hozzá teszi: az emberek, hogy mindenik tulajdonául nyerhesse a birtokába vett dolgokat, hallgatólagos megegyezés folytán lemondtak a közösföldre irányuló osztatlan jogról. Vajjon ez-e annak a tulajdonnak történeti eredete, melyet így akarnak kimagyarázni? De a történelem nem ismer ily egyességet. Vagy pedig az elméleti és észszerű eredet akarna ez lenni? Hisz akkor a szerződési elméletbe esnénk, melyet alantabb vizsgálunk meg közelebbről.

Thiers a tulajdonról írt művében¹ kölcsönveszi Cicero eszméjét, ki a világot színházhoz hasonlítván, azt állítja, hogy mindenki sajátjává teszi az általa elfoglalt helyet.

¹ „De la Propriété par M. A. *Thiers*. Édition augmentée des Discours sur le droit au travail et sur le crédit foncier“. Bruxelles. Méline Cans et compagnie 1848.

„Theatrum cum commune sit, recte tamen dici potest ejus eum locum, quem quisque occupavit“. Ez a példa éppen azon elmélet ellen fordítható, melyet vele meg akarnak erősíteni; mert először is a néző birtokosa helyének s birtoka csak ideiglenes jogot, nem pedig örökös tulajdont ad; aztán ő csak egyetlen egy helyet foglal el. E szerint mindenki legfeljebb annyi részt tehetne magáévá el a földből, a mennyit valóban hatalmában tart s megmunkálni képes. *Renouard* „Du droit industriel“ című kitűnő művében elismeri ezt: „A tiszta természeti jog alapján nagyon komoly akadálya van az ingatlan elfoglalásának. Ugyanis csupán a tényleg hatalmunk alatt álló részre ad jogot“. E korlátozás nélkül bármely ember képes volna valamely, akaratát kifejező jellel egy egész tartományt hatalmába keríteni.

A foglalás véletlenből, vagy erőszakból származó tény. Hárman vagyunk oly szígezen, mely az esetben, ha mindenünknek egyenlő rész jut, elegendő valamennyiünk táplálására; de ha én ügyesebb vagyok s elfoglalom kétharmadát, a másik kettő közül valamelyiknek éhen kelljen halnia, vagy rabszolgám legyen? Nem, az igazság ösztöne ily esetben egyenlő osztozkodást parancsol. Görögországban, Rómában eredetileg egyenlően osztották el a földeket, sőt még sorshuzás szerint, a mint ezt *Fustel de Coulanges* is elismeri.¹ Felfogásunk szerint van

¹ Tudjuk, hogy minden görög város megőrizte alapítása emlékét s évenként megünnepelte. (*Diodorus* V. 53. V. 59. V. 81. V. 83. V. 84. XII. 11. XV. 23. „Odyssea“ VI. *Herodotos* V. 77. *Plato* „A törvényekről“ III. *Pausanias* több helyen). Ezt az emlékezést részint vallások, évről-évre változtatás nélküli énekekben, részint bronzlemezekben örökítették meg s ez utóbbiakat a templomokban őrizték. E szent elbeszélések szolgálnak nekünk oly pontos tanúságot minden város

olyan, a tulajdon megszerzésére vonatkozó jog, mely régibb és fensőbb jellegű a foglалás egyszerű tényénél s hivatva van ez utóbbit korlátozni és szabályozni.

Sir Henry Maine „Village communities“ cz. mesteri tanulmányában következőleg nyilatkozik e tárgyról: „Nézetem szerint az az általánosan elterjedt nézet, mely a foglалásnak a polgárosodás első korszakában elfoglalt jelentőségére vonatkozik, ellenkezik a valósággal. A foglалás anyagi és öntudatos birtokbavétel s az a felfogás, mely szerint ily fajta cselekmény a senki tulajdonában nem álló dolgokra nézve tulajdoni címet szül, nem hogy a kezdetleges társadalmak jellemvonása lett volna, hanem valószínűleg túlfinomult jogtudomány s előhaladt jogállapot következménye. Az egyszerű birtoklásnak azt a hatását, hogy az uratlan dolgok tulajdonát az első birtokos részére megszerezze, csak akkor ismerték el, midőn a tulajdonjogot hosszas sérthetetlenség már szentesítette s midőn már a legtöbb élvezeti tárgy magántulajdonba ment át“.

„Ez elméletek (a tulajdon eredetét illetőleg legjobban elterjedt elméletek) teljesen egyéni jellegű cselekvényeket s indító okokat tételeznek föl. A társadalmi szerződést az egyes egyének írják alá; ez a laza homokzátony, melynek egyes szemei az emberek, ez keményedik Hobbes theoriája szerint az erőhatalom jótékony fegyelme

alapításáról. Ez elbeszélésekből két dolgot tudunk meg: hogy a várost bizonyos napon, vallásos szertartás végzése mellett, alapították meg s hogy a területet a polgárok között kiosztották s a kiosztás sors-huzás alapján történt κληρονομία, vagy κληροδοσία nevet viselt.“ (Le probl. des orig. de la propr. fonc.“ A földtulajdon eredetének kérdése, „Revue des questions hist.“ 1869. ápril.)

alatt a társadalom kösziklájává. E tévedés mindenik, a rómaiak természetjogából származó elméletben feltalálható; természeti joguk épp abban különbözött polgári joguktól, a *jus civilétől*, hogy tekintetbe vette az egyéneket s azáltal tette a legnagyobb szolgálatot a polgarosodásnak, felszabadítván az egyént a kezdetleges társadalom gyámkodása alól. A régi jog mondhatni egyáltalán nem ismeri az egyént; a családdal, a társult és nem az elszigetelt emberrel foglalkozik“.

„Több mint valószínű, hogy a collectiv és nem az egyéni tulajdon a kezdetleges intézmény s a családok és a rokon csoportok jogával kapcsolatos tulajdoni alakzatok tanulmányozása adhatná meg a kellő felvilágosítást. A római jog nem tájékoztathat e tanulmányunkban, mert éppen a természeti jog elmélete által átalakított római jogtudománytól örökölte a modern kor azt az eszmét, hogy az egyéni tulajdon a rendes jogállapot, egy-egy embercsoport collectiv tulajdona pedig az általános szabály alóli kivétel. Van egy oly társadalom, melyet gondosan kell megvizsgálni annak, ki a kezdetleges társadalom valamely veszendőbe ment intézményét keresi. Bármily változáson ment is át ez intézmény az indo-európai népcsalád azon ágában, mely Indiában századok óta megtelepedett, azt látjuk, hogy mégsem vált ki teljesen abból a keretből, melyben képződött. Van ugyanis a hinduknál a tulajdonnak oly alakja, mely kell, hogy egész figyelmünket felhívja, mert teljesen megfelel azoknak az eszméknek, melyeket nálunk a tulajdon kezdetleges alakját illetőleg a személyi jogra vonatkozó tanulmányaink szültek.“

Lehet-e a föld kizárólagos és örökös tulajdon tárgya? Úgy látszik, a jogtudósok túlnyomó véleménye szerint

nem. E kérdésben az előbbi fejezet végén idéztük Herbert *Spencer* véleményét.

Renouard azt mondja: „A souverain összhangzat nem engedi meg, hogy a dolgok közül a legfőbbek, melyek nélkül nem élhetnének meg, kik azokat magántulajdonba vétel esetén nem élvezhetnék, egyéni uralom alá kerüljenek“. A föld kétségtelenül ezek közül való, mint a levegő s a víz; mert az ember nem élhet napsugarakból és harmatcseppekből; így tehát megélhetése végéig föltétlen szüksége van a termő talaj egy részére. A jogtudósok által általánosan elfogadott elvek igazolják a kezdetleges népek azon szokását, mely a törzs részére tartotta fenn a föld közös tulajdonát.

Cousin szerint a tulajdon a szabadság szükségszerű következménye s föltétele. A szabadság szent; a tulajdonnak is ilyennek kell lennie. De a szabadság csak akkor tiszteletreméltó, ha a jog elveinek felel meg; épp úgy a tulajdon is csak akkor, ha az igazság korlátozza.

„A szabadság és a tulajdon egymásra támaszkodnak s egymást tartják fenn“, így szól *Renouard*. Kétségen kívül; de akkor, minthogy mindenki szabad, mindenkinek tulajdonosnak kell lennie.

„A tulajdon — mondja még ez az ékesszavú jogász — az egyéni méltóság alapfeltétele.“ Amde ez esetben nem szabad kiváltságot csinálni belőle, ha csak azt nem akarjuk, hogy a nagy tömeg lealacsonyodjék és elszolgaiasodjék.

2. A második elmélet a munkára alapítja a tulajdont. Ezt fogadják el a nemzetgazdák, mert *Smith* óta a munkának tulajdonítják a javak termelését. Ezt az elméletet először *Locke* fejtette ki rendszeresen „A polgári

kormányzásról“ írt művében, a IV. fejezetben. Ő lényegileg következőleg nyilatkozik e tárgyról:

„Isten az emberek közjavára adta a földet; de valamint a földet és termékeit csak magánjogi czímen élvezhetik, azt is el kell ismernünk, hogy az egyes ember valamely tárgyat mások kizárásával is hatalmába keríthet.

Mindenkinek megvan a maga külön joga testére. Testének munkája s kezének fáradsága tehát szintén az ő javát képezi. Senkinek sem lehet több joga arra, a mit keres, mint neki magának, főleg, ha másoknak az efféle dolgokból még elég maradt.

Munkám elvonja a dolgokat a *közösség állapotából* s az enyimekké teszi. De a szerzést az értelemnek és méltányosságnak kell korlátoznia. „Ha túllépünk a mérséklet határain s többet ragadunk magunkhoz, mint a mennyire szükségünk van, kétségtelenül mások részét veszszük el.“

Az ingóságokat illetőleg a *Locke* által jelzett határ abban áll, hogy azokat még felhasználhassuk s ne engedjük tönkremenni. A földet illetőleg pedig abban, hogy annyit foglaljunk le, a mennyit képesek vagyunk magunk megművelni s annyit hagyjunk másoknak, a mennyi nekik szükséges. „A természet — mondja ő — igen jól szabályozta a tulajdon mértékét az emberi munka terjedelme s az élet kényelmi követelményei által. Az ember munkája csak kevés dologra terjedhet ki, s így nem foglalhatja le magának a mások jogait, s ezeknek is elég hely és elég birtok jut. Ez a rendszabály, mint látjuk, határt szab az egyesek vagyonának, s mindenkit arra kényszerít, hogy megtartsa az arányt, mérséklettel és tartózkodva éljen vele s midőn valamely jószágot eltulajdonít, senkinek sem okoz jogtalanságot.“

Locke szerint a vezérlő elv a következő: „Mindenkinek annyi vagyona lehet, a mennyi létfenntartásához megkivántatik“. A magántulajdon szükségessége következik „az emberi élet alapfeltételéből, mely munkát s munkálkodásához anyagot kíván“.

Mivel *Locke* elismeri egyrészt minden ember jogegyenlőségét (I. fej. 1. §.), másrészt azt, hogy minden embernek van annyi vagyona szükségére, a mennyiből munkája után megélhessen: tehát elismeri azt is, hogy mindenkinek természeti joga van a tulajdonra.

Ez a rendszer kétségkívül tetszetősebb, mint a foglалásé. Mint *Roder* „*Grundzüge des Naturrechts*“ cz. könyvében, 79. §., nagyon helyesen jegyzi meg, a munka az ember s az általa feldolgozott dolgok közt bensőbb viszonyt állapít meg, mint a pusztá jelképies, vagy akár a tényleges foglалás is; a munka termeli az értéket s így igazságosnak látszik, hogy az élvezze azt, a ki létrehozza. Azonkívül, minthogy mindenki csak annyit foglалhat le jogszerűen, a mennyinek maga hasznát veszi, ez gátat vet a bitorlásnak. De semmiféle törvényhozás sem ismerte el sohasem, hogy a munka, vagy átdolgozás (specificatio)-magában elegendő a tulajdon megállapítására. A ki nem tulajdonosa a földnek, vagy a feldolgozott anyagnak, munkája folytán csak kártalanításra, vagy arra tarthat jogot, hogy az építményeket s ültetvényeket másnak a telkéről elvihesse. Már *Kant* megjegyezte, hogy a föld művelés alá vétele nem elég a tulajdon megszerzésére. *Renouard* így nyilatkozik („*Du droit industriel*“ 269. l.): „Ha csupán a munka adna törvényszerű tulajdont, akkor a logika azt követelné, hogy a termelvény értékének a munka jutalmát felülhaladó s a szerencsés találás véletlenének megfelelő

része jogtalan szerzeménynek nyilváníttassék“. Sőt mi több, e rendszer szerint a tulajdonos nem tarthatna jogot arra a többletre, melylyel a bérbeadott föld értéke emelkedett. A bérlő oly mértékben válnék tulajdonos-társsá, a mint munkája javította a földet s bizonyos számú évek multán a tulajdonost teljesen kisajátítaná. Semmi esetre sem emelhetné ez utóbbi a bérletet, mert ha ezt tenné, más munkájának gyümölcsét tulajdonítaná el, a mi határozott fosztogató volt.

Ha a munkát tekintenők a tulajdon egyetlen jogos forrásának, abból azt a következtetést kellene levonnunk, hogy az oly társadalom, melyben annyi munkás él szűkölködés, ellenben annyi dologtalan bőség közepett, ellenkezik a joggal s megsérti a tulajdon alapját.

Ezen, a nemzetgazdasági írók nagyobb része, sőt maga *Thiers* által is „De la Propriété“ című könyvében, oly oktanul elfogadott elmélet az egész jelenlegi társadalmi szervezet elítélése volna.

Erősen támadták is a jogászok.

Ellenvetéseiket összefoglalva megtalálhatjuk *Warnkönig* „Doctrina juris philosophica“ cz. művében 121. l. és *Ahrens* „Cours de droit naturel“-jében is. Ha a munka a tulajdon forrása, mért nem szólnak róla semmit az „Institutiók“ és a „Code civil“? ¹ Lehet ugyan

¹ Igaz, hogy *Thiers* nem igen zavartatja magát egyes ellenmondások által. „Mindenkinek — mondja — munkája fejében, munkája miatt, munkájához mérten.“ Dogmatikusan így fejezhetjük ki: „A tulajdonjog lerombolhatlan alapját a munka képezi“. Lentebb hozzá teszi: „Ahhoz, hogy az ember dolgozhassék, mindenek előtt munkája anyagát kell hatalmába kerítenie, vagyis a földet, mint a mezőgazdasági tevékenység nélkülözhetlen anyagát; éppen azért a tulajdon első ténye a foglalás, a munka a második.“ Végre még ezt mondja:

azt állítani, hogy a munkának kellene minden tulajdon forrásának lennie. De ez az elv a mostani társadalmi szervezetet ítélné el.

3. A kezdetleges emberi közösségből való kibontakozás magyarázatául azt mondják, hogy *ez megegyezés folytán történt s így a tulajdon a szerződésből származik*. Ezt az elméletet még kevésbé lehet föntartani, mint az előbbieket.

Ha valamely jognak eredetét bizonyos tényből akarjuk leszámaztatni, mindenekelőtt e tény valóságát kell megállapítnunk, mert a nélkül a jognak nem lesz semmi alapja. Már pedig, ha a tulajdon történeti eredetére megyünk vissza, ily szerződés nyomára nem akadunk. Különben is ez a megegyezés, melyet a mult homályában kellene keresnünk, nem kötelezheti a mostani nemzedéket s e szerint nem is szolgálhat a tulajdon alapjául. A megegyezés nem teremthet egyetemes jogot, mert maga is csak annyiban érvényes, a mennyiben az

„Kezdetben minden társadalomban megtaláljuk a többé-kevésbé erőszakos foglалás eme jelenségét, melyet lassanként a csere segélyével valamely munka törvényes gyümölcseért való szabályszerű átengedés jelensége követ“. E szerint a tolvajnak elég volna valamely munka törvényes gyümölcseért cserélni ki a lopott tárgyat! *Thiers* szerint a tulajdon most munkából, majd foglалásból, majd csere útján elsajátításból ered. Másutt leírja azt az embert, ki halászik, vagy buzát termel s így kiált fel: „Kié az a hal, melyet oly türelemmel halásztam ki? Kié az a kenyér, melyet oly sok munkával termeltem? Az egész emberiség azt fogja felelni: az enyim.“ „De la propriété“ 38. l. Hott az emberi törvények e hal és kenyér nagyobb részét seholsem azénak vallják, a ki azt fáradságával megszerезte, hanem azénak, ki engedélyt adott a munkásnak a halászatra, vagy a földművelésre. *Thiers* a nélkül, hogy sejtene, éppen annak a quirítarius tulajdonnak alapját rombolja le, melyet meg akart védelmezni.

igazsággal megegyező. Ha a tulajdon szükséges és törvényes, fentartandó; de nem távoli őseink döntése szerezz annak tiszteletet.

Kant szerint a *specificatio* csakis a társadalom összes tagjainak megállapodása folytán szül végleges tulajdont. *Kant* nem úgy érti ezt, mintha az a megegyezés történeti tény volna; mint jogilag szükségesről beszél róla, vagyis olyan tényről, melynek tisztelelét az igazság parancsolja. De a mely pillanatban az igazság eszméjét vonjátok be a kérdésbe, rögtön a jog általános elveitől kéritek az emberi intézmények szentesítését, s akkor mért hivatkoztok oly megegyezésre, mely sohasem történt meg? Elég annak a bebizonyítása, hogy a tulajdon összhangzásban áll a joggal.

4. Igen sok és nagyon különböző árnyalatokhoz tartozó író állítja a nélkül, hogy az igazság elvont eszméire, vagy a történeti eredet homályára mennének vissza, hogy *a törvény teremti a tulajdont*.

„Ha a kormányhatalmat mellőzitek, mondja *Bossuet*, akkor a föld és minden jószág oly közös lesz az emberek között, mint a levegő és világosság. A természet eme kezdetleges törvénye szerint senkinek sincs semmire vonatkozólag egyéni, külön joga s minden mindnyájunk közös zsákmánya. Rendes kormányzat mellett az egyesek nincsenek jogosítva valamit elfoglalni... Így született meg a tulajdonjog, a minthogy általában minden jognak a közhatalomtól kell származnia.“¹ *Montesquieu* csaknem ugyanazt mondja mint *Bossuet*: „Minthogy az emberek lemondtak természeti függetlenségükről, mert politikai törvények alatt akartak élni, lemondtak egyúttal

¹ „Politique tirée de l'Ecrit.“ I. k. 3. fejr. 4. p.

a javak természetes közösségéről is, hogy magánjogi törvények alatt éljenek. Az előbbi törvények megszerezték nekik a szabadságot, az utóbbiak a tulajdont.¹

Mirabeau az Alkotmányozó Gyűlés szószerékén a következőket mondotta: „Egyéni tulajdon a törvények erejénél fogva szerzett jó. Egyedül a törvény állapíthatja meg a tulajdont, mert csak a közakarat viheti keresztül azt, hogy mindenki mondjon le; csak az teremthet közérvényű czímet, mely az egyesek által való élvezésnek biztosítója.“

Tronchet, egyike azon jogtudósoknak, kik legtöbb részt vettek a „*Code Civil*“ szerkesztésében, szintén azt mondja, hogy: „A tulajdonjog valódi forrása a társadalom megállapodása s a közmegegyezésen alapuló törvények“. *Touillier*, a francia magánjogról írt magyarázatában („*Commentaire sur le droit civil français*“) ugyanez elvet ismeri el.

Robespierre szerint „A tulajdon minden polgárnak az a joga, mely szerint élvezheti a javaknak részére a törvények által biztosított mennyiségét“. *Bentham* a törvényhozásról szóló értekezésében („*Introduction to the principals of morals and legislation*, 1787.) így nyilatkozik: „Annak élvezetére, a mit enyimnek mondhatok, csak az azt biztosító törvények ígérete folytán tarthatok számat. A tulajdon és a törvény együtt születtek és együtt is fognak meghalni. A törvényeket megelőzőleg

¹ „*Esprit des lois*“ XXXVI. könyv XV. feje. *Léon Faucher* azt feleli erre („*Diction. de l'écon. polit. Propriété*“), hogy ily természettől eredő kezdetleges közösséggel sohasem találkozunk. A legvadabb törzsek is ismerik az *enyim és tied* közötti különbséget. Ez kétségtelen csakhogy *Montesquieu* a földtulajdonról beszél s ez eredetileg valóban közös volt mindenütt.

nines tulajdon; a törvények elvetésével minden tulajdon megszűnik“. *Destutt de Tracy* ugyanezt a véleményt fejezi ki, újabban pedig *Laboulaye* formulázza rendkívül szabatosan „*Histoire de la Propriété en Occident*“ cz. művében: „A föld birtoklása — így szól — oly tény, melyet mindaddig csak az erőszak tartat tiszteletben, míg a társadalom nem veszi kezébe a birtokló ügyét. A törvények nem csupán védik a tulajdont, hanem szűlik is . . . A tulajdonjog nem természetes, hanem társadalmi“.

Mint *Maynz* mondja, annyi bizonyos, hogy „a három törvényhozás (római, germán és szláv), mely most Európa fölött megosztozott, kizárólag az államtól származtatja a valamely dologra vonatkozó azt a kizárólagos hatalmat, melyet a *tulajdon* szóval fejezünk ki“.¹

*Laboulaye*nak s a többi szerzőnek, kiknek véleményét kifejezi, igazuk van, az esetben, ha csak a tényről akartak beszélni. Ha gyümölcsöt szakítok, vagy elfoglalok egy darab földet, első sorban kezem, aztán pedig a törvény biztosítja számomra annak élvezetét. De épp azt kell okvetetlenül meghatározni, hogy mit biztosítson kezem, mit biztosítson a közös erő, s melyek az enyim és a tied határai.

Azt mondják, a törvény teremti a tulajdont; de milyen lesz ez a törvény s mit határoz el? A tulajdon a legkülönfélébb formákat vette föl: melyik az, a melyet a törvényhozónak az igazság és a közérdek szempontjából szentesítenie kell?

Ahhoz, hogy a tulajdont szabályozó törvényt meg lehessen alkotni, szükségképen tudni kell azt, milyen

¹ *Maynz* „Cours de droit romain“ 682. l.

legyen ez a tulajdon. S így a tulajdon fogalma megelőzi a szabályozó törvényt.

Az urat hajdan rabszolgája tulajdonosául ismerték el; vajjon törvényes volt-e ez a tulajdon, s az azt szentesítő törvény valóságos jogot teremtett-e? Nem; valami igazságos, vagy igazságtalan, valamely intézmény jó vagy rossz, mielőtt a törvény ilyennek jelentené ki, mint a hogy kétszer kettő négy volt, mielőtt formulázták ez igazságot. A dolgok viszonya nem függ az emberek akarától: alkothatnak jó és rossz törvényeket, tiszteletben tarthatják a jogot, vagy megsérthetik, de azért nem kevésbé áll fönn. Hacsak nem akarjuk azt állítani, hogy minden törvény igazságos, el kell ismernünk, hogy a törvény nem teremti a jogot. Ellenkezőleg: valamely törvényről, vagy megegyezésről azért mondhatjuk ki, hogy igazságos, vagy igazságtalan, mert megvan bennünk az igazság eszméje, mely felette áll a törvényeknek s megegyezésnek.

Az emberek a történelem minden szakában, minden társadalomban olyanok voltak, mint most a minők; kell tehát lenni oly politikai s társadalmi szerkezetnek, mely legjobban megfelel az ember észszerű szükségleteinek s leginkább kedvező fejlődésére. Ez a rend alapítja meg a jog uralmát. Felismerésére a tudomány, szentesítésére a törvényhozás van hivatva. Minden törvény, mely e rendnek megfelel — jó és igazságos; minden vele ellenkező törvény — rossz és igazságtalan.

Azt nem állíthatjuk, hogy az emberi társadalomban a létező rend szintűgy a lehető legtökéletesebb, mint a physikai világegyetemben, hacsak azt nem akarjuk állítani, hogy minden társadalmi egyenlőtlenség jogosult, mert szükséges, és minden reform-kísérlet bolondság,

mert merénylet a természeti törvények ellen. Ez esetben el kellene ismernünk, hogy a jogfosztás, a rabszolgaság, az elkobzás, mihelyt törvény mondja ki, igazságos s ez esetben a jog ellen elkövetett legnagyobb merényleteket, mint valóságos jogot, kellene tekintenünk. Nem törvény alkotja a jogot. A jog diktálja a törvényt.

5. Némely nemzetgazdák, mint *Roscher*, *Mill*, *Courcelle-Seneuil* stb. tanítása szerint a természet követeli meg a tulajdont, mert ez ösztönző rúgó nélkül az emberek nem dolgoznának és nem takarékoskodnának. *Wagner* Adolf ezt a rendszert természetes gazdasági elméletnek nevezi. *Roscher* pedig így formulázza: „Valamint az emberi munka csak akkor lesz teljesen productiv, ha szabad, azonképen a tőke sem fejtheti ki egész termelő hatalmát másként, mint az egyéni szabad tulajdon rendszere mellett. Ki akarna takarékoskodni, vagyis a közvetlen élvezetről lemondani, ha nem számíthat a jövődő élvezetre? (*Roscher* „System“ I. 77. és 82. §§.)

„Ha a földtulajdon törvényes, mondja *Mill* („Examiner“ 1873. júli. 19.), nem a munkásnak munkája gyümölcsére irányuló joga által igazolható, hanem más módon. A föld nem az ember teremtménye s annak, mi tisztán a természet adománya s úgy a másoké, mint az illetőé, egy ember részéről való elsajátítása első tekintetre igazságtalannak látszik, az emberiség többi részével szemben. De a föld sajátta tételel előnyösnek tartották azokra nézve is, a kiknek nem jutott. S miért előnyös? Előnyös azért, mert az összeség és az emberi nem legfőbb érdeke az, hogy a föld a szükséges táplálékot és a többi hasznos dolgot a lehető legnagyobb mennyiségben állítsa elő. Nagyon meg kell munkálnunk a földet és sok előbb megtakarított jószágot fel-

használnunk, hogy elegendő mennyiséget termelhessünk; már pedig tapasztalatból tudjuk, hogy az emberek nagyobb része inkább dolgozik és több pénzbeli áldozatot hoz önmagáért, s közvetlen utódaiért, mint az özszesiségért. A termelés lehető legnagyobb fokra emelése céljából azt találták igazságosnak, hogy az egyeseknek kizárólagos joguk legyen a földre s így a lehető legnagyobb haszonra tegyenek szert s ne akadályozza meg őket senkinek a közbelépése. Rendszerint ezt az érvet hozzák fel a magántulajdon igazolására, s ez is a legjobb.“

Az emberi intézményeknek valójában igazságosoknak s olyanoknak kell lenniök, hogy a lehető legtöbbnek a lehető legnagyobb jóllétet biztosítsák. De a mint Adolf Wagner igen helyesen jegyzi meg, a quiritárius egyéni földtulajdon nem is nélkülözhetetlen feltétele a földművelésnek. Hisz mindenfelé látunk oly földbirtokokat, melyek az állam, társulatok, községek, nagyurak tulajdonát képezik s ideiglenes birlalók használják. Tehát nem lehet azt állítani, hogy a magán-földtulajdon gazdaságilag szükséges. Mill találó megjegyzése szerint, ha a magán-földtulajdon célja az, hogy ösztönző rúgól szolgáljon a helyes földművelés létesítésére, akkor a föld megművelője részére kell azt megadni. A földbirtok értékének emelkedését, mely a nemzeti tevékenység eredménye, mindenesetre a nemzet számára kellene föntartani s nem a gond és munka nélkül élőknek (sine curistáknak) engedni át, kik azt a járadék növekedésének alakjában zsákmányolják ki a magok javára.

A természetes gazdasági elméletnek az az előnye van, hogy midőn a közhaszont jelöli ki a tulajdon alapjául, egyúttal lehetővé teszi a meglevő intézmény folytonos

javítását, mert elveti belőle a méltányossággal és közérdekkel ellenkezőt s az új szükségletek és a technika haladása szerint módosítja.

A tulajdon elmélete sehol sincs mélyrehatóbban és jobban kifejtve, mint Adolf *Wagner* és Ervin *Nasse* „Lehrbuch der politischen Oekonomie I. Grundlegung“ cz. munkájában. *Wagner* szerint tulajdon és tulajdon közt ahhoz képest kell különbséget tenni, hogy mily tárgyra vonatkozik; mert nem lehet ugyanaz a szántó-föld, az erdők, a bányák, a vizek s a termelvények tekintetében.¹ Adolf *Wagner* a „törvényi“ elméletet fogadja el, vagyis azt, mely szerint a tulajdont a törvényből kell leszármaztatni. Az kétségtelen, hogy a törvényhozó állapítja meg a tulajdont és örökösödést; de épp azt kell tudnunk, hogy mit rendeljen a törvényhozó? Vagy a szükségszerűsége, vagy a megegyezésre kell visszatérnünk, mint oly tényezőkre, melyek meghatározzák, milyen legyen a törvény.

6. A *hatodik rendszer természeti jognak* tekinti a tulajdont. Korunkban a quiritérius-tulajdon védői váltig azt állítják, hogy a tulajdon ez alakja természeti jog; de kevesen vannak közülök, kik e szavak messze kiható jelentőségét felfogják. Azonban Németország bölcsész-jogászai nagyon jól kifejtették. Íme *Fichte* e kérdésre vonatkozó elmélete: Az embernek a természethez való viszonyából eredő személyes joga, hogy a megél-

¹ Adolf *Samter* ugyanazt a rendszert fogadja el, mint *Wagner*. L. ily című figyelemre méltó munkáit: „Die Sociallehre“ és „Gesellschaftliches und Privateigenthum“. Lipse 1877. *Samter* abban a véleményben van, hogy a föld, a bányák és az utak legyenek az államéi. a tulajdon hatalmának ellensúlyozására, melynek jogai sokkal nagyobbak, kizárólagosabbak és kevésbbé korlátoztak, mint valaha.

hetés eszközeinek beszerzésére elegendő cselekvési körrel bírjon. Ez a physikai kör mindenki részére biztosítandó azon feltétel alatt, hogy hasznát is vegye, még pedig az által, hogy dolgozik. Tehát mindenkinek munkálkodnia kell, de legyen miből munkálkodnia.

Hallgassátok meg *Fichte*-nek a francia forradalomról írt remek könyvében foglalt, saját szavait („Beiträge zur Berichtigung des Urtheils über die französische Revolution“): „A dolgoknak saját verejtékünkkel való átalakítása a tulajdon valódi jogi és egyetlen természetes alapja. A ki nem dolgozik, nem ehetik másként, mint ha én adok neki ennivalót; de nincs joga táplálkozni. Nem volna méltányos, hogy másokat dolgoztasson maga helyett. Az embernek eredetileg az anyagra csak „*elsajátítási*“ joga van, tulajdonjoga csakis a tőle módosított dolgokra“. A természeti jogról írott könyvében — „Grundlage des Naturrechts“ — *Fichte* azt mondja, hogy minden embernek elidegeníthetlen joga van a munkája után való megélhetésre, következésképp munkaerejének felhasználására is.

Krause bölcész (1. „System der Rechtsphilosophie herausg. von Karl Röder“ 1874), s kitűnő tanítványa *Ahrens* tanár („Naturrecht“) természeti jognak tekintik a tulajdont, mely föltétlenül szükséges az ember szabadsága s egyéni fejlődése érdekében. *Krause* a régi germánjogra való visszatérést sürgette, minthogy az elismerte e jogot.

Immanuel *Fichte*, a nagy bölcész fia, ugyanily eszméket hirdet a morálról írt szép könyvében, melynek czíme: „System der Ethik“ (2. B. 2. Th. §. 93.). A birtokra irányuló jog szerinte közvetlen, elidegeníthetlen s minden törvényt megelőző. A tulajdon a jog követelményei-

nek megfelelő s a közhatalomtól biztosított birtoklás. A közjó érdekében van felállítva s ebből következik, hogy a tulajdonos nemcsak hogy nem élhet vissza vagyónával, de jogilag kötelezve van arra, hogy jól használja. „*A tulajdon társadalmi szervezetéhez fogunk jutni*”, mondja *Fichte*. El fogja veszíteni kizárólagosan magánjellegét, hogy valóságos közintézménynyé legyen. Többé nem lesz elég, hogy ki-ki biztosítva lássa törvényesen szerzett tulajdonát; arra lesz szükség, hogy mindenki megkapja azt a tulajdont, mely törvényes munkája fejében megilleti. „A munka kötelesség magunk és mások irányában; a ki nem dolgozik árt másnak, és így büntetést érdemel” (97. §.). Legyen meg mindenkinek a maga tulajdona, mondja *Hegel*. „Jogbölcészet”-ében (49. §.). „*Jeder muss Eigenthum haben*”. *Schiller* két csodálatos, a történelem egész bölcészetét magában foglaló vers-sorban fejezte ki ugyanezt a gondolatot:

„Etwas muss er sein Eigen nennen

Oder der Mensch wird morden und brennen.“

(Az embernek okvetlenül szüksége van arra, hogy valamit magáénak mondhasson, különben gyilkossá s gyújtogatóvá lesz.)

Még teljesebben fejti ki ez elméletet *Ahrens*, lipesei egyetemi tanár, az ő természetjogi kézikönyvében. E kitűnő jogász szerint a jog az ember physikai és szellemi fejlődésére szükséges föltételek összességéből áll, a meny nyiben e föltételek az ember akaratától függnék. A tulajdon a minden egyes embernek úgy physikai, mint szellemi fejlődéséhez megkívántató eszközök és feltételek összességének valószínűsítése, észszerű szükségleteihez mért minőség- és mennyiségben. A tulajdonjog magában foglalja a tulajdon megszerzésére, megtartására és fölhasználá-

sára vonatkozó feltételeket s eszközöket s egyúttal azokat a birói kereseteket is, melyek az illetőnek a visszaszerzést és használatot lehetővé teszik.

„A tulajdon mindenkire nézve élet- és fejlődési feltétel. Magán az emberi természetben alapszik s oly eredeti és feltétlen jognak kell tekintenünk, mely nem valamely külső tény eredménye, mint a foglалás, a munka, vagy a szerződés. Minthogy pedig ez a jog egyenesen az emberi természetből származik, elég embernek lenni ahhoz, hogy tulajdonra legyen joga“.

E tan igazságát az bizonyítja, hogy azok is, kik nem ismerték, vagy elítélték, oly elveket hangoztattak, melyek szükségkép erre vezetnek.

„A tulajdon természeti jog, mondja *Portalis*, s e jog elve bennünk van“. De ha csakugyan természeti jog vagyis magából az emberi természetből ered, akkor önként következik, hogy nem is lehet tőle senkit megfosztani. A tulajdon létének *Portalis*-tól fölhozott alapja megköveteli, hogy mindenkinek legyen tulajdona. Azt mondja, hogy az embernek létfenntartása végett magáévá kell tehetnie a föld egy részét, melyet aztán munkájával hasznosít. Helyes, de *ember* alatt *minden embert* kell érteni; mert valóban senkisé is élhet meg másként, mint tulajdonszerzés útján.

Portalis elméletéből az folyik, hogy a tulajdonszerzési jog általános s nincs attól senki megfosztva.

„A tulajdon, mondja *Dalloz* („Répert.“ „Propriété“ szó) nem velünk született jog, de velünk született jogból származik. Ez a velünk született jog, mely a tulajdont csirájában magában foglalja, a szabadság, s a szabadságból szükségképen születik a tulajdon“. Ha *Dalloz* érvelése igaz, akkor minden embernek joga levén a

szabadságra, egyúttal ahhoz is joga van, hogy tulajdonos legyen.

„Minden embernek fel kell szerelve lennie tulajdonához tartozó tárgyakkal, melyek rendelkezése alatt állanak s reá nézve a szerzést teszik lehetővé“, mondja *Renouard*. Úgy kell tehát szabályozni a társadalmi intézményeket, hogy a szerzési jog gyakorlása folytán mindenki tulajdont szerezhessen.

Az az ösztönszerű tisztelet, mely a tulajdon természeti joga iránt minden emberben megvan, képezi a segélyezésre irányuló jog alapját; ez utóbbi csak amaszt van hivatva pótolni s minden törvényhozás, különösen pedig Angolországé, szentesítette. Ha tagadjuk a tulajdonszerzésre irányuló eredeti jogot, akkor el kell ismernünk, hogy *Malthus*nak igaza van: a kinek nincs semmi tulajdona, semmi jogot sem érvényesíthet; „a természet asztalánál nincs hely számára fentartva; valóban fölösleges a földön. A természet azt parancsolja neki, hogy távozzék innen s ő késedelem nélkül végre fogja hajtani e parancsot“. Nincs ennél igazabb. Ha az ember nem követelheti azt a tulajdonszerzési tért, melyről *Renouard* beszél, akkor a segélyezésre sincs joga.

Elfoglalunk egy szigetet s ott élünk munkáink gyümölcséből; egy hajótörött vetődik oda, mi az ő joga? Azt mondhatja, hivatkozván a jogtudósok egybehangzó véleményére: Ti azon a czímen foglaltatok el a földet, hogy emberi lények vagytok, mert a tulajdon a szabadság, a művelődés feltétele, létszükséglet, természeti jog; de én is ember vagyok; én is érvényesíthetem a természeti jogot. Ugyanazon jogon, mint ti, én is elfoglalhatom e föld egy részét, hogy ott munkámból éljek.

Ha nem ismeritek el, hogy e követelés jogosult, nincs

más hátra, minthogy ezt a hajótöröttet a tengerbe dobják vissza, vagy mint *Malthus* mondja a természetre bizzák azt a feladatot, hogy megszabadítsa tőle a földet, hol számára nincs terítve.

Valóban, ha nincs joga munkája gyümölcséből élnie, még kevésbé követelheti, hogy a segélyezésre irányuló állítólagos jog alapján mások munkájának gyümölcséből éljen. Kétségtelenül segíthetjük, vagy bérfizetés mellett foglalkoztathatjuk, csakhogy ez pusztán jótékonyági tény; ez nem jogi megoldás. Ha nem követelheti a termőföld egy részét, hogy azon munkájából megélhessen, nincs semmi joga. A ki éhen halni enged, nem sérti meg az igazságot. Vajjon kell-e mondanunk, hogy ez a megoldás, mely a mostani hivatalos jogi és nemzetgazdasági iskoláé, ellenkezik az igazság velünk született érzelmével, a természeti joggal, valamennyi nép primitív törvényhozásával s még azok elveivel is, kik elfogadják.

A görög nyelvben, melynek etymológiája néha egész bölcsészet, az igazságos és igazság szó, το δίκαιον, δικαιοσύνη, az egyenlő elosztás, az egyenlő osztozkodás fogalmát is magában foglalja. Természeti jog alatt majd azon törvények összeségét értették, mint a XVII és XVIII-dik században, melyeket „a természeti állapotban” élő emberek ösztönszerűleg követnek, majd mint korunkban, azokat a törvényeket, melyek az emberi természettel és a józan észszel összhangzásban állnak: az észszerű jogot. Akár az egyik, akár a másik értelemben vegyük is a természetjogot, mindenki számára egyformán megadja az elsajátítás jogát. Azt hiszem, tényleg bebizonyítottam, hogy eredetileg oly szervezete volt minden népnek, mely valamennyi embernek biztosított egy-egy részt

a termőföldből. A kérdés elemzése azt is kétségtelenné teszi, hogy a tulajdon az ember létének, szabadságának, nélkülözhetlen előfeltétele. Az igazság velünk született érzete, az eredeti jog és az észszerű jog az összes társadalmakra egyaránt azt a kötelességet hárítják, miszerint úgy szervezkedjünk, hogy minden egyesnek biztosítsuk az őt megillető törvényes tulajdont.

„A természeti jogok, mondja helyesen *Renouard*, mint nevök is mutatja, azok a jogok, melyek elválaszthatlanul össze vannak kötve az emberi természettel, belőle erednek s általa élnek. Ezek a pozitív törvények feltételei, megelőzői és alapvetői, nem pedig általok adott engedmények („*Du droit industriel*“ 173. l.).

A jog föltétlen annyiban, a mennyiben a legtökéletesebb rendnek felel meg; de külső alakjában módosul, mert az ember, a jog alanya, változik. A legtökéletesebb rend, mely az igazság uralmát állapítja meg, nem ugyanaz a vadaknál, mint a polgárosult embereknél. A tulajdon oly alakja, mely egyik helyen a legnagyobb termelést s a legigazságosabb vagyon-megosztást biztosítja, másutt egészen más eredményt idézhet elő.

Hogy bizonyos időben, melyik a tulajdon legjobb alakja, ezt csak az ember természetének, szükségleteinek, érzelmeinek s cselekvése rendes következményeinek tanulmányozása folytán tudhatjuk meg. Ez a legtökéletesebb rend a jog, mert a legrövidebb és legegyszerűsebb út a tökéletesedés felé.¹

Minden, a mi e rend szerint az egyes emberé, az ő

¹ Az eredetiben lefordíthatlan szójáték a *droit*-jog és *droit*-egyeses helyes, derék szavakkal. „*Cet ordre le meilleur est le DROIT, par ce qu'il est le plus court, le plus droit chemin vers la perfection.*“ Ford.

egyéni jogát képezi; azt a foglalkozást űzze kiki, melyre legalkalmasabb, vagy a melyben leghasznosabb lehet másokra és önmagára, *the right man in the right place*, s az e foglalkozáshoz szükséges munkaeszközök az ő törvényes illetőségét képezik azon arányban, a mint rendelkezésre állnak. Addig, míg az emberek csak a vadászatot, legeltetést, vagy földművelést ismerték, mint lét-fenntartási módokat, ez az illetőség a föld egy darabjából, az *Allmend* egy részéből állt; a középkori városokban pedig, hol az ipar kifejlődött és szervezkedett, a czéhtagságból, a község tulajdonát képező javakban való részesedéssel együtt.

Az az egyenlősítő mozgalom, mely a jelenlegi társadalmat oly mélyrehatólag megzavarta, valószínűleg úgy végződik, hogy ismét elismerteti a tulajdonra irányuló természeti jogot; sőt biztosítja is ennek a gyakorlatát oly intézmények által, melyek az ipar korszerű szükségleteivel s a souverain igazság követeléseivel összhangban állnak. *De nem lehet szó arról, különösen a városokban nem, hogy mindenkinek egy-egy darab föld legyen biztosítva, hanem csak munkaeszköz, valamely nagy vállalatban való részvétel, vagy foglalkozás.*

Az emberiség életének megvan a maga legtökéletesebb rendje. Kétségtelen, hogy ez nem mindig a létező, mert akkor mért óhajtanók megváltoztatni; hanem az a rendszer, melynek az emberiség legnagyobb üdvére meg kellene valósulnia. Isten ismeri azt és akarja. Az embernek pedig föl kell fedeznie és létesítnie.

A II. KÖTET TARTALMA.

	Oldal
<i>Huszdik fejezet: A kezdetleges tulajdon különféle népeknél .</i>	1
<i>Huszonegyedik fejezet: A földtulajdon Dániában</i>	12
<i>Huszonkettedik fejezet: A földtulajdon Indiában és az állam mint földtulajdonos</i>	14
<i>Huszonharmadik fejezet: A földtulajdon Egyiptomban és Török- országban</i>	39
<i>Huszonnegyedik fejezet: Az aranykor és a collectiv tulajdon az ó-korban</i>	48
<i>Huszonötödik fejezet: A tulajdon Görögországban</i>	81
<i>Huszonhatodik fejezet: A tulajdon Rómában</i>	90
<i>Huszonhetedik fejezet: A földtulajdon egyenlőtlenségének eredete</i>	107
<i>Huszonnyolczadik fejezet: A földtulajdon története Angolország- ban és Khinában</i>	137
<i>Huszonkilenczedik fejezet: A családi és házközösségek</i>	175
<i>Harminczadik fejezet: A délszláv házközösségek</i>	184
<i>Harminczegyedik fejezet: A házközösség különféle népeknél</i>	215
<i>Harminczkettedik fejezet: A középkori házközösségek</i>	228
<i>Harminczharmadik fejezet: Az örökbérlet</i>	256
<i>Harmincznegyedik fejezet: Mezőgazdasági termelő szövetkezetek</i>	277
<i>Harminczötödik fejezet: A természetjogi tulajdon</i>	283
<i>Harminczhatodik fejezet: A tulajdon elmélete</i>	290